

72057

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR USÛLÜNDE MEKKÎ-MEDENÎ İLMİ

(DOKTORA TEZİ)

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANİSTON MERKEZİ

HAZIRLAYAN:
MUSTAFA ÜNVER

DANIŞMAN:
PROF. DR. İSHAK YAZICI

SAMSUN 1998

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
SAMSUN

İşbu çalışma jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında
Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

[Signature] Başkan: Prof. Dr. Yusuf İSİCİK

[Signature] Üye: Prof. Dr. İshak FAZICI

Üye: Prof. Doç. Dr. Mehmet OKUYAN

Onay:

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

[Signature]
Doç. Dr. Mustafa ÖZBALCI
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	9
KISALTMALAR	11
GİRİŞ	14
MEKKİ-MEDENİ BAĞLAMINDA KUR'AN'IN ANLAŞILMASIYLA İLGİLİ GENEL BAZI MÜLAHAZALAR	14
I- ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ	14
II- MEKKİ-MEDENİ İLMİ ÜZERİNE	38
A- Tabi Bağlama Dönmeye Engeller Üzerine Bazı Mülahazalar	45
B- Mekki-Medeni Konusunun Tarihsellik İlişkisi	47
C- Konuya İslam Alimlerinin Verdikleri Önem	50
D- Konunun Semantik Alan İlişkisi	64
E- Konuyla İlgili Yapılan Çalışmalar	67
F- Mekki-Medeni İlminin Mahiyeti	73
BİRİNCİ BÖLÜM	76
MEKKİ-MEDENİ TANIMLARI VE DEĞERLENDİRİLMELERİ	76
I- TANIMLAR	76
A- Birinci Tanım	77
B- İkinci Tanım	77
C- Üçüncü Tanım	78
II- TANIMLARIN DEĞERLENDİRİLMELERİ	79
A- Birinci Tanımın Değerlendirilmesi	80
B- İkinci Tanımın Değerlendirilmesi	81
C- Üçüncü Tanımın Değerlendirilmesi	83
D- Tanımlarla İlgili Genel Bir Değerlendirme	85
III- YENİ BİR TANIM DENEMESİ	87
A- Yeni Tanım Denemesinin Teorik Boyutları	87
B- Yeni Tanımın Somut Olarak Ortaya Konması	92
1- Mekke Dönemi Bölümlemesi	94
a- Vahyin Başlangıcından Habeşistan'a Hicret Arasında İnmiş Ayet ve Sureler:	94
b- Habeşistan'a Hicretle -İsrâ Mucizesi Arasında İnmiş Ayet ve Sureler:	97
c- İsrâ Mucizesi ile Medine'ye Hicret Arasında İnmiş Ayet ve Sureler:	98
2- Medine Dönemi Bölümlemesi	101
a- Medine'ye Hicret ile Bedir Gazvesi Arasında İnmiş Ayet ve Sureler:	101
b- Bedir Gazvesi ile Hudeybiye Barışı Arasında İnmiş Ayet ve Sureler:	103
c- Hudeybiye Barışı ile Tebuk Gazvesi Arasında İnmiş Ayet ve Sureler:	105
d- Tebuk gazvesi ile Hz. Peygamber @'in Vefatları Arasında İnmiş Ayet ve Sureler:	107
IV- YENİ TANIMIN DEĞERLENDİRİLMESİ	109
İKİNCİ BÖLÜM	111

**MEKKİ-MEDENİ SURE VE AYETLERİN ÇEŞİTLİ YÖNLERDEN
SINIFLANDIRILMALARI**

111

I- SURELERİN SINIFLANDIRILMASI	111
A- Mekke Döneminde Nazil Olan Sureler:	112
B- Medine Döneminde Nazil Olan Sureler:	118
C- İhtilafı Sureler:	123
1- el-Fâtiha Suresi (1):	125
2- el-Bakara Suresi (2):	126
3- en-Nisâ Suresi (4):	127
4- el-En'âm Suresi (6):	128
5- el-A'râf Suresi (7):	129
6- el-Enfâl Suresi (8):	130
7- et-Tevbe Suresi (9):	130
8- Yunus Suresi (10):	131
9- Hud Suresi (11):	132
10- Yusuf Suresi (12):	132
11- er-Ra'd Suresi (13):	133
12- İbrahim Suresi (14):	133
13- el-Hıcr Suresi (15):	134
14- en-Nahl Suresi (16):	135
15- el-İsrâ Suresi (17):	136
16- el-Kehf Suresi (18):	136
17- Meryem Suresi (19):	137
18- Taha Suresi (20):	137
19- el-Enbiyâ Suresi (21):	138
20- el-Hac Suresi (22):	138
21- el-Mü'minûn Suresi (23):	139
22- el-Furkân Suresi (25):	139
23- eş-Şuarâ Suresi (26):	140
24- el-Kasas Suresi (28):	140
25- el-Ankebût Suresi (29):	141
26- er-Rûm Suresi (30):	142
27- Lokman Suresi (31):	142
28- es-Secde Suresi (32):	143
29- Sebe' Suresi (34):	143
30- Yasin Suresi (36):	144
31- Sa'd Suresi (38):	145
32- ez-Zümer Suresi (39):	145
33- Mü'min Suresi (40):	146
34- eş-Şûrâ Suresi (42):	146
35- ez-Zuhrûf Suresi (43):	147
36- el-Câsiye Suresi (45):	147
37- el-Ahkâf Suresi (46):	147
38- Muhammed Suresi (47):	148
39- el-Hucurât Suresi (49):	148
40- Kâf Suresi (50):	149
41- en-Necm Suresi (53):	149
42- el-Kamer Suresi (54):	149

43- er-Rahmân Suresi (55):	150
44- el-Vâkıa Suresi (56):	151
45- el-Hadîd Suresi (57):	151
46- el-Mücâdele Suresi (58):	152
47- es-Saf Suresi (61):	152
48- el-Cumua Suresi (62):	153
49- et-Tegâbûn Suresi (64):	154
50- et-Tahrîm Suresi (66):	155
51- el-Mülk Suresi (67):	155
52- el-Kalem Suresi (68):	155
53- el-Müzzemmil Suresi (73):	155
54- el-İnsân Suresi (76):	156
55- el-Mürselât Suresi (77):	157
56- el-Mutaffîfîn Suresi (83):	157
56- el-A'lâ Suresi (87):	158
57- el-Fecr Suresi (89):	158
58- el-Beled Suresi (90):	159
59- el-Leyl Suresi (92):	159
60- el-Kadr Suresi (97):	159
61- el-Beyyine Suresi (98):	160
62- ez-Zelzele Suresi (99):	160
63- el-Âdiyât Suresi (100):	161
64- et-Tekâsür Suresi (102):	161
65- el-Asr Suresi (103):	162
66- el-Mâûn Suresi (107):	162
67- el-Kevser Suresi (108):	163
68- el-İhlâs Suresi (112):	163
69- el-Felâk Suresi (113) ; 70- en-Nâs Suresi (114):	164

II- ÇEŞİTLİ DURUMLARDA İNMELERİ AÇISINDAN YAPILAN SURE VE AYET SINIFLAMALARI

A- Yolculukta Nazil Olan Ayetler:	165
B- Gündüz ve Gece Nazil Olan Ayetler:	175
C- Gece İle Gündüz Arasında Sabah Vaktinde Nazil Olan Ayetler:	181
D- Yazın ve Kışın Nazil Olan Ayetler:	181
1- Yazın Nazil Olanlara Bazı Örnekler	182
2- Kışın Nazil Olanlara Bazı Örnekler	183
E- Yatakta ve Uykuda Nazil Olan Ayetler:	183
1- Yatakta Nazil Olanlar	183
2- Uykuda Nazil Olanlar	184
F- Arzda ve Semâda Nazil Olan Ayetler: (Arzî ve Semâvî)	185
G- Toplu Melekler Eşliğinde Nazil Olan Ayetler:	186

III- MEKKE-MEDİNE DIŞINDA ÇEŞİTLİ MEKANLARDA NAZİL OLAN AYETLER

A- Cuhfe'de Nazil Olan Ayet:	187
B- Beyt-i Makdis'de Nazil Olan Ayet:	188
C- Taif'de Nazil Olan Ayetler:	188
D- Hudeybiye'de Nazil Olan Ayet:	189

IV- İNİŞ YERLERİ FARKLI OLMAKLA BİRLİKTE HÜKÜMLERİ

BENZEŞEN AYETLER	189
A- Mekki Sureler İçinde Yer Alan Medenî Ayetler:	189
B- Medenî Sureler İçinde Yer Alan Mekki Ayetler:	191
C- Mekke'de Nazil Olup da Hükümü Medenî Olan Ayetler:	192
D- Medine'de Nazil Olup da Hükümü Mekki Olan Ayetler:	193
E- Mekki Surelerde Yer Alıp da Medeni Nüzule Benzeyen Ayetler:	194
F- Medeni Surelerde Yer Alıp da Mekki Nüzule Benzeyen Ayetler:	195

V- AYETLERİN ÇEŞİTLİ MEKANLARA GÖTÜRÜLMELERİ AÇISINDAN

YAPILAN SINIFLAMALAR:	195
A- Mekke'den Medine'ye Götürülen Ayetler:	195
B- Medine'den Mekke'ye Götürülen Ayetler:	196
C- Medine'den Habeşistan'a Götürülen Ayetler:	197

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM **199****İSLAM ÖNCESİ DÖNEMİN GENEL ÖZELLİKLERİ** **199****I- SOSYO-KÜLTÜREL ÖZELLİKLERİ** **201**

A- Araplarda Kültür Öğeleri	203
B- Başka Kültürlerle Temasları	204
C- Toplantılar Düzenlemek (Kültip Tesisi)	210
D- Okuma-Yazma Durumu	210
E- Zaman Mefhumu	212
F- Arapların Soyutluğu	213
G- Hırsızlık Telakkisi	219
H- İslam Öncesinde Tesettür	220
I- Nikah Telakkisi	
İ- Talak Konusu	226
K- İddet Konusu	226
L- Vasiyet Adeti	227
M- Kız Çocuklarını Canlı Gömme Adeti	227
N- Erkeğin Kızdan Üstün Olduğu Telakkisi	228
O- Namus ve Irz Telakkisi	229
Ö- Zina Telakkisi	230
P- Öldürme Suçu Telakkisi	231
R- Kısasta Diyet Uygulaması	232

II. DİNİ HAYAT **233**

A- İslam Öncesi Araplar Arasında Görülen Dini Guruplar	235
B- Arabistan Yarımadasında Ehl-i Kitab Varlığı	236
C- Kabeye Duyulan Hürmet	241
D- Kabe Hizmetlerinin Dağıtımı	243
E- Çeşitli İsmaili Gelenekler	244
F- Melek Tasavvurları	249

III- İDARİ VE SİYASİ YAPI **250**

A- İdare Şekli	251
B- İdarecilerin Özellikleri	251
C- Halk Tabakaları	253

D- Görev Dağılımının Yapılması	255
E- Yönetimde İstişareye Verilen Değer	256
F- Halkın Mülkiyet Hakkı	257

IV- COĞRAFİ YAPI 257

A- Coğrafi Yapının Arapların Yaşayışlarına Etkisi	261
B- Coğrafi Yapının Arap Edebiyatına Etkisi	264
C- Arapların Komşuları	264
D- Hicaz Şehirleri	267

V- EKONOMİK HAYAT 268

A- Ekonomik Durum Hakkında Genel Mülâhazalar	268
1- Ticaret	268
2- Hayvancılık	269
3- Ziraat	270
B- Mekke'nin Ekonomik Durumu	271
C- Medine'nin Ekonomik Durumu	277

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 279

MEKKİ-MEDENİ AYET VE SURELERİ TANIMA YOLLARI 279

I- GENEL MÜLAHAZALAR 279

A- Mekki Surelerin Genel Arka Planı	285
B- Medeni Surelerin Genel Arka Planı	288
C- Mekki-Medeni Tespitinde Aklın ve Naklin Önemi	298

II- MEKKİ-MEDENİ AYET VE SURELERİN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ 304

A- Mekki Ayet ve Surelerin Özellikleri	305
1- Fiziki ve Muhteva Özellikler	305
a- Mekki Fiziki Özellikler	305
aa- Kısa Metrajlı Ayetler:	305
ab- Kafiyelelerin Tekrarı:	307
ac- Tekrarlar:	309
ad- "Kellâ" Lafzının Geçmesi:	310
ae- Secde Ayetleri:	311
af- Huruf-u Mukatta:	311
ag- Yemin Üslubunun Kullanılması:	313
ah- "yâ benî âdeme" ve "yâ eyyuhe'n-nâsü" İbarelerinin Geçmesi:	313
b- Mekki Muhteva Özellikler	314
ba- Temel İnanç Maddeleri:	315
bb- Hitap Çoğunluğunun Müşriklere Olması:	315
bc- Müşriklerin Olumsuz Davranışları:	316
bd- Ahlaki Meziyetler:	316
be- Sabrın Vurgulanması:	317
bf- Genel Teşri Temelleri	317
bg- Önceki Peygamberlerin Kıssaları:	318
bh- Hz. Adem ve İblis Kıssası:	318
bi- Cinlerden Bahsedilmesi:	318
2- Daimi Olup Olmamları Açısından Mekki Özellikler	319

a- Daima Görülen Özellikler:	319
b- Her Zaman Görülmeyen Özellikler:	320
B- Medeni Ayet ve Surelerin Özellikleri	321
1- Fiziki ve Muhteva Özellikler	321
a- Medeni Fiziki Özellikler	321
aa- Uzun Metrajlı Ayetler:	321
ab- "yâ eyyuhellezîne âmenû" İbaresinin Geçmesi:	323
b- Medeni Muhtevayla İlgili Özellikler	323
ba- Detaylı Delil ve Argümanların Kullanılması:	323
bb- Savaş ve Hükümleri:	323
bc- Hadler ve Miras Dağıtımı:	324
bd- Münafıklara Değiniilmesi:	324
be- Ehl-i Kitap'la Mücadele:	327
bf- İdari Prensipler:	328
bg- İbadet ve Muamelatla İlgili Düzenlemeler:	328
bh- "Rasül" olarak Peygamber'e İtaatın Emredilmesi:	329
bi- Hz. Peygamber'in Evlilik ve Aile Yaşantısının Zikredilmesi:	329
bi- Zafer Vadedilmesi:	329
2- Daimi Olup Olmamları Açısından Medeni Özellikler	330
a- Daima Görülen Özellikler:	330
b- Her Zaman Görülmeyen Özellikler:	331

III- MEKKİ-MEDENİ SURELERDEKİ KISSALARIN VE BAZI MÜNFERİT

KAVRAM VE KONULARIN KULLANILMASI 331

A- Kıssalar:	331
B- Münferit Kavramlar:	332
C- Münferit Konular:	336

SONUÇ 339

BİBLİYOGRAFYA 347

ÖNSÖZ

Kur'an-ı Kerim kulları şaşırmasınlar diye Allah Teala'nın dünyaya gönderdiği en son ilahi vahyin adıdır. Hedefi insanları hem dünyada ve hem de ahirette mutlu etmek olan Kur'an'ın bu kapasitesinin farkında olanlar nazil olmaya başladığı andan bu yana hayatlarını onun nuruyla aydınlatmaya devam etmektedirler.

Bu nurun muhatapları üzerinde görülebilmesi için her kitabın olduğu gibi, Kur'an'ı anlamanın ve yorumlamanın da belli bir usulü bulunmaktadır. Bizden önceki alimlerin Kur'ana hizmet adına ortaya koymaya ve geliştirmeye çalıştıkları bu kurallara riayet ölçüsünde Kur'an, en sahih şekliyle anlaşılmış ve tefsir edilmiş olabilecektir. Bir roman okurken bile, ilgili edebi türün özelliklerine riayet etmeyi gerekli gören okurun, Allah kelamı Kur'an'ı okurken, anlarken ve yorumlarken uyulması gereken kural ve yöntemlere uygun tavır geliştirmeye itiraz edebileceği makul ve tutarlı olma adına elbette düşünülemez. Aksi taktirde Kur'an'a yönelen insanların sayısınca anlam ve yorumun, dolayısıyla da bu kadar sayıda İslam anlayışının ortaya çıkmasına engel olunamayacaktır. Böylesi bir sonucun Kur'an için bir zenginlik olduğu düşünülmemelidir. Çünkü makul ve makbul sınırın ötesinde ortaya çıkabilecek farklı anlama ve yorumlamalar dinimiz adına kelimenin tam anlamıyla bir kaos ortamı oluşturacak, dinimizin en önemli vasıflarından olan *mübîn vasfı* işlevini kaybetmiş olacaktır.

İşte biz de bu çalışmamızda tefsir usulüyle ilgili bir konuyu, yani *Tefsir Usulünde Mekki-Medenî İlmi*'ni daha detaylı olarak ve Kur'an'ın anlaşılması doğrultusunda inceleyerek Kur'an'a çok mütevazî de olsa hizmet edebilmeyi istedik.

Hiç kuşku yok ki bir metin en doğru olarak ancak vuku bulduğu doğal ortam içerisinde anlaşılabilir ve yorumlanabilir. Bunun gibi Kur'an da en doğru ve en sağlıklı bir şekilde ancak vahyin indiği dönemin bütün şartları doğrultusunda anlaşılabilir. Vahyin doğal ortamına bihakkın vakıf olan sahabe, bu avantajları sebebiyle Kur'an'ın her ayetinin tefsirini Hz. Peygamber @'e sorma gereksinimi duymamışlardı. Bunun doğal neticesi olarak da bize kadar Kur'an'ın baştan sona kadar yapılmış bir *nebevî tefsiri* ulaşmamıştır.

Vahyin nazil olduğu doğal ortamdan uzaklaştıkça, ortaya konan Kur'ânî anlama ve yorumlamalar farklılaşmakta ve çeşitlenmektedir. İşte bu farklı ve çeşitli anlama ve yorumların sıhhatinin bir anlamda test edici ölçütü de, vahyin içinde nazil olduğu tabî ortam, çalışmamızın teknik deyişiyle Mekkî-Medenî olmaktadır. Nitekim önceki alimlerimiz de konunun bu yönünü çok veciz bir şekilde ifade ederek en doğru tefsirin vahyin nüzul durumuna uygun olanı olduğunu açıkça söylemişlerdir.

Dolayısıyla bütün eksiklerine rağmen çalışmamızın Kur'an'a hizmet alanında küçük de olsa bir katkı sağlayabilmesi bizim için mutlulukların en büyüğü olacaktır.

Son olarak gerek çalışmamla ve gerekse mesleki açıdan yetişebilmemle ilgili gösterdikleri çok değerli katkı ve yardımlarından dolayı danışman hocam sayın Prof. Dr. İshak YAZICI beye de en içten teşekkürlerimi sunmak benim için yerine getirilmesi gereken zevkli bir borç olacaktır.

Çalışmak bizden, muvaffâkiyet Allah'dandır.

Mustafa ÜNVER
Samsun 1998

KISALTMALAR

(A.S)	Aleyhisselâm
A.Ü.İ.F.D.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
A.Ü.İ.F.Y.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
At.Ü.İ.İ.F.D.	Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
b.	İbn
bkz.	bakınız
bsk.	baskı
c.	cilt
C.	Cilt (Dergiler için)
çev.	çeviren
H.z.	Hazreti
krş.	Karşılaştırınız
ktp.	Kütüphanesi
mad.	maddesi
M.E.B.Y.	Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları

M.Ü.İ.F.V.Y. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
Yayınları

M.Ü.S.B.E. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

M.Ö. milattan önce

no. numarası

neşr. Neşriyat

nşr. neşreden/ler

O.M.Ü.İ.F.D. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dergisi

ö. ölümü

p. page (İngilizce dergiler için sayfa)

@ Sallallâhu aleyhi ve sellem

S. Sayı (Dergiler için)

s. sayfa

sad. sadeleştiren/ler

thk. tahkik eden

trz. tarihsiz

yay.	Yayınları/Yayınevi
vrk.	varaklar (el yazmaları için)
vs.	ve sâire
yy.	yayınlandığı yer yok

GİRİŞ

MEKKİ-MEDENİ BAĞLAMINDA KUR'AN'IN ANLAŞILMASIYLA İLGİLİ GENEL BAZI MÜLAHAZALAR

I- ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Kur'an-ı Kerim'in insanların dünya ve ahiretlerinde mesud ve bahtiyar olmaları, karanlıklardan nura çıkmaları için Allah tarafından gönderilmiş son ilahi kitap olması,¹ anlaşılmasının gereği konusunda çok büyük gerekçeler ortaya koymaktadır. Bu gerekçelere binaen yapılması gereken, bu Kitab'ın en sağlıklı ve en doğru bir şekilde nasıl anlaşılması gerektiğinin yol ve yöntemlerini aramaktır.

Öncelikle konuya bu açıdan yaklaşıldığında, çalıştığımız Mekki-Medeni İlmi konusunun ehemmiyeti de ortaya çıkmaktadır. Çünkü genelde bütün kitapların, özelde de Kur'an'ın en doğru ve en sağlıklı bir şekilde *çözümlenmesi* ve *yorumlanması*² ayetlerinin/içeriğinin içerisinde indiği/vuku bulduğu bütün şartları bilmeye bağlı olduğunda şüphe bulunmamaktadır.

Zira her Kur'an suresi ve ayeti Mekki ya da Medeni olma durumundadır. Bu açıdan bu ilmin bilinmesi İslam davetinin geçirdiği merhaleleri ve tecrübe ettiği olayları tedricen nasıl çözüme kavuşturarak aştığı şeklindeki çok hikmetli bir görünüme de sahiptir. Diğer bir açıdan da hem Mekke'de ve hem de Medine'de yaşayan insan topluluklarının gerek müslümanlarla ve gerekse kendi aralarındaki

¹Bkz. el-Bakara (2) : 156-157, 201, 219-220, 257 ; Al-i İmran (3) : 148, 65 ; en-Nisâ (4) : 134 ; en-Nahl (16) : 30 ; et-Tevbe (9) : 68, 100 ; Yunus (10) : 26, 62-64 ; el-Hac (22) : 34-35 ; ez-Zümer (39) : 10 ;. Ayrıca bkz. el-İsrâ (17) : 9.

²Bkz. J.J.G. Jansen, *Kur'an'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, çev. Halilrahman Açar, Ank., 1993, Fecr yay. s. 8 (mukaddime).

ilişkilerinin boyutlarını bilmeyi gerekli kılması açısından da önem arz etmektedir. Kısaca bu ilmi hakkı ile ihata edebilmenin çok geniş ölçekli hususların bilinmesini gerekli kılmakta olduğu için önemli olduğu kadar son derece de zor bir ilim olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.³

Hitabını tüm insanlığa yönelten ve en son ilahi kitap olma özelliğine sahip olan Kur'an'ın oluşturduğu İslami fikir, tasavvur ve toplum yapısının hangi tedrici aşamalardan geçerek oluştuğunun görülebilmesi de yine ayet ve surelerinin hangi dönemde nazil olduklarını bilmeye bağlıdır.⁴

Yine ayrıca Kur'an'a yönelen bir okuyucunun ya da bir yorumcunun ayetin anlamını doğru yere koyabilmesi, hatadan korunabilmesi adına bu ilmin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Örneğin el-Kâfirûn suresini okuyan ve hangi konumda, nerede ve ne zaman indiğini bilmeyen bir kimse ayetleri doğru anlama hususunda yanılgıya düşebilir. Hatta okuduğu bu sureden müslümanların hiç bir şekilde cihadla yükümlü olmadıkları, kafirlere karşı takınmaları gereken tavrın sadece "*sizin dininiz size, benimki bana*"⁵ deyip geçmek olduğu yanlış sonucunu dahi çıkarabilir. Oysa bu surenin Mekke'de nazil olduğunu, ileri' gelen müşriklerin Hz. Peygamber'e "*gel ey Muhammed biz senin ilahına bir yıl tapalım, sen de bizim ilahımıza bir yıl tap*" demeleri üzerine nazil olduğunu⁶ bilse kesinlikle anlardı ki bu sure özel olarak bu

³Bkz. Subhi Salih, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, İst., trz., Dersaadet, s. 167.

⁴Bkz. Muhammed Saîd Ramadân el-Bûtî, *min Ravâi'l-Kur'ân -Teemmülât İlmiyye ve Edebiyye fi Kütâbillâhi Azze ve Celle-*, Dımeşk 1390/1970, 2. Bsk., Mektebetü'l-Fârâbî, s. 86.

⁵el-Kâfirûn (109) : 6.

⁶Bkz. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Beyrut 1408/1988. Dâru'l-Fikr, c. XV, c. 330 ; Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî en-Neysâbü'rî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, Beyrut 1411/1991, 2. Bsk., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, s. 261.

aşamanın veya buna benzer olabilecek aşamaların çözümü olarak nazil olmuştur ve dolayısıyla cihad ayetlerinin meşru olmadığını söyleyebilmek imkansızdır.⁷

Bu yaklaşımda açıkça, kökeni ve kaynağı vahiy, yani Allah olan mukaddes kelam, beşerî tahlil yöntemlerine göre ele alınıp tahlil edilmektedir. Bazı kimseler böylesi bir tavrın ilahi kelam için uygun ve yakışık almayacağını ileri sürebilirler. Öncelikle çok fazla haklılık payı olmayan bu endişeye şu iki şekilde cevap vermek mümkündür:

1. Bu yaklaşımda beşeri yöntemlerle tahlile ve araştırmaya konu olan husus Allah Teala değildir.

2. Allah Teala, kelamının insanlara, insanların dilleriyle ulaşmasını murad etmiştir. Başka bir deyişle Allah kelamı Kur'an, beşeriyete onların yerel kültürel sistemleri vasıtasıyla gelmiştir. O halde böylesi bir kelamı incelemenin tek yolu da, ancak beşeri yöntemleri kullanmakla olacaktır. Nasıl ki bir insanın sözü, *kim söyledi? kime söyledi? nerede söyledi? ne zaman söyledi? nasıl söyledi?* gibi kimi sorulara cevap aranmakla inceleniyorsa, kökeni ilahi olan bir nassın da -beşeri vasıtayı kullanmış olması hasebiyle- aynı yöntemlerle ele alınıp tahlil edilmesi durumu söz konusudur.⁸ Binaenaleyh böylesi bir yöntem izlemenin Kur'an'ın ilahi kökenine en küçük bir hanel getirmesi zaten mümkün değildir. Zira Kur'an, kaynak ve köken itibarıyla ilahi yani vahiy; kullandığı araç=dil itibarıyla da beşeridir. Başka bir deyişle köken olarak dikey olan Kur'an, araç itibarıyla da düşeydir.

⁷Bkz. el-Bûtî, *min Ravâi'l-Kur'ân*, 86-87.

⁸Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Mefhûmu'n-Nass -Dirâsetün fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire, 1993, el-Hey'etü'l-Mısreyyetü'l-Ammetü li'l-Kitâb, s. 30 ; Ayrıca bkz. W. Montgomery Watt, *Bell's Introduction to the Qur'ân*, Edinburg 1970, University Press, s. 114.

Ancak burada Abduh'un da haklılıkla belirttiği şu durumun da ihmal edilmemesi gerekmektedir:

Kur'an, beşeri düzlem anlamında Arapça kelimeler kullanmıştır, ama bu kitabın müellifinin Allah olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır. Müellifi Allah olan Kur'an'ın beşeri vasıtalar kullanılarak anlaşılması ve incelenmesi sürecinde de vahyin ilahi, beşerüstü ve aşkın boyutu ihmal edilmemelidir.⁹

Bir adım daha ileri giderek şu tespitin de altı çizilebilir: Kur'an ve sünnet, yukarıda sözü edilen anlamda yirmi küsur yıllık bir zaman süreci içerisinde hem *oluşum* (teşekkül), hem de *oluşturma* (teşkîl) özelliklerine sahiptirler. Oluşum (teşekkül) niteliğine sahip olmasıyla, Kur'an ve sünnetin söz konusu Arap muhiti, kültürü ve geleneği içerisinde ortaya çıkmaları kastedilmektedir. Kuşkusuz bu söz, Allah kelamının levh-i mahfuz'da saklı bulunması durumu ile çelişkili kabul edilmemelidir. Çünkü Allah, mutlak gaybın yegâne bilenidir.¹⁰

Bu itibarla vahyin iniş sürecinin her hangi bir anında orijinal ve ilk muhatapların gereksinimlerinin dikkate alınması Ferid Vecdi'nin de haklılıkla vurguladığı gibi sadece insan fitratına ilahi iradenin duyduğu yakınlık ve gerçekçilik olarak anlaşılmalıdır. Vahyin *oluşturma* (teşkîl) niteliğine sahip olmasına gelince, hiç kuşkusuz bu iki asıl, bir taraftan söz konusu konjonktürde kendileri oluşurken

⁹Bkz. Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Menâr*, Kahire 1972, el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, c. I, s. 9.

¹⁰Örneğin bkz. el-En'âm (6) : 59, 73 ; et-Tevbe (9) : 94, 105 ; er-Ra'd (13) : 9 ; el-Mü'minûn (23) : 92 ; el-Haşr (59) : 22.

diğer taraftan da bir İslam toplumunun temellerini atarak saadet asrını oluşturmaları şeklinde izah edilebilmektedir.¹¹

Tefsir usulünün gelişim süreci boyunca, bu gelişimi sağlam ve sağlıklı kriterlerle kayıt altına alabilmek adına çeşitli ilkeler geliştirilmiştir. Öncelikle geçmiş alimlerimiz Arap dili bilgisini ilk sıraya koymuşlar, hatta sadece Arapçayı bilmek değil, bunun yanında Peygamber dönemindeki Arap üslûbunun önemini vurgulamışlar ve ancak bu şartlar altında sağlıklı bir Kur'an anlayışının gerçekleşebileceğini ifade etmişlerdir. Bu ilkenin içerisine doğal olarak Arapça gramerini, lügat ilmini ve İslam öncesi Arap şiirini bilmeyi de ısrarla dahil etmişlerdir. İkinci adım olarak ise, *nüzul sebepleri* olarak adını alan vahyin arka planını bilme konusunu da Allah'ın sözünün uygun ve sağlıklı bir şekilde anlaşılabilmesinin zorunlu bir şartı olarak vaz etmişlerdir. Üçüncü adım olarak da, Kur'an'ın ilk olarak kendilerine inmiş olan insanların yani sahabenin gelen vahyi nasıl anladıklarıyla ilgili tüm malumatın bilinip Kur'an'ı anlama ve yorumlamada yönlendirici olarak kullanılmasına büyük ağırlık vermişlerdir.¹²

Görüldüğü gibi aslında bu çalışmada bir tanesinin ortaya konulmasına çalışılan ilgili teşebbüsler, vahyin indiği çevrenin tam olarak bilinmesini, Kur'an'ı doğru ve sağlıklı olarak anlama ve yorumlamada zorunlu bir şart olarak gördüklerinin en açık bir ifadesidir. Ancak bu ilkenin ortaya konan tüm anlama ve

¹¹Söz konusu tespiti Ebu Zeyd zikretmektedir. Bkz. *Mefhûm*, 29, 28. Ayrıca bkz. Watt, *Bell's Introduction*, 114. Kur'an'ın inşi süreci içerisinde muhatap aldığı insanların durumlarına riayet etmesini ve hükümlerini tedricen indirmesini beşer fıtratına en uygun din olduğuna bağlayan Ferid Vecdi'nin konuyla ilgili değerli açıklamaları için bkz. Muhammed Ferid Vecdi, *el-Mushafu'l-Müfesser*, thk. İbrahim Ali Salim, Kahire, trz., s. 133-134 (mukaddime).

¹²Bkz. Fazlur Rahman, *İslam*, First Edition, New York, Chicago, San Francisco. (Printed in Great Britain.), s. 41.

yorumlamalarda uygulanıp uygulanmadığı ise başka bir çalışmanın konusu olacak tarzda ciddi ve geniş bir husustur.

Kur'an'ın bütünlüğü üzerine doktora tezi yapmış olan Halis Albayrak da,¹³ Kur'an'ın gerçek anlamda kimliğinin tespit edilebilmesi için gereken şartlar içerisinde beş madde saymakta, birinci maddede konumuzun önemini vurgulamakta ve şu kuralları saymaktadır:

"1- 23 senelik süre içerisinde Kur'an'ın nüzul seyrini belirleyen, yönlendiren, sebep olan, toplum ve o toplumun yaşadığı değişim süreci hakkında bilgilenmek, yani kısaca nüzul döneminin tarihini araştırmak.

2- Ayır ayrı kategorilerde önce hicri I., sonra hicri II ve III. asırlardaki fıkhi mezheplerin oluşum sürecini, tarihi, coğrafi, siyasi, sosyo-kültürel, ekonomik ve ahlaki boyutları da ihmal etmeden öğrenmeye çalışmak...

3- Hz. Peygamber'in vefatından günümüze İslam dünyasında kilometre taşı olabilecek olayları, şahısları, siyasi ve sosyal değişimleri, Kur'an'ı anlama ve yorumlamayla ilgili gelişmeleri uzmanların araştırmaları ışığında öğrenmeye çalışmak.

4- Kur'an'ın tarihe yeniden müdahalesine yön veren, sebep olan, kaynaklık eden günümüz dünyasının realitesini bilmek.

¹³İlgili eseri için bkz. Halis Albayrak, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine -Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri*, İst. 1992, Şule yay.

5- *Felsefe, bilim ve sanat alanındaki insanlığın arayışlarından, insani bilgi birikiminden olabildiğince yararlanmak.*"¹⁴

Öncelikle bu maddelerin izlenilmesinin Kur'ân'ın anlaşılması adına *olmasa da olur* kabilinden bir lüks olmadığı ifade edilmelidir. Çünkü, sözgelim Kur'an'da yer alan bir takım ayet ve sözcükler, içerisinde indiği bütün şartlar ihmal edilerek sadece söz konusu oldukları ayetler düzeyinde hatta daha da ileri giderek kendi metin içi bağlamı çerçevesinde ele alınmakla yetinilirse bu girişimden elde sadece lügavî, hukûkî, ahlakî ve psikolojik ayrıntılar biçiminde parçalanmış bir bilgi kalacaktır.¹⁵

Başka bir deyişle bu durumda, tek başına ayeti ve sözcüğü, içerisinde geçtiği ayet ve konu bağlamında ele almak bile Kur'ân'ın gerçek anlamına ulaşabilmek için yeterli olamayabilecektir. Çünkü bilinmektedir ki, hemen her ayet veya ayet grupları, o ayetlerin inişini gerekli kılan tabi bağlam veya bir başka deyişle "*büyük bağlam*" (es-siyâku'l-kebîr)¹⁶ içerisinde olmakla birlikte çeşitli özel sebeplere de dayanmaktadır. Gerçi bütün ayetlerin böyle özel bir takım sebeplere binaen indiğini söylemek mümkün görünmemekte hatta, her hangi özel bir sebebe bağlı olarak inen ayetlerin azınlıkta olduğu bilinmektedir.¹⁷ Dolayısıyla tabi bağlam denilen olgunun, ayetlerin arka planında yer alan *vakıanın*, çok çeşitli boyutlara sahip sacayakları

¹⁴Bkz. Albayrak, "*Kur'an'ı Anlamak, Kur'an'ın Ne Olduğunu Anlamak*", Fecr I. Kur'an Sempozyumu, (Ank., 3-5 Şubat) 1995, s. 171-172.

¹⁵Muhammed Arkoun, "*Kur'an'ı Nasıl Okumalı?*", çev. A. Zeki Ünal, İslami Araştırmalar, c. 7. S. 3-4, Yaz-Güz dönemi, 1994, s. 249.

¹⁶Bu isimlendirme Ebû Zeyd'den alınmıştır. Bkz. *Mefhûm*, 95.

¹⁷Bkz. Muhammed Abdulazîm ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-Irfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır, trz.. Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, c. I, s. 99 ; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Ankara, 1983. T.D.V. yay., s. 115 ; Ebû Zeyd, herhangi özel bir sebebe bağlı olmadan inen ayetlerin azınlıkta olduğunu ifade etmektedir. Bkz. *Mefhûm*, 109.

görünümünde olduğu ifade edilmelidir. Zira bu durum, o dönemin bütün iktisadi, ictimai, siyasi ve kültürel boyutlarını kapsadığı gibi, vahyin ilk muhatabı ve tebliğcisi olan Hz. Peygamber'i @ ve bu gelen vahyin diğer muhataplarını da ilgi merkezinde tutmaktadır.¹⁸

Bu bakımdan, Kur'an'ın bizzat kendi başına anlaşılması hemen hemen mümkün değildir. Dolayısıyla çeşitli unsurlar yanında, Hz. Peygamber'in hayatından bilgiler ve kesitler sunan her türlü rivayetin de Kur'an'ın anlaşılması açısından önemi açıkça ortaya çıkmaktadır. Zira *"Kur'an'ın; siyaseti, emirleri, kararları ve benzeri hususları içeren bir arka plan faaliyetinin bir sonucu olarak Hz. Peygamber'in faaliyetini dikkate almadan öğretildiğini iddia etmek, tam bir mantıksızlık olurdu. Hz. Peygamber'in hayatı ve o'nun içinde faaliyetini sürdürdüğü çevre dışında hiç bir şey Kur'an öğretisine bir insicam veremez. Bu sebeple Hz. Peygamber'in hemen etrafındaki insanların, Kur'an ile onun Hz. Peygamber'in şahsında örneklemeleri arasında, birini kabul edecek fakat diğerini bilmezlikten gelecek derecede köklü ayırım yaptıklarını, başka bir deyişle, birini diğerinden ayrı gördüklerini düşünmek yirminci asrın çocukluğundan başka bir şey olmazdı."*¹⁹

Kur'an'ın sağlıklı olarak anlaşılıp tefsir edilebilmesi için sadece Kur'an'la yetinilmemesi şeklindeki tutumun benimsenmesiyle Kur'an'ın kendi içerisinde bir sistemsizlik ve hatta çelişki ve kopukluğun olduğunu ileri süren oryantalist

¹⁸Ebû Zeyd, *Mefhûm*, 30.

¹⁹Fazlur Rahman, *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, çev. Salih Akdemir, Ankara 1995. Ankara Okulu Yayınları, s. 21 ; Ayrıca bkz. Muhammed İzzed Derveze, *el-Kur'ânü'l-Mecîd*, Sayda-Beyrut, trz., el-Mektebetü'l-Asriyye, s. 142.

yaklaşımına da gereken cevap verilmiş olacaktır.²⁰ Burada yeri gelmişken hemen şu örnek verilebilir: Allah Teala aşağıdaki ayette şöyle buyurmaktadır:

*"Sadakaları açıktan verirsiniz ne güzel. Şayet onları gizlerseniz ve fakirlere (bu şekilde) verirsiniz, (bu davranışınız) sizin için daha hayırlı olur. Allah yaptıklarınızdan haberdardır. (Ey Muhammed) onları hidayete getirmek senin elinde değildir. Fakat Allah dilediğini hidayete getirir..."*²¹

Dikkat edilecek olursa, sadakaların ne şekilde verilmesinin uygun olacağını açıkladığı bir ayetin ardından, bir kimseyi hidayete getirmenin Allah'ın elinde olduğunu bildiren ayetin gelmesi, ayetlerin tarihsel arka planından habersiz kimselere göre, Kur'an adına bir systemsizlik ve kopukluk örneği pekâlâ kabul edilebilir. Oysa bu kimseler ayetlerin Hz. Peygamber dönemindeki yansımalarını ve teknik deyişle *büyük bağlamını* bilseler kesinlikle bu tarz bir düşünce içerisine girmeyeceklerdir. Konuyla ilgili olarak Mevdudi şu açıklamaları yapmaktadır:

"Bu ayette müslümanlar arasında var olan bir yanlış anlama ortadan kaldırılmaktadır. İlk önceleri müslümanlar gayri müslim akrabalarına veya diğer gayri müslimlere mali yardımda bulunma konusunda tereddüt etmişlerdi. Onlar

²⁰Kur'an'a yönelik bu tür eleştiriler için mesela bkz. Rudi Paret, *Kur'an Üzerine Makaleler*, der. ve çev. Ömer Özsoy, Ank. 1995, Bilgi Vakfı yay., s. 99 ; Ebu'l-Al'â Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'ân (Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri)*, çev. Muhammed Han Kayâni ve diğerleri, 2. Bsk., İst., 1991, İnsan yay. c. I, s.15 ; Muhammed Abdullâh Draz, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, çev. Salih Akdemir, Ank. 1983, Mim yay., s. 119-120 ; Ali İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasındaki İslam*, çev. Salih Şaban, İst. 1987, Nehir yay., s. 22 ; Albayrak, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, 155 ; Arkoun, *"Kur'an'ı Nasıl Okumalı?"*, 247 ; Said Havva, *Allah Rasûlü Hz. Muhammed (S.A.V)*, çev. Halil Günenç, Ank. 1979, Hilal yay., s. 268 ; Ferid Vecdi, *el-Mushafu'l-Müfesser*, 94 (mukaddime) ; Muhammed Mahmud Hicâzî, *el-Vahdetü'l-Mevdûiyye fi'l-Kur'ân*, Kahire 1390/1970, s. 14-15. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Ünver, *Kur'ân'ı Anlamada Siyakın Rolü*, Ankara 1996, Sidre Yay., s. 16-28.

²¹el-Bakara (2) : 271-272.

sadece müslümanlara yapılan yardımların Allah yolunda olduğunu sanıyorlardı. Burada mü'minlere, kafirleri hidayete ulaştırmakla sorumlu olmadıkları bildirilmektedir. Onların sorumluluğu Hakkı tebliğ etmekle sona erer..."²² Yani ayette müslüman olmayanlara da iyilik yapmaya devam edilmesi çünkü onların kafir olmasının müslümanların temenni ve arzusuyla engellenebilecek bir durum olmadığı ifade edilmekte ve Kur'an adına yukarıdaki suçlamayı yapabilecek kimselere de Kur'an'ı anlamaya yönelik bir yöntem dersi verilmiş olmaktadır. Ayrıca unutulmamalıdır ki, yukarıda sadece birinin alıntısına yer verdiğimiz tarihsel arka plan örneği, Kur'an içinde geçmemektedir. Bu bilgiler bize rivayetler yoluyla, başka bir deyişle tarih aracılığıyla gelmektedir.²³

Dolayısıyla hadis ve sünnet karşıtı bir durumun savunusunu yapan kimseler unutmamalıdır ki, bu izledikleri tutum neticesinde ilk başta hararetle savundukları Kur'an'ın doğru anlaşılması da ortadan kalkacaktır. Çünkü böylesi bir durumda, "bizimle Hz. Peygamber arasında açılmış olan ondört asırlık uçurumdan başka ne kalır? Bu uçurumun boşluğunda heva ve heveslerimiz sonucu sadece Kur'an parmaklarımız arasından kayıp gitmekle kalmaz -zira onu sapasağlam muhafaza eden yegane şey bizzat nebevî faaliyettir- aynı zamanda Kur'an'ın varlığı ve bütünlüğü ve hatta bizzat Hz. Peygamber'in varlığı bile asılsız bir efsaneye dönüşür."²⁴

²²Mevdudi, *Tefhîm*, I, 214.

²³Ayetle ilgili bu malumat için bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 93-95 ; İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut 1405/1984, Dâru'l-Ma'rife, c. I, s. 323-324 ; Celâlüddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *Lübâbu'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, nşr. eş-Şeyh Hasen Temîm, 7. Bsk., Beyrut 1990/1410, Dâru İhyâi'l-Ulûm, s. 49.

²⁴Fazlur Rahmân, *İslami Metodoloji Sorunu*, 81.

Başka bir örnek de şu olabilir: Tertipte 77. sure olan el-Mürselât suresinin 32. ayetinde cehennem azabı hakkında şöyle denmektedir: "*innehâ termî bişerarin ke'l-kasri*" ; "*O, saray gibi kıvılcımlar saçar.*" Abdülkadir el-Mağribî '*saray gibi kıvılcım*' figürünü anlaşılmaması için vahyin indiği dönemde Arapların içinde bulundukları şartlara, geleneklere ve ifade tarzına dair engin bir bilginin mutlaka değerlendirmeye alınması gerektiğini ileri sürer. Eğer bunlardan haberdar olunmazsa muhatap yapılan benzetmeyi anlayamaz ve alaycı bir tarzda şunu sorabilir: *Şayet kıvılcım zaten bir saraya denkse bu ne tür bir alev ya da ne tür bir duman olabilir?* Fakat Kur'an'ın nazil olduğu dönemde bu kelimedden ilk muhatapların ne anladıkları bilinseydi böyle bir olumsuz yaklaşım sergilenmezdi. Nitekim İbn-i Abbas'ın bildirdiğine göre o günlerde Araplar *kasr* sıfatını sadece bir çadır büyüklüğünde olmasa bile her türlü bina için kullanıyorlardı. Böylelikle de ayetin ne anlama geldiği tam olarak anlaşılmakta ve çeşitli yapay tereddütlere mahal bırakılmamış olmaktadır.²⁵

Konunun önemini ortaya koyan bir başka örnek de bir anlamda akraba öğelerinin yandaş gurupların dayanışmasını ifade eden *himaye*²⁶ kavramının oluşturduğu husustur. Nitekim çölde hayatın zor olması ve çoğu zaman da başarısızlıklar ve zorluklarla içiçe olması sebebiyle bazı durumlarda göçebe bedeviler kendi ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar güçsüzleşebiliyorlardı. Bu durumda içinde kaybolacağı çölün zorluklarına ve saldırganların tecavüzlerine karşı daha büyük bir kabilenin gücüyle karşı koyabileceği güçlü bir gurubun

²⁵Abdu'l-Kâdir el-Mağribî, *Tefsîru Cûz'i Tebârake*, Kahire 1968, Dâru'ş-Şa'b, s. 131-132. Ayrıca bkz. J.M.S. Baljon, *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, çev. Şaban Ali Düzgün, Ankara 1994, Fecr Yay., s. 64.

²⁶Kavram hakkında geniş bilgi için bkz. İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Kahire, trz., Dâru'l-Meârif, c. II, s. 1014-1015.

himayesi altına girebiliyorlardı.²⁷ Bununla ilgili olabilecek tarzda Allah Teâlâ el-Mü'minûn suresinde şöyle buyurmaktadır:

*"De ki: Her şeyin hükümrânlığını elinde tutan, himaye eden ama kendisine himaye edilmeyen kimdir? Biliyorsanız (söyleyin.)"*²⁸

Görüldüğü gibi Allah Teala ayette, Zatının himaye ettiğini ama kendisinin himayeye muhtaç olmadığını ifade ederek her şeyin hükümrânlığını elinde bulundurduğunu belirtmektedir. Ayetin görünen anlamı budur. Ancak bunun ötesinde ayetin vermek istediği mesajın tam olarak anlaşılabilmesi için ayetin kendileri hakkında indiği Araplar arasında himaye sisteminin öğrenilmesi, bir başka deyişle ayetin tarihi arka planına gidilmesi gerekmektedir.

Bilindiği gibi Kur'an'ın indiği dönemde Arabistan'da insanların can ve mal güvenliğini sağlayıp, aralarındaki anlaşmazlıkları yazılı kararlar üzerine hükme bağlayan her hangi bir merkezî otorite yoktur. Buna göre her kabilenin kendi özerk bağımsızlığı vardı ve kendi otoritesini bir anlamda kendisi sağlıyordu. Dolayısıyla ayette sözü edilen himaye sistemi sayesinde hayat yaşanabilir bir şekilde devam ediyor, anarşiye de bir yerde mahal bırakılmamış oluyordu. Buna göre eğer bir kimse bir kabilenin himayesi altına girmişse, başka bir kabileden birinin bu şahsın canına ve malına saldırganlık yapabilmesi için himayeyi veren kabileyi karşısına alabilmeyi göze alması gerekmekte, aksi taktirde himayeyi veren kabile bu saldırıyı kendisine yapılmış saymakta ve gerekli kısas ve diyetleri alabilmekteydi. Bir başka

²⁷Himaye konusu ve bunun kısasla ilgisi hakkında geniş bilgi için bkz. Watt, *Muhammad's Mecca -History in the Qur'ân*, Edinburg 1988, Edinburg University Press, s. 17-18 ; Watt, *İslam Nedir*, çev. Elif Rıza, 2. Bsk., İst. 1993, Birleşik Yay. s. 28.

²⁸el-Mü'minûn (23) : 88.

seçenek olarak da bu olay, kabileler arasında yeni kanlı bir savaşın başlamasının nedeni olabilmekteydi. Dolayısıyla himaye kavramı hakikaten Araplar arasında geçerli olan çok etkin ve yaygın bir sistemdi.

Kuşkusuz söz konusu ayetin anlamının okuyucunun zihninde tam olarak yerleşebilmesi için ayetin arka planında yer alan bu malumata ihtiyaç duyulmaktadır. *Ne var ki* bu bilginin herhangi bir esbabı nüzul rivayetinden de elde edilmesi pek mümkün görünmemektedir.²⁹

Muhammed Kamil Huseyn de Kur'an'ın ifade tasvirlerinde işlenen hususi çöl atmosferine dikkat çekmekte ve buna paralel olarak da Allah'ı ululama ve en büyük tutma anlamında birleme (Allahu Ekber) yönündeki tavsiyeye³⁰ işaret etmektedir. Bu durum kendisine aktarıldığı zaman bir Batılı tarafından garip kabul edilerek daha ileri bir seviyede tahkik edilmek istenecek ve hatta şu soruyu sorabilecektir: *Evet, ama kimden yahut neden daha büyük?*

Durum bir Batılı açısından anlaşılmasa gelebilirken aynı ifade ve kullanım çölün enginliğinde hayatlarını geçiren Bedevîler için ilave açıklamalara gereksinim duyulmayacak kadar kolaylıkla ve açıklıkla anlaşılabilir. Zira onlara göre ufkun altındaki manzara da ötesindeki manzara da aynıdır. Böyle bir durum, her bir tepenin arkasında umulmadık her türlü sürprizi bekleyen dağlık bölge halkı için imkansızdır. Çölde her şey o kadar tekdüzedir ki orada dolambaçlı yollar olmasına karşın çöl seyyahları gözlerini varılacak hedefden ayırmamaktadırlar. Bu durumun farkında olan çöldeki Araplar, dolambaçlı olmasına rağmen yollarını nasıl

²⁹Bkz. Mehmet A. Ersin, *Tartışma*, Fecr I. Kur'an Sempozyumu, (Ankara 3-5 Şubat), 1995. s. 137.

³⁰Bkz. el-Müddessir (74) : 3 ; el-İsrâ (17) : 111.

bulacaklarını bilmeleri vakıasını Kur'an'a göre elde edilecek gayenin tek olduğu bunun da Allah rızasını kazanmak olduğu gerçeğiyle ilişkilendirmektedir.³¹

Yine Muhammed Kamil Huseyn Kur'an'daki sık tekrarları, bedevileri kendisine has cazibesiyle büyüleyen çöl manzarasının tekdüzeliğine benzetmekte ve Yusuf kıssası gibi hem iyi düzenlenmiş hem de ders veren kıssaları vahalarla karşılaştırmaktadır. Ona göre bunlar daha önceki Kur'an sayfalarının katı tehditleri ve sert ikazlarının ardından insanın bir nebze kendine geldiği ıstirahat noktaları gibidir.³²

Aynı şekilde Kamil Huseyn Kur'an'da sık sık kullanılan tertip düzeni seci'den de bahseder. Bu, herbiri kafiyeyle sona eren ve tamamen çöl manzarasıyla örtüşen uzun ve kısa parçalardan oluşturulmuş bir nesirdir. Huseyn *"uzun çöl yolculuğunu mutlu bir sonla bitirmeyi isteyen kimse önünde bulunan ve hepsi benzer işaretlerle kapatılmış olan farklı uzunluktaki yolları kısaltmak zorunda olduğunu bilir"* diyerek Kur'an'daki seci' olgusuyla ilişkilendirmeye çalışır.³³

Hakikaten çöl ve ihtiva ettiği şartları birçok Kur'an pasajının oluşumundaki arka planda görülmektedir. Örneğin yolunu şaşırarak ve kaybetmek anlamlarına gelen *dalâl* ve doğru yolunu bulabilmek anlamındaki *hüdâ* kavramlarının Kur'an'ın çok önemli temel literatür örgüsünde çok önemli ve yaygın bir konumda bulunduğu bilinmektedir. Aslında dini alana çekilen tüm bu kavramların arkasında mecazi anlamda muhatap Arapların çöl yaşantılarında sık sık tecrübe ettikleri deneyimleri yatmaktadır. Aynı şekilde Kur'an'da önemli sayıdaki pasajda deveden,

³¹Baljon, *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, 64-65.

³²Baljon, *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, 65.

³³Baljon, *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, 65.

yaratılışındaki özelliklerine işaret edilmesi de aynı arka plandan kaynaklanmaktadır. Zira deve Araplar için Watt'ın da dediği gibi sadece "bir çöl gemisi" olmasının ötesinde bitkilerden sıvı elde edebilme yeteneği sayesinde çölde tek başına hayatı mümkün hale getiren vazgeçilemez bir araçtır.³⁴

Arapların içinde yaşadıkları çöl motifi Kur'an pasajlarında yansımaları bulurken Arap akliyatında, fikriyyatında ve hayat görüşlerinde yansıma bulmaması düşünülemez. Gerçekten de çöller, özellikle kumlarla kaplı engin çöller istikrarsızlığı ve güvensizliği temsil etmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi çöllerde tabiatın görünümü ve aynılığı bir anda değişebilir. Tepeler ve yollar sürekli aynı yerlerinde duran istikrarlı yol işaretleri ve güven verici kilometre taşları değildir. Bu bakımdan çöllerde gayeye ulaştırıcı yolu bulabilmek oldukça zordur ve bu yüzden bir rehber neredeyse mutlaka gereksinim duyulmaktadır.³⁵ Zaten Kur'an-ı Kerim'in kullandığı temel kavramlardan olan "*hidayet*" kelimesi, "*yol gösterme, kılavuzluk etme ve doğru yolu gösterme*" anlamını karşılarken "*hâdî*" kelimesi de, "*yol gösteren ve kılavuzluk eden*" anlamını karşılamaktadır.³⁶

Görüldüğü gibi, Kur'an'ın nazil olduğu zamanı yani Hz. Peygamber'in ve çağdaşı Arapların bütün genişliğiyle faaliyetlerini ve hayatlarını dikkate almadan yapılan anlamaların ve yorumların başarısız olmaya daha işin başında mahkum girişimler anlamına gelmekte olduğu ifade edilebilir. Çünkü Mevdudi'nin deyişiyle "*Kur'an'ın her bir suresi, aslında İslam devletinin belirli bir safhasında nazil olan*

³⁴Örneğin bkz. el-Gâşiye (88) : 17. Ayrıca daha geniş malumat için bkz. Watt, *Muhammad's Mecca*, 6-12.

³⁵Bkz. M. Ali Baltaş, *İlk Mesajlar -Fatiha, Alak, Kalem, Müzzemmil*, Ankara, trz., Peyam Yay., s. 29.

³⁶Örnek olarak şu ayetlere bkz. el-Fâtihâ (1) : 6 ; el-Beled (90) : 10 ; el-İnsân (76) : 3 ; Al-i İmran (3) : 3-4 ; el-Furkân (25) : 31 ; el-Bakara (2) : 2.

bir hutbedir. Bu bakımdan bu surelerin belli bir arka planı, ve kendisine bağlı olarak indikleri özel şartları vardır. Arka plan ve nüzul sebebi ile sure arasında derin bir ilişki bulunmaktadır."³⁷

Kur'an'ın Allah tarafından gönderilmediğini, vahye dayanmadığını, dolayısıyla Hz. Peygamber'in sözleri olduğunu iddia eden müsteşrikler bile Kur'an'ın, ortaya konduğu dönemin siyasi, kültürel, dini ve ekonomik konjonktürünün ifadesi olduğunu söylemektedirler. Sözgelimi Alman müsteşrik Rudi Paret bunu şu sözleriyle ortaya koymaktadır:

*"Kur'an bizim için evvel emirde tarihi bir kaynak olarak ilgi çekici ve anlaşılabilir mahiyet arz etmektedir. -Muhammed'in somut durumlar karşısında, Arap hemşehrilerine yönelttiği veciz sözlerin bir mecmuası olması itibariyle."*³⁸

Görüldüğü gibi burada müslümanlarla müsteşriklerin konuya bakışları arasındaki fark gayet net olarak belirmektedir. Paret'in de dediği gibi, Kur'an biz müslümanlar için de tarihi aydınlatan bir kaynak olma işlevini yerine getirmekte ancak beraberinde Allah katından gelme gibi bir güvene ve beşerüstülüğe sahip olmayı da getirmektedir. Nitekim Paret bunu da şu cümleleriyle dile getirmektedir:

"Müslüman çevreler de tarihsel bir kaynak olarak Kur'an'a mutlaka atıfta bulunuyorsa da, bu, oldukça belirgin bir vahiy Tarihi (Heilsgeshichte) anlayışı çerçevesinde yapılmaktadır. Burada Kur'an Muhammed'den kaynaklanan ifadelerden oluşan bir mecmua olarak değil, neredeyse tesadüfen Muhammed tarafından kavmine -onlara ve zamanlarına uygun Arapça ifadeler içerisinde-

³⁷Mevdudi, *Tefhim*, I, 11.

³⁸Paret, *Kur'an Üzerine Makaleler*, 100.

tebliğ edilmiş, kendi içinde *değişmezlik ve zamanlar-üstülük* vasfını haiz, *doğrudan doğruya ilahi vahiy olarak değerlendirilmektedir.*"³⁹

Yukarıda işaret edildiği gibi, müslümanlar, Paret'le Kur'an'ın vahiy kökenli özelliğinde ayrılırken, aynı zamanda onun deyişiyle *"Kur'anî verilere istinaden İslam'ın oluşum tarihini ve bu muazzam dinin kurucusunun gerek bizzat kendisinin, gerekse yaşadığı çağın tarihini izleme"*⁴⁰ noktasında da birleşebilmektedirler.

Kur'an ayetlerinin içinde indiği şartları ve durumları bilme konusu, Kur'an'a sağlıklı ve uygun anlama ve yorumlamaların yüklenebilmesini adeta test etmektedir. Yapılan anlama ve yorumlar, iniş şartları ve durumlarıyla örtüşdüğü sürece sağlıklı, ihtilaf ettiği sürece de, sağlıklı olarak değerlendirilebilecektir. Konunun bu yönünü sözgelimi Şatıbî özetle şöyle ifade etmektedir:

*"Kur'an'a izafe edilmesi gereken bir şeyin inkar edilmesi nasıl doğru değilse, onun gerektirmediği bir şeyi ona izafe etmek de aynı şekilde caiz değildir. Kur'an'ı anlamada yardımcı olarak, bilgisi sadece Araplara izafe edilen her türlü malumatla iktifa etmek gerekir. Bu kitaba konulmuş olan şer'î ahkâmın bilgisine ancak o bilgilerle ulaşılabilir."*⁴¹

Hatta Kur'an adına böyle bir tavrın ve tarzın yerleştirilmesi daha önce de ifade edildiği gibi asla fazla bir talep sayılmamalıdır. Çünkü Kur'an sadece

³⁹Paret, *Kur'an Üzerine Makaleler*, 118.

⁴⁰Paret, *Kur'an Üzerine Makaleler*, 119.

⁴¹Bkz. Ebû İshâk eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât fî Usûli's-Şerîa*, Beyrut, trz., Dâru'l-Ma'rife, (Abdullah Draz'ın notlarıyla birlikte) c. II, s. 79-80, 82, 64-65 ; Ayrıca bkz. Emin el-Hûlî, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, çev. Mevlüt Güngör, İstanbul 1995, Kur'an Kitaplığı. s. 50.

müslümanlar için değil aslında tüm dünya insanları için bir kurtuluş gemisidir.⁴² Bu gerçeği edebiyat açısından da vurgulu ifadelerle söyleyen Emin el-Huli'nin sözleri şu şekildedir: *"zira bu kitap zaman itibariyle semavi kitapların en yenisi olup, indiği dil de, hala kullanılan canlı bir dildir, ve yüz milyonlarca insan onunla konuşmaktadır. Edebiyatı ise, sadece bir milletin edebiyatı olmayıp kendisinin hayat hakkı olduğunu iddia eden bir çok milletin edebiyatıdır. Sonra, bu dil bir çok lehçeler ve diller için de çok büyük bir kaynak dil olup, onların sıhhatli bir şekilde tetkiki de bu arapçanın araştırılmasına bağlıdır..."*

Evet, Kur'an'ın durumu bu olunca, onun indiği çevre hakkındaki bu araştırmayı istememiz fazla bir şey değildir. Zira diğer dini kitaplar, uzun asırlar farkıyla, Kur'an'dan çok daha eski olup onların indiği çevrelerle ilgili işaretler ortadan kalkmış, dilleri o kitapları terkedip kullanılmaz olmuştur. Fakat buna rağmen, bu dini kitaplarda bulunan canlı veya cansız bir varlık, bir hadise, bir bilgi, ne varsa hepsi hakkında tek tek araştırma yapıldığını; bunlardan birisi hakkında bilgi edinmek isteyen herkesin aradığı her şeyi bulabilmesi için büyük eserler ve doyurucu lügatlar hazırlanmış olduğunu görmekteyiz.

Bunlara ilaveten, yine bu kitaplar hakkında, tarihî, edebî, dinî, hakikî ve sosyal derin ve mukayeseli araştırmalar da yapılmıştır...."⁴³

Bu önemli ifadelerin ardından konunun ciddiyeti şöyle bir örnekle daha da iyi anlaşılabilir:

⁴²Bkz. el-A'râf (7) : 158 ; el-Enbiyâ (21) : 107 ; el-Furkân (25) : 1 ; Sâd (38) : 87 ; el-Kalem (68) : 52. Kur'an'ın bu evrensel yönü için ayrıca bkz. Abduh, *Tefsîru'l-Fâtîha (ve Mukaddimetü't-Tefsîr)*, el-Kalem: Muhammed Reşid Rıdâ, 3. Bsk., Mısır 1330, s. 12-13.

⁴³Emin el-Hûlî, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, 82-83.

1994 Türkiye'sinde ve özellikle büyük metropollerde yaşayan bir kimse eline geçirdiği bir gazetenin ilk sayfasında büyük puntolarla yazılı mesela *"Türban tüm sosyete kadınları arasında tüm hızıyla yayılıyor"* (veya Türbanlılar geliyor) diye bir manşet atıldığını görse (ve fakat manşetle ilgili haberin devamını okumasa) bu haberi şu anlamlarda algılar:

---- Sosyete kadınları örtünmeye başlamış...

---- Bu kadınlar demek ki imana geliyorlar...

---- Ne o, şeriat mı geliyor?...

---- İslam sosyete kadınları arasında hızla yayılıyor...vs.

Bu tahminler doğrudur. Çünkü on senedir bir başörtüsü trajedisini yaşayan ve halen de yaşamakta olan bir toplumda, -sırf bu haliyle- başka bir şekilde algılanması güçtür.

Ancak bu haberin, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde basılmış bir gazetede yer aldığı ve mesela devrimlerin neticesiyle alakalı olduğu öğrenilse, bu durumda aynı haberin aynı şekilde yorumlanması mümkün müdür? Hiç kuşkusuz ki hayır. Çünkü, *"anlamanın tabii bağlamı"*, dediğimiz şey (söyleyen, söylenilen, söylenme sebebi, zamanı ve mekanı) değişmiştir. Haber gerçekten o dönemin gazetelerinde yer alsaydı, bunun anlamı kadınların açılıp saçılmaya başladıklarına veya belki bu anlamda gavurlaştiklarına delalet edecekti; zira o dönemde kadınlar çoğunlukla kapalıydı ve hatta başörtülü bile değil çarşaflydı. Türban kelimesinin -bu günün tam tersine- kapalılıktan açılmaya doğru gelişen bir sürecin tam ortasında durması

sosyete (eşraf) kadınlarının açıldıklarına, batılılaştıklarına vs. tekabül edeceğinden, haberi algılama biçimi de bugünün tam tersi olacaktı.⁴⁴

Örnekte de açıkça görüldüğü gibi olayların ve ifadelerin tabi bağlamını bilmenin onların algılanışı ve yorumlanması üzerinde son derece önemli bir etkinliği bulunmaktadır. Özellikle Kur'an'ın mesajını tam anlamıyla kavrayabilmek için ayetlerin indiği dönemin arka planını göz önünde mutlaka bulundurmak gerekmektedir.⁴⁵

Kuşkusuz tabi bağlamından, başka bir deyişle *muktezay-ı ha*inden ayrı düşünülduğünde bile her sözün gramatik bir anlamı mevcuttur. Ancak bu anlam, hiç bir zaman gerçek anlamla örtüşmeyebilir. Örneğin "*dilediğini yapabilirsin*" cümlesi, gramer açısından doğru ve bir anlamı olan bir cümledir. Zahirî anlamıyla izin ifade etmektedir. Fakat bu söz, tehdit dolu bir arka planda sarfedilmişse, artık cümlemin anlamı, yukarıdaki örnekte de olduğu gibi, izin değil, yasak ifade etmeye başlayacaktır.⁴⁶

Çünkü hangi şey hakkında, hangi koşullar altında, hangi değerlendirmenin yapılacağını da yine tabi bağlam mümkün kılmaktadır. Bununla ilgili olarak Wittgenstein şöyle demektedir:

"...Bir noktanın siyah ya da beyaz olduğunu söyleyebilmek için, önce noktaya ne zaman siyah ve ne zaman beyaz dendiğini bilmem gerekir; "p"ye

⁴⁴Dücan Cündioğlu, "*Kur'an'ı Anlamanın Anlamı Üzerine -Hermenötik Bir Deneyim-*", Bilgi ve Hikmet, Yaz, 1994/7, s. 82-83.

⁴⁵Bkz. Mevdudi, *Tefhim*, I, 12.

⁴⁶Salahattin Polat, "*Esbâb-ı Nüzul Üzerine*", Fecr I. Kur'an Sempozyumu, Ank., 3-5 Şubat 1995, s. 110.

*doğrudur (ya da yanlıştır) diyebilmek için, "p"ye hangi koşullarda doğru diyeceğimi belirlemiş olmam gerekir, böylelikle de tümcenin anlamını belirlemiş olurum"*⁴⁷

Kabul etmek gerekir ki, sözün tabi bağlamına, en az onüç asır uzak olan bizler için Kur'an'la ilgili yapılan anlama ve yorumlamaların sağlıklı bir temele oturması beraberinde bir hayli zorlukları getirmektedir. Kur'an'ın mutlaka tarihsel arka planını düşünerek okunmasını aksi taktirde doğru anlaşılamayacağını ifade eden Paret de şu sözleriyle konumuzun önemini vurgulamaktadır:

*"Muhammed'in peygamberî tebliğlerine muttali olmak istiyorsak herşeyden önce bütün dikkatimizi sürekli, -müstakil bir sure olarak kabul edilsin veya edilmesin- kendi içerisinde bariz bir anlam bütünlüğü olan bağımsız kesitlere yönleltmeliyiz. Bunu yaparken her defasında Muhammed'in söz konusu bölümü tebliğ ederken içinde bulunduğu ve bu tebliğe sebep olan tarihsel durum yeniden canlandırılacaktır. Başka bir deyişle, Kur'an'a giden en kestirme yol, en azından bizler için tarihsel bakış açısından geçmektedir. Bu yolu izlerken, Kur'ânî tebliğleri hemen genel-geçer mutlak ifadeler olarak kabullenmiyoruz. Bu tebliğlerde daha çok, M.S. VII. yüzyıl başlarında Mekke ve (622'den sonra) Medine'de içinde bulunulan ve Arap Peygamber'inin üstesinden gelmek zorunda olduğu, son derece somut tarihsel duruma karşı birer tavır alış görmekteyiz. Tabi bu irtibatlar her zaman net bir şekilde belirmemektedir."*⁴⁸

⁴⁷Ludwig Wittgenstein, *Tractatus/Lopico-Philosophicus*, çev. Oruç Aruoba, İstanbul 1985, s. 55-57 'den nakleden Cündioğlu, *"Kur'an'ı Anlamanın Anlamı."*, 75.

⁴⁸Paret, *Kur'an Üzerine Makaleler*, 100.

Bu bakımdan örneğin bir sahabe tabakası, Kur'an'ın kendisine indirilen o yüce peygamberi dini anlamda görme şerefine erişme nimetine sahip olmaları bir yana, inen vahiyleri doğru anlama ve yorumlama açısından da mümtaz bir konumda bulunmaktadır. Onların bu mümtaz konumunu dikkatlerinden kaçırmayan önceki alimlerimiz tefsirde sahabe kavline, vahye şahit olmalarından dolayı büyük önem atfetmişlerdir. Zaman zaman çeşitli alimlerimiz tarafından da vurgulandığı üzere Kur'an, *ilk muhatapları olan Arapların durumuna göre inmiştir. Onlar ümmî oldukları için tabiatıyla şeriat da ümmî olacaktır.*⁴⁹

Kur'an'ı anlama olgusunda ayetlerin indikleri bütün durumlara vakıf olma işi, bazı yazarlara göre, Kur'an hakkında verimli çalışmaların ortaya çıkıp çıkmamasının da teminatı olmaktadır. Yani müslüman aydınlar Kur'an ayetlerinin indikleri tarihi arka plana vukufiyetleri derecesinde öncekilerin tekrarı olmayan özgün eserler verebileceklerdir. Örneğin Hikmet Zeyveli'ye göre Türkiye'de Kur'an'la ilgili özgün çok fazla çalışma yapılamamasının arkasında şu iki neden bulunmaktadır:

"Kur'an üzerine çalışan kimselerin şartlanmalardan, daha doğrusu taklitten kurtulamamaları. Bunun sonucu olarak da, ya geleneksel nakillerden öteye geçilememekte ya da 'körlerin fili' kavradıkları kadar Kur'an'ı kavrayabilmekteler.

Kur'an'ın üslubuna yabancılık veya Kur'an'ın nazil olduğu toplumun arka planına aşinasızlık. Bu da bizzat Kur'an'ın diline yabancılık demektir. Zira bir dili bilmek; o dilin sarfu nahvini; morfoloji ve sentaksını ya da belagatını bilmekten

⁴⁹Bkz. eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, II, 82, 69-70 ; Ayrıca bkz. Emîn el-Hûlî, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, 47.

ibaret değildir. Bir dilin bilgisi, o dili kullanan toplumun bir kültürünü, eskilerin tabiri ile bütün bir mütearifini kapsar."⁵⁰

Görüldüğü gibi Zeyveli, Kur'an'ın üslup ve nazil olduğu arka plana vukufiyeti, Kur'an dilini bilmeye bağlamaktadır. Bu nokta sadece Kur'an metninin anlaşılması için değil, hemen her metin için bile geçerlidir. Hatta konunun metin olarak sınırlandırılması bile isabetli olmayabilir. Çünkü tespit edilen husus, her hangi bir bireyin yüzünde görülen bir tebessümden tutun da, bir çiçeğin açmasına veya bir konuşma ya da yazma esnasında bir cümlenin ve hatta bir kelimenin sarfedilmesine kadar hemen her şeyin bir arka planı olması durumuyla ilgilidir.⁵¹

Aslında biraz önce de ifade edildiği gibi karşımızda duran şey ister bir metin, isterse bir insan ya da isterse bir hayvan eylemi olsun vermek istediği mesajların ya da çok anlamlı bir kelimenin mümkün olabilecek anlamlarından hangisini içerdiği; bağlamından (*zusammenhang*), sözün gelişinden, gerçek konuşmadaki bağlamından, ön şartlarıyla beraber bütün durum bağlantısından anlaşılabilir.⁵² Hatta modern hermenötik yaklaşımlarda da bu evrensellik boyutundaki ilke üzerinde ağırlıkla durulmaktadır. Nitekim yorumsamacı yaklaşıma göre insan varlığı bile, *onu kuşatan bir anlamlar varlığı tarafından belirlenir; herhangi bir insan tekini bulunduğu anlamlar ağından çıkartarak bir tanıma, bir belirlenime yerleştirmeye çalışmak, daha işin başından yöntemsel bir çıkmaza sürüklenmek*

⁵⁰Hikmet Zeyveli, *"Türkiye'de Kur'an'a Yaklaşımlar"*, Fecr I. Kur'an Sempozyumu, (Ankara 3-5 Şubat), 1995, s. 75.

⁵¹Bkz. Ünver, *Kur'an'ı Anlamada Siyâkın Rolü*, 66-71.

⁵²Bkz. Walter Porzig, *Dil Denen Mucize*, Çev. Vural Ülkü, Ankara 1995, T.D.K. Yayınları. s. 50.; Ayrıca bkz. Ünver, *Kur'an'ı Anlamada Siyâkın Rolü*, 32, 44-71, 178-179.

demektir.⁵³ Çünkü *insani etkinlikleri ve insan dünyasını tarih ve kültür gibi bağlamlardan arınmış bir halde kavramak*⁵⁴ mümkün değildir.

Özellikle sözün tarihi arka planına vakıf olma ihtiyacı, söz söyleyene "*ne demek istiyorsun?*" (*what do you mean?*) diye sorulamadığı, anlaşılanların ve algılananların hangisinin doğru olduğu, bizzat söz sahibinin işaretiyle tasdik edilemediği durumlarda ortaya çıkmaktadır.

Bilindiği gibi tabî bağlam; *söylenen (ne söylendiği), kendisine söylenen (kime söylendiği), söylenme sebebi (niçin söylendiği), söz'ün zaman ve mekanı (ne zaman ve nerede söylendiği)* gibi elemanlardan oluşmaktadır. Buna göre sözün tabî bağlamı çerçevesinde zikredilen elemanlar ile her şeyden önce sözün orijinal formu, ilk muhatapları, ilk işlevi, ilk zamanı ve ilk mekanı kastolunmaktadır.⁵⁵

Bu yaklaşım içerisinde bazı modern fikir akımları, nasların anlaşılmasının, ilgili nassın okunmasıyla değil, bundan önce okuyucu ile nas arasındaki kültür arasındaki devamlı ilişkinin göz önünde tutulmasıyla başlayabileceğini ileri sürmektedir.⁵⁶ Bu da gösteriyor ki, metnin içinde gerçekleştiği tabî bağlamın tanınıp bilinmesi, kültürünün tanınması, o metnin okunup anlaşılmaya çalışılmasından daha önemli ve öncelikli bir konuma sahip bulunmaktadır.

Bu anlamda, nass ile içerisinde dokunduğu kültürün arasını ayırmak, gerçekte bir zorlama olmaktadır. Çünkü daha önce de ifade edildiği gibi nass; vakıa ve

⁵³Erol Göka-Abdullah Topçuoğlu-Yasin Aktay, *Önce Söz Vardı (Yorumsamacılık üzerine bir deneme)*, Ankara 1996, Vadi yay. s. 24.

⁵⁴Göka, *Önce Söz Vardı*, 23.

⁵⁵Cündioğlu, "*Kur'an'ı Anlamanın Anlamı*", 72.

⁵⁶Bkz. Peter W. Nesselroth, *Literary Identity and Contextual Difference*, s. 51'den nakleden Ebû Zeyd, *Mefhûm*, 101.

kültür gerçeğini ihmal etmeyen bir üründür. *İttifakla bilinmektedir ki Kur'an nassı, yirmi yılı aşkın bir zaman süreci içerisinde şekillenmiştir. Bilinmektedir ki Kur'an nassı, her ne kadar yirmi küsur yıllık bir zaman süreci içerisinde şekillense de aynı zamanda Allah'ın kelamı olma özelliğini taşımaktadır. Dolayısıyla biz, Kur'an nassının anlaşılması için, nassın içerisinde şekillendiği kültür ve vakıayı tanımaya çalışmanın söz konusu nassın Allah'ın kelamı olma özelliğiyle çelişmediğini düşünmekteyiz.* Yani, nassın ve içerisinde şekillendiği bu kültürel ortamın oluşmasından önce metafizik bir varlığa, bir başka deyişle Allah'ın varlığına iman etmenin, nassın kendisine nispet edildiği kültürel ve yaşanan tabî ortamın bulanıklaşmasına ve etkinliğini yok etmeye neden olmamaktadır -en azından- olmamalıdır. Vahyin ilk karşılayıcısı hükmünde olan Hz. Peygamber @'in konuştuğu dilin de; onun içinde yaşadığı kültürel ve toplumsal ortamda şekillenmekte ve dokunmakta olduğu da bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Dolayısıyla tabi bağlamla ilgili farklı bir dilden bile söz edemiyorsak, bu dilin kalıpları içerisinde -adeta- dökülen nassın da, bu ortamdan uzak olduğunu ve tecrit edildiğini düşünmek elbette mümkün olmayacaktır.⁵⁷

II- MEKKİ-MEDENİ İLMİ ÜZERİNE

Kur'an-ı Kerim gerçekleştirmeyi hedeflediği mesajlarını iletirken, muhatap aldığı toplumda hazır olarak bulduğu korkunç fesat tohumlarının ekili olduğu bu ortamda üslubunun çok dikkatli ve nazik olmasına özen göstermektedir. Aksi taktirde emirlerini ve yasaklarını, yükümlülüklerini; nüvesinin sağlam atılmadığı bir topluluğa deklare etmesinin doğrusu çok fazla anlamı ve etkinliği olmayacaktı. Bu

⁵⁷Bkz. Ebû Zeyd, *Mefhûm*, 27.

noktada Hz. Aişe'nin İslamın insana bakışını yansıttığı kadar, aynı zamanda konumuzun önemini vurgulayan şu sözü hatırlanabilir:

"...Ancak insanlar İslama döndükleri zaman helal ve haram nazil olmuştur. Şayet ilk inen ayetler 'içki içmeyin' yasağını getirmiş olsaydı elbette insanlar 'biz asla içkiyi bırakmayız' derlerdi. Şayet yine ilk inen ayetler 'zina etmeyin' yasağını getirmiş olsaydı yine elbette insanlar 'biz zinayı asla bırakmayız' derlerdi..."⁵⁸

Bu üslup ve yöntem nedeniyle Kur'an okuyan kimse Mekki ayetlerde bulduğu hususları genel itibariyle Medeni ayetlerde bulamamakta; Medeni ayetlerde bulduğu hususları da -ki bu çeşit ayetler ahkam ve teşri açısından önceki döneme ait ayetlere dayalı olmasına rağmen- Mekki ayetlerde bulamamaktadır.

Çünkü İslam öncesinde Araplar, elleriyle taş ve çamurdan yaptıkları putlara tapacak kadar kör ve sağır; Allah'a ortaklar koşacak kadar da yollarını şaşırmış kimselerdi. Vahyi inkar ediyorlar, ahiret gününü yalanlıyorlar ve dirilişle alay ediyorlardı.⁵⁹ Yoldan çıkmışlık özelliklerinin yanında ayrıca inatçılık, tartışmayı sevmeme, söz ve beyan ustalığı gibi niteliklerle de muttasıflardı.

İşte genel hatlarıyla çizilen bu ortamda Mekki ayetler inmeye başlamıştı. Ortam gereği, bu dönemdeki ayetlerin müşrik ve inatçı Araplara karşı adeta şimşek gibi son derece çarpıcı ifadelerle aniden gelmesi karşısında ikna olamama seçeneğinin asla akıllıca bir davranış sayılamayacağı tarzında keskin huccetler getirmesi, onun ortamın gereğine riayet ettiğinin en açık göstergesiydi. İnen ayetler

⁵⁸Muhammed b. İsmâil b. el-Muğîra el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, İst., trz., el-Mektebetü'l-İslâmî. 66. Fedâilü'l-Kur'ân, 6. Bâbu Te'lîfi'l-Kur'ân, c. VI, s. 101.

⁵⁹Mesela bkz. es-Sâffât (37) 16 ; el-Câsiye (45) : 24.

öylesine beklenmedik, ani ve güçlü yumruklar olmalıydı ki, müşrikler neye uğradıklarını şaşırmalıydılar. Ortaya koyduğu huccetler öyle sağlam ve güçlü olmalıydı ki, taptıkları putları yerle bir etsin, Arapların fesatlarının maskesini yırtсын ve kurdukları hayallerini boşa çıkarsın. Bu batıl motiflerin yerine nübüvvetin delillerini bina etsin, ahiret hayatını, içerisindeki cennet ve cehennem hakikatini ikna edici misallerle ortaya koysun, onların fesahat ustalıklarına meydan okurcasına kabul etmeye yanaşmadıkları Kur'an'ın bir suresinin benzerini getirme konusunda meydan okusun, yalancı ve inkarcı seleflerinin nasıl helak edildiğinin örneklerini versin.

Mekki ayetlerin genel hatlarıyla bütün bu özelliklere uygun olarak indiği görülmektedir. Onüç yıllık bu dönemin ardından Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe iman eden İslam toplumu oluştu ve bu toplumun fertleri ayrı ayrı akidelerinin adeta bedelini müşriklerin ezalarına karşı sabretmeleriyle ödeyerek bu inancın kalplerde köklü bir şekilde yerleşmesi sağlandı. Akideleri uğrunda imtihan üzerine imtihan geçiren bu mü'minlerden son olarak da yerlerini, yurtlarını, varlarını yoklarını Mekke'de müşriklere bırakarak Medine'ye hicret etmeleri istenmişti. İşte bu imtihanların ve gelişmelerin ardından Medine'de güzide ve sağlam bir İslam cemaati kurulmuş oldu.

Medine döneminin özelliklerine uygun olarak, bu dönem ayetlerinin adeta rahatlamış ve sükunete ermişcesine uzun uzun geldikleri görülmektedir. Artık, temelin üzerinde görünmesini dilediği, mü'minlerce gerçekleştirilmesini istediği ibadet, ahlak ve toplumsal davranış kuralları rahat rahat dikte ettirilebilirdi. Aynı kaynaktan geldiklerini vurguladığı ehl-i kitapla artık mücadele edilebilirdi. Çünkü

akide sağlam temellere oturtulmadan, babaları vahiyle uyarılmamış Arapların şirkiyle mücadele edilmeden, daha az yanlış olan ehl-i kitapla Mekke'de mücadele etmek, hem jeopolitik hem de vahyin ruhu açısından uygun olmazdı. Medine, artık onların yanlışlarıyla da mücadele edilmesinin uygun olduğu bir yer konumundaydı.⁶⁰

Dönem olarak Medine, Mekke üzerine bina edildiği gibi, içerik olarak da Medenî ayetler Mekkî ayetler üzerine kurulmaktadır. Bu bina edilme işi, bir mücmelin beyanı, bir umum ifadenin tahsisi, bir mutlak ifadenin sınırlandırılması yahut da açıklanmamış bir ifadenin tafsil edilmesi şeklinde de olabilmektedir. Aslında genel anlamda İslam şeriatının öncekiler üzerine bina edildiği de ifade edilebilir. Nitekim, Peygamberimize verilen dinin Hz. İbrahim'in getirdiği hanifliğin cahiliye insanları tarafından bozulan yönlerini ıslah etmek ve tamamlamak için geldiği gerçeğini, *"son gelen öncekini tamamlar ve onun üzerine bina edilir"* sözüyle de temellendirmek mümkündür.⁶¹

Diğer taraftan konuya şu açıdan da bakmak gerekmektedir: Naslar içerisindeki Mekkî-Medenî arasındaki farklılık, söz konusu nassın gerek içerik (madmûn), gerekse terkip ve kuruluş düzeylerindeki oluşumlarında temel etken rolü oynayan iki önemli merhale arasındaki farkı temsil etmektedir. Aslında bu açıkça şu manaya gelmektedir: Nass, bir anlamda tarihsel gerçek *vakiıyla karşılıklı etkilenme ve etkileme sürecinin* bir meyvesidir. Bu anlamda Mekkî-Medenî ilmi, bu

⁶⁰Mekke ve Medine dönemleriyle ilgili bu genel değerlendirmeler için bkz. Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 17. Bsk., Beyrut 1990, Müessesetü'r-Risâle, s. 51-53 ; Mevlüt Güngör, *Kur'an Araştırmaları 1*, İst., 1995, Kur'an Kitaplığı, s. 53-54, 65-66 ; Güngör, *Kur'an Araştırmaları 2*, İst., 1996, Kur'an Kitaplığı, s. 99-100.

⁶¹Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Ahmed Hasen el-Bâkûrî, *el-Kur'ânü Me'debetüllâhi li'l-Âlemîn*, 1. bsk., Kahire 1986, Merkezü'l-Ehrâm, s. 29.

etkileşimin genel özelliklerini ortaya çıkarırken, *esbâb-ı nüzul ilmi* de, bu etkileşimin detaylarını ortaya koymaktadır.⁶²

Konuyla ilgili bazı ilginç tespitlerde bulunan Emin el-Huli, önerdiği edebî tefsir metodunun⁶³ birinci adımında tanımını verdiği *Kur'an Etrafında Yapılan Araştırma* başlığını *Kur'an'a yakın özel araştırma* ve *Kur'an'a uzak genel araştırma* adlarıyla iki alt başlığa ayırmakta ve *Kur'an'a yakın özel araştırma* başlığından ulûmu'l-Kur'an konularını kastederken⁶⁴ *Kur'an'a uzak genel araştırma* başlığı altında ise teknik ifadesiyle Mekkî-Medenî konusunun Kur'an'ın anlaşılması yolundaki öneminden şöylece söz etmektedir:

"Kur'an etrafında yapılan genel araştırma ve incelemelere gelince, bunlar da, Kur'an'ın ortaya çıktığı ve yaşadığı maddî ve manevî çevre ile ilgili araştırmalardır. Kur'an bu çevre içinde toplanmış, yazılmış, okunmuş, ezberlenmiş, ilk olarak bu çevrenin insanlarına hitap etmiş ve onlara içindeki prensipleri yerine getirerek kalkınmaları ve onu diğer Dünya milletlerine de tebliğ etmeleri mesajını vermiştir...."

O halde Kur'an'ın hedeflerine tam olarak nüfuz edebilmek, ancak, o şartları eksiksiz bir şekilde göz önünde canlandırabilmek ve bu Arap ruhunu, Arap mizacını ve Arap zevkini inceden inceye tetkik edip tespit etmekle mümkün olur.

İşte bundan dolayı, arabın maddî çevresinin tam olarak bilinmesinin lüzumu ortaya çıkmıştır. Bu çevre, onların, dağları, taşları, sahraları ve ovaları ile

⁶²Bkz. Ebû Zeyd, *Mefhûm*, 85.

⁶³Bkz. Emin el-Hûlî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, 76 vd.

⁶⁴Bkz. Emin el-Hûlî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, 77.

üzerinde yaşadıkları toprak; bulutları, yıldızları ve yağmurları ile altında yaşadıkları gök; sıcaklığı, soğukluğu, şiddetli ve hafif rüzgarları ile içinde yaşadıkları hava, çorak ve münbit toprakları ve çeşitli bitki ve ağaçları ile etrafındaki tabii çevre...vs.dir. İşte arabın bütün bu, maddi hayatı ile ilgili unsurların hepsi de apaçık arapça ile indirilmiş olan Kur'an'ın anlaşılabilmesi için zaruri vasıtalar...

Yine bunlarla birlikte, Arabın manevi çevresi -ki bu ifadeden, içine alabileceği her şeyi kastediyorum- ile ilgili bütün bilgiler de gereklidir. Bunlar da mesela, onların derin mazileri, bilinen tarihleri, aile ve kabile düzenleri, hangi derecede olursa olsun inançları, bütün çeşitleri ile sanatları ve yine nevileri ve kolları ile her türlü işleridir....

İşte bu edebî metotla Kur'an'ın tefsirine girişen bir kimse, eğer o tefsire başvuran kimselerin ihtiyacını gerçekten karşılayabilecek bir çalışma yapmak istiyorsa, her şeyden önce, o günkü Arap dünyasının bu maddi ve manevi çevresi ile ilgili bütün bilgilerin her türlü malzemesini topladıktan sonra bu işe koyulmalıdır.

Aksi taktirde, güvenilir bir edebî tefsir araştırması yapılamaz. Bu sebeple şayet Kur'an'da geçen bir Arap teşbihini veya temsilini okuyor, bunların da aslı, yaşanmış bir hadise veya iklim olayı, yahut, o devirde Arap memleketlerinde bilinen canlı veya cansız bir varlıkla ilgili olduğu için, biz bunlarla ilgili hiç bir şey bilmiyorsak ve yanımızda bunların birer resmi dahi yoksa, bu taktirde biz, bu

*Kur'an'ı tefsir ediyoruz yahut çeşitli yönleriyle faydalanılmaya hazır edebî bir tarzda anlaşılmasına zemin hazırlıyoruz demeye hakkımız yoktur."*⁶⁵

Adı ister edebî tefsir yöntemi olsun isterse bir başka şey olsun, kısaca ayetlerin içerisinde nazil olduğu ortamı bilmek Kur'an'ın sağlıklı ve doğru olarak anlaşılıp yorumlanabilmesi adına mutlaka gerekmektedir.

Kur'an tarihinin gerçek vakıayla olan bu etkileşimini, Muhsin el-Meylî⁶⁶ de bir çocuğun ailesi ve çevresinden aldığı etkilenmeye benzetmekte ve Kur'an'ın peyderpey inmesi⁶⁷ üzerinde şunları söylemektedir: *"Şeriatın inişindeki peyderpeylik üslubu, vakıaya riayet etme, insanın tedricen iyileştirilmesi ve onun cahiliye yaşantısından ve hakim adetlerinden bir anda değil de, adım adım koparılmasına ve bu suretle İslamla ve üstün ahlakıyla kuşanmasına yardımcı olma anlamına gelmektedir. Aslında bu yaklaşım, tüm eğitsel teşebbüslerde onaylanan bir yaklaşımdır. Eğitim ve öğretimde mutlaka bu tedriciliğe riayet edilmesi gerekmektedir. Sonuçlara ulaşabilmek için mutlaka önceden bir takım hazırlıkların (mukaddimât) ortaya konması ve nefislerin ve akılların yeni hükümleri kabul edebilmesine ve kötü alışkanlıklarından kurtulabilmesine yardımcı olmak için söz konusu öncüllere hazırlanması gerekmektedir. Bu itibarla biz inanıyoruz ki İslam, fıtrat dinidir. Aslında böyle olması nefisler ve beşeriyet için hiç de garip değildir. Fakat çevreden etkilenme, özellikle ilk çocukluk döneminde daha etkindir. Çocuk, çevresinin ahlakıyla bütünleşir ve ileriki hayatında bu aldığı ahlak eğitiminden kolay kolay kurtulamaz."* Bu alıntı

⁶⁵Emîn el-Hûlî, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, 80-82.

⁶⁶Muhsin el-Meylî, *Zâhiratü'l-Yesâri'l-İslâmî*, s. 77'den nakleden: Ebû Zeyd, *Mefhûm*, 85-86.

⁶⁷Kur'an'ın peyderpey inmesindeki hikmetler ve faydalar hakkında geniş bilgi için bkz. Ebû Zeyd, *Mefhûm*, 110-115.

üzerine Ebu Zeyd, Muhsin'in; vahyi, çocukluğun ilk dönemine benzetmesini, yani bu dönemde elde ettiği ahlakı bırakamayacağı tespitini eleştirmekte, böyle kabul edildiği takdirde vahiy olgusunun, zaman ve mekan gerçeğinden farklı olduğunun söylenmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁶⁸

Bize göre Muhsin el-Meylî'nin sözlerinden -anladığımız kadarıyla- böyle bir anlam çıkmamaktadır. Çünkü o, bireyin ilk çocukluk döneminde kazandıklarını ileriki yaşantısında değiştirmesinin imkansızlığından değil, zorluğundan bahsetmektedir. Kaldı ki o, beşer gelişimini incelemektedir. Dolayısıyla vahiy olgusu, her zaman için akıl ve vakıa önünde konum ve öncelik açısından bundan kuşkusuz farklılık arz etmektedir. Çünkü bir açıdan da Rabbânî Vahy'in, tarih ve zamana yüksekte baktığı unutulmamalıdır.⁶⁹

A- Tabi Bağlama Dönmeye Engeller Üzerine Bazı Mülâhazalar

Bu başlık altında biri dış, diğeri de iç olmak üzere iki husus gündeme getirilmeye çalışılacaktır.

Kur'an'ın anlaşılma süreci içerisinde doğal ortamına gidebilmeyi engelleyen hususlardan birisi ve dış unsur olanı, mevcut siyer kitaplarımızdaki belirsizliktir. Gerçekten de İzzed Derveze'nin de haklılık ve isabetle vurguladığı gibi genelde siyer kitaplarımız özellikle İslam öncesi dönemin sosyal, ekonomik, siyasal ve dini konumuyla çok nadiren ilgilenmektedir. İlgilendiği hususlar da daha ziyade Hz. Peygamber'in şahsı, soyu ve hayatı söz konusu olduğunda gündeme getirilmektedir. İlgili konular Kur'an'ın daha iyi anlaşılmasına hizmet doğrultusunda

⁶⁸Ebü Zeyd, *Mefhûm*, 86.

⁶⁹Bkz. Muhsin el-Meylî, *Zâhiratü'l-Yesâri'l-İslâmî*, s. 65'den nakleden: Ebü Zeyd, *Mefhûm*, 86.

kullanılmamaktadır. Değindikleri noktalarda da, Derveze'nin deyişiyile "kırpma ve yumuşatma" gayretleri içinde meseleleri manipüle etme yolunu seçmektedirler. Ayrıca siyer kitapları olayları tarih vererek ortaya koymamakta, genelde hang olayın hangi yüzyılda, hangi yılında ve hangi ayında vuku bulduğunu belirtmemektedirler.⁷⁰

Kur'an'ın anlaşılması esnasında tabi bağlamına, indiği dönemdeki bütünlüğüne gitmeyi zorlaştıran unsurlardan birisi de, mevcut mushafların tarihsel diziye göre tertip edilmemiş olmasıdır. Gerçekten de Kur'an tertibinde, ayetlerin iniş sırası göz önüne alınmamıştır. Bu sebeple, mekkî ayetler bazen medenî ayetlerin içine girip onların arasına sıkışmış, yine bazı medenî ayetler de mekkî ayetlerin içine girip onların arasına sıkışmıştır.⁷¹

Bunun dışında, uzun surelerin varlığı da bu hususa dahil edilebilir. Zira bilinen bir gerçektir ki, uzun surelerin hemen hepsi, çok miktarda parçanın bir araya gelmesiyle oluşmuş yani bir anda nazil olmamıştır.⁷² Dolayısıyla bu çok sayıdaki konunun arkasındaki olayı göz önüne getirebilmek kolay olmamaktadır.

Tabi bağlama gitmeyi engelleyen unsurlardan birisi, belki de en önemlisi, Kur'an'ın bütün arka planını ortaya koymayı hedeflemiş bir tarih kitabı olmayışıdır. Aslında böyle bir işi başarmanın çok zor olduğunu da kabul etmek gerekmektedir. Bireysel çalışmalarla ortaya çıkamayacak kadar büyük, büyük olduğu kadar da çok

⁷⁰Muhammed İzzed Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu. İst. 1989, Yöneliş yay., c. I, s. 9-10.

⁷¹Emîn el-Hûlî, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, 73.

⁷²Mesela bkz. Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, *el-Medhal li-Dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire 1992/1412, Mektebetü's-Sünne, s. 234-235 ; Paret, *Kur'an Üzerine Makaleler*, 124.

önemli olan bu çalışma ilmi araştırma merkezlerinde ciddi bir ilim adamı ekibi tarafından ortaya konabilir.

Çünkü Kur'an'ın indiği dönemin coğrafi ve siyasi yapıları, kültürü, dili, âdetleri, folkloru, iktisadi durumu, diplomasisi, eğitimi, sanatı, kurumları, ahlâkı, dünya görüşü, sosyal durumu...gibi yönlerinin bilinmesine ve bu boyutlarda ciddi bilgiler sunacak ilmi kaynaklara şiddetle ihtiyaç duyulmaktadır.

Böyle zor bir görevin üstesinden gelebilmek için kullanılacak ilk kaynak yine Kur'an olmalıdır. Çünkü Kur'an, o dönemi bizlere aksettiren neticede en sağlam ve en önemli bir kaynaktır.⁷³ Kur'an'la beraber cahiliye şiirleri, hadis, siyer, megazi, islam tarihi, genel tarih, edebiyat ve islami ilimler gibi geniş bir kaynak grubu da bu iş için incelenmelidir.⁷⁴

B- Mekki-Medeni Konusunun Tarihsellik İlişkisi

Bilindiği gibi Kur'an, gerek geçmişin tarihi, gerekse nazil olduğu dönemin manzarası ile ilgili delillerle doludur. Her ne kadar çevresinin özelliklerine bürünmüş de olsa, indiricisinin Allah olduğu göz önüne alındığında, söz konusu tarihin ve mekanın ötelere taşması, zaman-mekan sınırlarını aşması gereği ortaya çıkmaktadır. Zaten bu husus, bu yönü itibariyle önceki alimlerimiz tarafından da üzerinde durulmaktadır. Örneğin Fazlur Rahman'a göre "*Kur'an ve sünnetin bu açılımını görebilmek için keskin zeka dışında bir desteğe ihtiyaç duyacak olursak,*

⁷³Bkz. Tâhâ Huseyn, *Fî'l-Edebi'l-Câhili*, Mısır, trz., Dâru'l-Meârif, s.72. Hatta Taha Huseyn'e göre cahiliye olduğu söylenen şiirlerden bile önce Kur'an'a dayanılmalıdır.

⁷⁴Bkz. Polat, "*Esbâb-ı Nüzul Üzerine*", 115 ; Ayrıca bkz. Tâhâ Huseyn, *Fî'l-Edebi'l-Câhili*, 72-73. Arkoun, *Kur'an Okumaları*, çev. A.Zeki Ünal, İst. 1995, İnsan Yay., s. 230.

Şah Veliyyullah ve İbn Haldun gibi bir tarihçinin bizim tarafımızda olduğunu unutmamak icap eder."⁷⁵

Aslında fiilen tarih içerisinde vuku bulmuş içerikler tam anlamlarını ancak, söz konusu tarihteki şartların belirlediği tabi bağlamda kazanmakta oldukları için, içeriklerin bu doğrultuda anlaşılmaları başta siyasi ve ahlaki ilkeler, ruhani hayat, fikri faaliyet ve eğitim alanlarında gelişmeye de kapı aralayacaktır. Ama bunun aksine tabi bağlamı ihmal ederek yapılan her türlü yaklaşımlar sözünü ettiğimiz olumlu gelişmeleri engelleyecek, metni doğmalaştırarak toplumdaki pratik etkinliklerini atıl hale getirecektir.⁷⁶ Bunun bir örnekle ve Rahman'ın sözleriyle ifade edilmesi gerekirse, "Hz. Ömer'in davranışıyla ilgili, mesela Muvatta'da yer alan bir hadis, sadece hadis olarak, yani tek başına bir rivayet olarak okunduğu zaman anlamsız kalır ve dolayısıyla fazla bir şey ifade etmez. Ancak fiili ortaya çıkarmış olan sosyolojik etkenler tam olarak anlaşıldığında, o şimdi bizim için de anlamlı olur ve tam manasıyla yeni bir boyut kazanır."⁷⁷

Zaten Kur'an pek çok ayetinde kendisinin 'Arapça bir Kur'an' olduğunu açıklıkla ifade etmektedir.⁷⁸ Bu tür ayetlerin Kur'an'ın sadece dili hakkında kabaca bilgi verdikleri düşünülmemelidir. Aynı zamanda Hicaz Araplarını ilk planda

⁷⁵Fazlur Rahman, *İslami Metodoloji Sorunu*, 23.

⁷⁶Bkz. Fazlur Rahman, *İslami Metodoloji Sorunu*, 149. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. A. Ahmed Ebû Süleyman, *İslam'ın Uluslararası İlişkiler Kuramı*, çev. Fehmi Kuru, İst. 1985. İnsan yay., s. 82-83. Umarız ki sayın Halis Albayrak'ın tebliğinde dile getirdiği endişelere de bu paragraf mütevazı bir cevap niteliği taşıyabilir. Bkz. Albayrak, "*Kur'an'ı Anlamak...*", 173.

⁷⁷Fazlur Rahman, *İslami Metodoloji Sorunu*, 183.

⁷⁸Mesela bkz. Yusuf (12) : 2 ; Taha (20) : 113 ; ez-Zümer (39) : 28 ; Fussilet (41) : 3 ; eş-Şûrâ (42) : 7 ; ez-Zuhrûf (43) : 3.

kendisine muhatap kabul etmesi sebebiyle tüm yönleriyle onların dünya görüşleri ve hayatı algılayışları hakkında da en güvenilir bir belge özelliğine sahiptir.⁷⁹

Öyle sanıyoruz ki bu konuya da yukarıdaki perspektiften bakmalı ve Kur'an'ın indiği toplumda bulunduğu makesi yeniden bütün dinamikliği ve aktivitesi ile ele alınarak anlaşılmalı çalışılmalıdır.

Bu itibarla söz konusu dinamik ve aktif yaklaşımın Kur'an'ın tarihselliğini gerekli kılıp kılmayacağı noktasına şu zaviyeden bakılmalıdır: Kur'an bir taraftan içerisinde indiği toplumun çizgilerini kullanmakta ama bu, sonsuz ilim ve kudret sahibi ve artık insanlığa kitap ve peygamber göndermeyeceğini ifade eden Allah Teala tarafından indirilmektedir. Bize göre burada dikkatlerden kaçırılmaması gereken çok ince bir denge söz konusudur. Bu iki yönün her ikisine de gereken ilgi gösterilmelidir ama tarihi ortama dönülme adına, kutsal Kur'an metni, sıradan bir şairin şiirleri düzeyine de indirilmemelidir. Nitekim bir şairin, bir müellifin ya da bir düşünürün eserlerini asırlar sonrasını da kuşatıcı mahiyette düşünerek ortaya koyduğu düşünülmeyebilir ama, müellif Allah olunca Kelamının sadece kendi çağına hapsedilmesi gerektiğini söylemek incitici olduğu kadar aslında Allah'ın ilahlık tasavvurlarıyla da örtüşmemektedir. Kaldı ki bazı şairlerin, düşünürlerin veya filozofların eserlerinin asırlar sonra hala tazeliğini koruduğu yönündeki kanaat gözönüne alınırsa, aynı yaklaşımın Allah'a ve onun kelamı olan Kur'an'a çok görülmesi belki ancak -en iyimser ifadeyle- çifte standart tespitiyle izah edilebilir.

Bu noktada Emin el-Huli'nin Kur'an'ı tam olarak anlayabilmek için indiği dönemdeki Araplarla ilgili her türlü maddi-manevi bilgiye ihtiyaç duyulduğunu

⁷⁹Bkz. Watt, *Muhammad's Mecca*, 1, 5.

ifade etmesinin ardından koyduğu şu kaydı, kaynağının ilahi olduğu gerçeğiyle birlikte ele alınması gerekmektedir: *"Kur'an'ın kendisine göre bir takım manaları, uzun vadeli ve sonsuz ömürlü bir takım insani ve sosyal hedefleri vardır. Fakat bütün bunların hepsi, bu Arap elbisesi ve Arapça ifadelerle insanlığa gelmiştir. O halde, bu araplığı bütün yönler ile ve tam olarak bilmek, ona ulaşmanın ve onu bütünüyle anlamanın yegane yoludur."*⁸⁰

Dolayısıyla Kur'an indiği çağdaki muhataplarının üslup, adet ve duygularını vasıta olarak kullanmış olmasına rağmen, beşeri bir kitaptan farklı olarak hükmü ve bağlayıcılığı açısından hitabı kıyamete kadar devam edecektir.

C- Konuya İslam Alimlerinin Verdikleri Önem

Kur'an'ın anlamına ulaşmak için önceki alimlerin pek çok girişimlerinin olduğu bir gerçektir. Aslında Kur'an âlimleri, sebep veya belirli bir münasebetin ayet veya ayetler grubunun kendisiyle anlaşılmasının mümkün olduğu toplumsal ve kültürel çerçeveyi belirlediğini kabul etmektedirler. Bir başka deyişle onlar da, müfessirin nassın delaletini kavrayışı üzerindeki kudretinin tespitinden önce, mutlaka söz konusu nasların içinde çıktığı vakıaların neler olduğunun belirlenmesi gerektiğini ifade etmektedirler.⁸¹

Çünkü herkes tarafından bilinmektedir ki Kur'an, Arap diliyle, onların sahip oldukları belagat üsluplarıyla nazil olmuştur. Bu iç içelik sebebiyle Araplar, kendilerine inen bu kitabı genelde dil selikalarıyla anlıyorlardı. Zaten Hz.

⁸⁰Emîn el-Hülî, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, 80 (dipnot).; Ayrıca bkz. Jansen, *Kur'an'a Yaklaşımlar*, 124.

⁸¹Bkz. Ebû Zeyd, *Mefhûm*, 109.

Peygamber'in bütün Kur'an'ı tefsir etmemesinin altında yatan neden de bu olmuştur. Diğer taraftan İbn Haldun gibi genellemeci olmamak da gerekmektedir. Zira ona göre bütün Araplar, Kur'an'ı anlıyorlar, müfred kelimelerini ve terkiplerini biliyorlardı.⁸² Oysa bütün Arapların hepsinin aynı derecede söylenen düzeyde Kur'an'ı anladıklarını ileri sürmek mümkün görünmemektedir. Bu genelleme yerine onların asgari düzeyde Kur'an'ı anladıklarını söylemek belki daha isabetli olur.

Konunun önemi hakkında Kur'an'a yaklaşan birisinin atması gerekli adımlardan söz eden müfessir Kurtubî de şunları söylemektedir: Kur'an çalışan kimsenin onun Mekkesini ve Medenisini tanıması gerekir. Çünkü bu yolla İslamın ilk döneminde Allah'ın kullarına karşı hangi hususlarla hitap ettiği, zaman geçtikçe neleri farz kıldığı, son dönemlerinde onlar adına neleri hoş gördüğü ortaya çıkar."⁸³

Şah Veliyyullah Dihlevî de, Hz. Peygamber'in @ getirdiği şeriatın anlamlarını tam olarak kavrayabilmek için öncelikle atılması gereken iki adımdan söz etmektedir:⁸⁴ Buna göre ilk adım; kendilerine şeriatın gönderildiği ümmilerin İslam öncesi durumlarıyla ilgili ciddi bir bilgi edinme işleminin gerçekleştirilmesidir. İkinci adım da; gelen şeriatın onların İslam öncesi durumlarını nasıl düzeltip değiştirdiği konusunun ciddi bir şekilde öğrenilmesinden ibarettir.

Bu isabetli açıklamalarından sonra aynı alim Dihlevî'nin tefsir usulüyle ilgili eseri olan *el-Fevzü'l-Kebîr* adlı eserinde kelamın anlaşılmasında zorluklara sebep

⁸²Abdurrahman İbn-i Haldun, *Mukaddime*, yy., trz., Dâru'l-Fikr, s. 438-439.

⁸³Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1405/1985. Dâru İhyâi't-Türâs, c. I, s. 21.

⁸⁴Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdurrahîm ed-Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Bâliğa*, thk. Seyyid Sâbık. Kahire-Bağdad, trz., Dâru'l-Kütübî'l-Hadîsî, c. I, s. 262-263.

olduğunu söylediği durumların içerisinde sözün arka planını bilmemeyi zikretmemesi, itiraf edilmelidir ki Dihlevî adına düşündürücüdür.

Genelde tüm alimlerimiz bir müfessirde bulunması gereken onbeş şart içerisinde Mekki-Medeni ilmini bilmesi şartını zikretmemektedirler.⁸⁵ Gerçi bu durumlar içerisinde *nüzul sebepleri* konusuna değinmekte ama, bu çalışmada üzerinde durduğumuz konunun *nüzul sebepleri* konusundan çok daha geniş olduğu birkaç defa belirtilmektedir.

Dihlevî, söz konusu ifadesinde *Kelamın kastettiği anlamın anlaşılmasında karşılaşılan zorlukların sebepleri* başlığı altında şunları söylemektedir:⁸⁶

"-- Bazan garib bir lafzın kullanılması, sözdeki muradın anlaşılmasını zorlaştırır. Bu durumda söz konusu lafzın anlamı sahabe, tabiin ve dil alimlerinden nakledilerek problem çözülebilir.

-- Nasih ve mensuha iyice vakıf olamamak

-- İniş sebeplerini bilmemek

-- Muzaf, mevsuf veya başka bir ögenin hazfedilmiş olması,

-- Bir şeyin değiştirilmesi (ibdalî), bir harfin, bir fiilin, bir ismin başkalarıyla değiştirilmesi, tekil olan bir şeyin çoğul kullanılması yahutta bunun

⁸⁵Örneğin bkz. el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *el-Aklû ve Fehmü'l-Kur'ân*, thk. Huseyn el-Kuvveytî, 3. Bsk., 1402/1982, Dâru'l-Kindî-Dâru'l-Fikr, s. 248 ; eş-Şeyh Hâlid Abdü'r-Rahmân el-Ak, *Usûlû't-Tefsîr ve Kavâidühâ*, 2. Bsk., Beyrut 1406/1986, Dâru'n-Nefâis, s. 186-187.

⁸⁶ed-Dihlevî, *el-Fevzû'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr*, Farsçadan Arapçaya çev. Selmân el-Huseyn en-Nedvî, 2. Bsk., Beyrut 1987, Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, s. 50.

aksi durumların söz konusu olması. Ya da muhatap üslubunun bulunduğu bir yerde, gaib üslubunun kullanılması.

-- Dil ve nahiv ilmi açısından tehir edilmesi gereken bir ögenin takdim edilmesi veya tersinin olması.

-- Zamirlerin çoğalması ve çeşitli yerlere dönme ihtimalinin verdiği karışıklık veya bir lafızdan çeşitli anlamların kastedilmiş olması,

-- Tekrarların ve uzatmaların bulunması,

-- İhtisar ve icazın bulunması,

-- Kinaye, ta'rîd, müteşabih ve aklî mecaz gibi edebî yönlerin olması."

Görüldüğü gibi Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Bâliğa* adlı kıymetli eserinde sözünü ettiği vahyin arka planı konusuna yer vermesine ve önemini itiraf etmesine rağmen bu maddeler içerisinde söz konusu etmemektedir.

Sözelimi büyük sahabi Abdullah İbn-i Mes'ûd bize göre, Kur'an'ın inişinin arkasında yer alan şartları bilmenin önemine inandığı için ve hatta bu şartlara şahit olduğu için belki de şu ifadeleri sarfetmektedir:

"Kendisinden başka hiç bir ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki, Allah'ın Kitabındaki her surenin nerede indiğini; Kur'an'daki her bir ayetin hangi konuda indiğini bilmekteyim. Yemin ederim ki, Allah'ın Kitabını benden daha iyi bilen

birisini bilsem ve o kimseye de deveme binerek ulaşabileceğime kani olsam, mutlaka ona giderdim."⁸⁷

İbn-i Mes'ûd'un bu sözü, konunun sahabe bazında öneminin farkında olduğuna güzel bir delil olarak algılanabilir. Gerçekte kendisinin bu sözü arkadaşlarına karşı övünme aracı olarak sarfettiği ihtimali söz konusu olmasa gerektir. En kötü ihtimalle böyle olsa bile, bu özelliğe sahip olabilmenin bir övünme aracı olarak kabul edildiği ortaya çıkar ki, bu da o dönemde konunun sahabe tarafından önemsendiğini ortaya koyar.

Buna benzer bir söz Ali b. Ebî Tâlib'e de isnad edilmektedir. Buna göre o şöyle demektedir: *"Allah'a yemin olsun ki, inmiş bütün ayetlerin ne hakkında ve nerede indiklerini biliyorum. Zira Rabbim bana akleden bir kalp, soru soran bir dil vermiştir."*⁸⁸ Ayrıca Ebû Nuaym'ın Hilye'sinde yer verdiği bir rivayete göre de İkrime, kendisine bir Kur'an ayeti hakkında soru soran birisine ilgili ayetin şu dağın eteklerinde indiğini söyleyerek Medine'deki dağlardan birisine işaret etmiştir.⁸⁹

Görüldüğü gibi ayetlerin içerisinde indiği ortamı bilme konusu aslında sonrakilerin keşfettiği orijinal bir ilim niteliğini taşımamaktadır. Yukarıdaki alıntıların sahabeye ait olması onların özelde bu konunun farkında olduklarına dair en güzel bir delil olurken Bakillânî'nin de dediği gibi aslında genelde sahabenin Kur'an'a ve onunla ilgili her türlü malumatın önemli addedilerek korunduğunun da

⁸⁷el-Buhârî, *es-Sahîh*, 66. Fedâilü'l-Kur'ân, 8, (VI, 102) ; Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *es-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, İstanbul, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 44. Fedâilü's-Sahâbe, 22, hadis no: 115, c. IV, s. 1913.

⁸⁸Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsbahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabâkâtü'l-Esfîyâ*, Mısır, trz., Mektebetü'l-Hancî, c. I, s. 67-68.

⁸⁹Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, III, 327. Ayrıca bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, İst. 1398/1978, Kahraman Yayınları, c. I, s. 12.

güzel bir delilidir.⁹⁰ Akiletü'l-Mekkî'nin de ifade ettiği gibi bu ilimden bir müfessirin müstağni kalması neredeyse imkansızdır.⁹¹

Ancak öncekilerin daha ziyade işin belagat (retorik) yönü üzerinde durdukları, bu açıdan Kur'ân'ın mucize (i'câz) oluşunun temellerini saptamaya ve göstermeye çalışmış oldukları söylenebilir. Oysa Arkoun'un da ifade ettiği gibi gerçek anlama ulaşabilmek, anlamayı ve sahih ölçütlerle yorumlamayı ön plana çıkarabilmek için *"sürekli değişen kabile ve gramer mantığına ayrıcalık tanıyan bütün düz okumaları burada bırakmak gerekir. Ayetler ilgi merkezlerince sınıflandırılmış olsa bile, daha temel bir düzen olan yapısal düzeni ortaya çıkarmak için belagat (retorik) düzenini aşma zorunluluğu varlığını sürdürecektir. Gerçekten de Kur'ânî söylem, -yüzyıllara göre kökten değişmiş bulunan- ortak bir sözcük dağarcığı içinden alınmış anahtar kavramların hem müziksel hem de anlamsal bir birleşimidir."*⁹² Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Kur'ân'ın gerçek anlamına ulaşmak için sadece belagat kurallarını kullanarak mucize oluşunu göstermek yeterli olmayacaktır.

Gerçi diğer taraftan da kabul edilmelidir ki, önceki alimlerimizin üzerinde ciddiyle durdukları belagat, fesahat ve gramer açılarından metin çözümlemeleri kesinlikle gereksiz de değildir. Çünkü *metin sahibinin düşünce, duygu ve niyetleri, metinde seçip kullandığı kelimelerle bağlantılıdır*⁹³ ilkesi ihmal edilemeyecek

⁹⁰Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib el-Bâkılânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, edited by: Fuat Sezgin, Frankfurt 1986, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, s. 141.

⁹¹Bkz. Muhammed b. Ahmed Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâdetü ve'l-İhsân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Abdülhamit Birişik, İst. 1411/1990, M.Ü.S.B.E. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 65. Ayrıca bkz. el-Bûtî, *min Ravâii'l-Kur'ân*, 81.

⁹²Arkoun, *"Kur'an'ı Nasıl Okumalı?"*, 250.

⁹³Jansen, *Kur'an'a Yaklaşımlar*, IX.

kadar önemlidir. Dolayısıyla, metin çözümlemesi doğru yapılmadan doğru anlama ve yorumlamadan da söz etmek mümkün olmayacaktır. Ancak burada daha ziyade vurgulanması gereken husus; Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanması süreci içinde metinler çözümlenirken filoljik çalışmalarla birlikte Kur'an dilinin ve metinlerinin daha değişik çalışma ve çabaları da gerektirdiği bilincinin ayakta ve diri tutulmasının ne kadar lüzumlu olduğudur. Çünkü metnin doğru anlaşılıp yorumlanması, cümle ötesi ilişkilerin sistemli bir şekilde işlenmesi ve aydınlatılması faaliyetine de ihtiyaç göstermektedir. Bu itibarla filolojik çabaların gereksiz ve anlama önünde bir engel olarak görülmemesi gerekmektedir. Çünkü Kur'an metninde *"beşeri vasıtalar kullanılarak beşerüstü anlatılmaya çalışılmaktadır. Örneğin Kur'an metni, Allah'ın cinsiyetten uzak olduğumu⁹⁴ açıkça belirtmesine rağmen tanıtımını kaçınılmaz olarak eril ve dişil kullanıma sahip insan diliyle yapmaktadır."*⁹⁵

Konunun önemi hakkında Ebu'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed en-Neysâbüî (ö.h. 406) şöyle demektedir. *"Kur'an ilimlerinin en şerefliyelerinden bir tanesi de şu ilimlere sahip olmaktır: Kur'an'ın inişini, yönlerini, zaman dilimi açısından başlarda, ortalarda ve sonlarda inen ayetlerin tertibindeki hikmetini, aynı şekilde Medine'de inen ayetlerin tertibini, sonra Mekke'de inip de hüküm itibariyle Medenî kabul edilen, Medine'de inip de hüküm itibariyle Mekkî kabul edilen ayetleri, Medine halkı hakkında Mekke'de inenleri, Mekke halkı hakkında Medine'de inenleri, Medenî ayetler arasında Mekke'de inen ayetlere benzeyenleri, aynı şekilde, Mekkî ayetler arasında Medine'de inen ayetlere benzeyenleri*

⁹⁴Bkz. eş-Şûrâ (42) : 11; el-En'âm (6) : 101; el-Cin (72) : 3; el-İhlâs (112) : 1-4.

⁹⁵Bkz. Jansen, *Kur'an'a Yaklaşımlar*, XIV.

*bilmektir. Yine Cuhfe'de, Beyt-i Makdis'de, Taif'de, Hudeybiye'de, inen ayetleri de bilmek çok önemlidir. Ayrıca geceleyin ve gündüzleyin inenleri, inişlerinde topluca meleklerin hazır bulunduğu ayetler ile sadece Cebrâil'in tek başına indirdiklerini, yine Mekkî sureler içerisinde yer alan Medenî ayetleri, Medenî sureler içerisinde yer alan Mekkî ayetleri, Mekke'den Medine'ye, Medine'den Mekke'ye, Medine'den Habeş topraklarına götürülen ayetleri bilmek de son derece önem arz etmektedir. Aynı şekilde mücmel, müfesser ve sembolik olarak inen ayetleri ve de Mekkî mi Medenî mi olduğunda ihtilaf bulunan ayetleri de bilmek, en şerefli Kur'an ilimleri arasındadır. Burada saydığımız maddeler yirmibeş komuyu bulmaktadır. Bunları bilmeyen ve aralarını ayıramayan kimsenin Allah Teala'nın Kitab'ı hakkında söz söylemesi helal değildir."*⁹⁶

Görüldüğü gibi Ebu'l-Kâsım bu sözünde, Mekki ve Medeni dönemleri kendi içlerinde ayrı ayrı üçer bölümlmeye tabi tutmakta ve bunları, *başlangıç, orta ve son evreleri* olmak üzere ayırmaktadır. Böylesi bir bölümlemenin ifade edilmesi, söz konusu evreler arasında ayırımı hak ettirecek derecede ciddi farklılıkların bulunduğu kabulü anlamına geldiği gibi bu farklılıkların, ayetleri *anlama* konusunda önemli sayılabilecek hususlar olarak da algılandığını ihsas ettirmektedir.⁹⁷

Ayrıca, Ebu'l-Kâsım'ın bu demecinde konunun, Kur'an'la ilgili her hangi bir görüş ileri sürecektir birisi tarafından mutlaka detaylarıyla bilinmesi gerektiği ifade

⁹⁶Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut, trz., Dâru'l-Ma'rife, c. I, s. 192; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 11 : Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 65-66.

⁹⁷Önceki alimlerimizin konunun bu yönünün farkında olduklarına dair ayrıca bkz. Muhammed İbrâhîm el-Hafnâvî, *Dirâsât fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire, trz., Dâru'l-Hadîs, s. 459.

edilmektedir. Kuşkusuz bu ilmin bilinmesi Kur'an'a amaçlamadığı yorumların isnad edilmemesi, daha açık bir deyişle Kur'an'ın, indiricisi olan Allah'ın muradına uygun olarak anlaşılması için gereklidir.

Ancak Subhi Salih'in de samimiyetle belirttiği gibi, her bir maddesi için ayrı bir kitap cildine ihtiyaç duyuracak derecede genişliğe sahip böylesi bir ilme sahip olmanın özellikle günümüz için oldukça zor olduğunu itiraf etmek gerekmektedir. Ayrıca Ebu'l-Kâsım'ın bu demecinden önceki alimlerin ayetler hakkında "*hicret öncesinde ya da sonrasında*" inmesi şeklinde kabaca bir tasnif yapmak yerine çok daha detaylı olarak durdukları anlaşılmaktadır.⁹⁸

Hakikaten Kur'an araştırmacılarının ayetlerin tespitinde zaman, mekan ve hitap çevrelerini araştırmaları en başta onlara, Mennâu'l-Kattân'ın da dediği gibi,⁹⁹ özellikle Mekkî-Medenî ilminde bilimsel bir ciddiyet ve formasyon kazandıracaktır. Çünkü her şeyden önce araştırmacının vahyin indiği yerleri, tüm merhalelerini, ne zaman indiğini, hitap-üslup özelliklerini, inen ayetlerin konusal ve yapısal özelliklerini göz önünde tutarak onların Mekkî döneme mi yoksa Medenî döneme mi ait olduklarını incelemek ve delillerin çeşitlendiği taktirde de kendi birikim ve zekâsını işletmek suretiyle deliller arasında bir seçmeye giderek son sözü söylemeye çalışmak şeklindeki böylesi bir çabanın oldukça yorucu olduğunu ve büyük bir gayret ve özveriyi gerektirdiğini kabul etmek gerekmektedir.

⁹⁸Ebu'l-Kâsım'ın bu sözünün değerlendirmesinde Subhi Salih'le müşterek bir kanaatte ittifak etmemiz sevindiricidir. Bkz. Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 169-170 ; Fehd b. Abdîrrahmân b. Süleymân er-Rûmî, *Dirâsât fî Ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1.Bsk., Riyad 1413, Mektebetü't-Tevbe, s. 137.

⁹⁹Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 53.

Yine kabul etmek gerekir ki, bu zorluk, vahyin zamanından bir iki kuşak geçtikten sonra daha da zor ve yorucu hale gelmektedir. Bu bağlamda en şanslı tabakanın yine sahabîler olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Çünkü başını Abdullah b. Mes'ud ve Ali b. Ebî Tâlib gibi isimlerin çektiği sahâbîlerin büyük çoğunluğu, tefsir usulü terimiyle ifade edilecek olursa, Mekkî-Medenî ilmine tam anlamıyla vakıf olmaları sebebiyle en ince ayrıntıları bile dikkate alarak Kur'ân'ı anlama imkanlarına sahip olmuşlardır.¹⁰⁰

Burada örnek kabilinden hemen şu husus verilebilir: Sözelimi çok çeşitli ayetlerde ay ve şekilleriyle ilgili çeşitli anlatımlara yer verilmektedir. Böyle olması Hz. Peygamber'in @ çağdaşı insanlar için hiç de garip değildir. Çünkü onlar yaşadıkları coğrafya sebebiyle ay ve şekilleriyle iç içeydiler. Hatta tarihçi Mes'ûdî, Arapların yılın her ayının bir anlam ifade ettiğine inandıklarını ve onların buna yönelik bir soru sorup, ayın onlara verdiği cevapları içeren bir anlatıma da yer vermektedir. Örneğin onlara göre Şa'ban ayı; suya, saldırıya ve ganimete doymuşluk anlamına gelirken Zül'l-Hicce ayı içinde hac yapıldığına işaret etmekte; Receb ayı da korku anlamına gelmektedir. Nitekim Araplar bir şeyden korktuklarında *racebtü's-şey'e* demektedirler.¹⁰¹ Tabi ki bu bilgi, biraz önce sözü edilen Kur'an'ın ayla ilgili bilgi ve şekillere nasıl bu kadar yer verdiği sorusunu cevaplamaktadır.

¹⁰⁰Bkz. Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 178.

¹⁰¹Bkz. Ebu'l-Hasen Ali b. Huseyn b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Medâinü'l-Cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 4. Bsk., Mısır 1384/1964, Matbaatü's-Seâde, c. II. s. 204-205. Ayrıca arapların ayla ilgili bilgileri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Apaydın, *Rasûlullah'ın Günlüğü Medine Dönemi Yeni Kronolojisi*, İstanbul 1995, İnsan yay., s. 28-29.

Bu noktada en azından daha sonraki dönemler adına şu soruyu sorup cevabını aramak uygun olacaktır. Acaba alimlerimizin Mekkî-Medenî ve sebeb-i nüzul ilimlerine iltifat etmelerinin altında yatan esas sebep nedir? Daha önce ifade edildiği gibi, hemen altını çizerek belirtelim ki, aslında bunun sebebi, Kur'ân'ın anlaşılmasını sağlıklı ve sağlam temellere oturtmak için olmalıydı. Ancak yine üzülerek ifade etmeliyiz ki alimlerimizin -görebildiğimiz kadarıyla- bu ilimlere iltifatları, sadece Kur'ân'ın doğru anlaşılması gibi masum ve de hayati bir sâike bağlanamamaktadır. Ebu Zeyd'in de ifade ettiği gibi¹⁰² İslam alimlerimizin bu ilimlere yaklaşımlarının altında onların; nasih-mensuh,¹⁰³ umum-husus, mutlak-mukayyed gibi hususlarla ilgili ayetleri tespit ederek naslardaki fikhî ve şer'î hükümleri elde etmeleri gayesi yatmaktadır. Gerçekte bu fikhî yaklaşımın özünde ve temelinde, delaletsel hareket noktası bulunmaktadır.

Sözgelimi Muhammed Huseyn ez-Zehebî, Mekkî-Medenî ilminin kazandıracağı fayda üzerine şunları söylemektedir:

"Mekkî-Medenî'yi bilmenin şu önemli yararları vardır: Kur'an'ın getirdiği hükümlerin hangisinin nâsîh, hangisinin mensûh olduğu anlaşılır. İki ayet tearuz etmişse ve aralarını cem etme imkanı da yoksa, ama onlardan birinin Mekkî,

¹⁰²Ebü Zeyd, *Mefhûm*, 86.

¹⁰³Mesela bkz. el-Muhâsibî, *el-Aklü ve Fehmü'l-Kur'ân*, 394 ; el-Bâkılânî, *el-İntisâr*, 174-175 ; es-Suyûtî, *et-Tahbîr fî İlmi't-Tefsîr*, thk. ve nşr. Fethi Abdülkâdir Ferîd, 1. Bsk., Riyad 1982/1402, Dâru'l-Meârif, s. 42 ; el-Kurtubî, *el-Câmi*, I, 21 ; Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-Seâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevdûâtî'l-Ulûm*, nşr. ve thk. Kâmil Kâmil Bekrî - Abdülvehhâb Ebu'n-en-Nûr, Kahire, trz., Dâru'l-Kütübî'l-Hadîse, c. II, 380 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 65 ; Tâhir b. Muhammed el-Cezâirî, *et-Tibyân li-Ba'dî'l-Mebâhisi'l-Mûteallikati bi'l-Kur'ân alâ Tarîkı'l-el-İtkân*, 3. Bsk., Beyrut 1412, Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, s. 56-57 ; Ebû Şehbe, *el-Medhal*, 197 ; Güngör, *Kur'an Araştırmaları I*, 22 ; Abdurrahman Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, İst. 1982, Dergah yay. s. 78. Ayrıca Mekkî-Medenî İlminin nesh konusu üzerindeki önemi hakkında geniş bilgi için bkz. el-Bûtî, *min Ravâi'l-Kur'ân*, 86.

diğerinin Medenî olduğu ortaya çıkmışsa Medine'de nazil olan ayetin Mekke'de inen ayeti nesh ettiğine hükmederiz."¹⁰⁴

Görüldüğü gibi konunun önemi hakikaten vurgulanmakta ancak, Mekkî-Medenî ilmine Kur'an'ın anlaşılmasıyla ilgili metodolojik bir ilke açısından yaklaşılmamaktadır.

Ayetlerin indiğı ortam konusuna genelde bu saikle yaklaşılmasının kültürümüze bıraktığı olumlu veya olumsuz katkılarıyla ilgili Ebu Zeyd şu ifadeleri ileri sürmektedir: *"Mekkî-Medenî ve sebeb-i nüzul ilimlerinin problemleri konusunda sadece fikhî yaklaşımı temel almak (yani, nasih-mensuh, umum-husus vs. açılarından yaklaşmak), Kur'an alimlerinin özellikle nasların gerek içerik, gerekse kuruluş ve terkip noktasında Mekkî ile Medenî arasındaki ayırtedici hususlarda mefhum açısından çeşitli çalkantılı anlayışlar içerisine düşmelerine neden olmuştur.*"¹⁰⁵

Kaldı ki bazı durumlarda Kur'an alimlerinin, nass ile tabi bağlam arasındaki yakın ilişki ve beraberliği çeşitli faraziyeler doğrultusunda görmezlikten geldikleri de olmaktadır. Hatta alimlerimiz çeşitli rivayetleri sağlama çıkarmak ve uygulamaya sokma gayretleri neticesinde bazı nassların, hükümlerinden önce indikleri, yani nassın önce Mekke döneminde hükümsüz olarak inip ardından bir başka dönem ve zaman olan Medine döneminde hükmünün tahakkuk ettiğı gibi bir yaklaşımı benimseyebilmektedirler.¹⁰⁶ Daha açıkça ifade edilecek olursa bu durum, Mekkî

¹⁰⁴Muhammed Huseyn ez-Zehebî, *el-Vahyu ve'l-Kur'ânü'l-Kerîm*, Kahire 1986, 1. Bsk., Mektebetü Vehbe, s. 119.

¹⁰⁵Ebû Zeyd, *Mefhûm*, 86.

¹⁰⁶Mesala bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 48-49.

dönemde inen nassın, hükümden yoksun olarak, yani herhangi bir hüküm getirmeden inmesini yansıtmış olacaktır. Başka bir deyişle Mekkî nass, delâletsiz bir nass olacaktır. Bunun sonucu doğal olarak, nass olması sebebiyle elde ettiği en önemli hususiyetinin kaybolması anlamına gelecektir. Bu durum daha açık bir başka ifadeyle anlatılırsa, söz konusu nassa, nass bile denmesi doğru olmayacaktır. Çünkü en önemli hususiyetlerinden birisi, böylece askıya alınmış olacaktır.¹⁰⁷

Mısır'daki modern Kur'ânî akımları oldukça doyurucu olarak incelemiş olan Jansen de müslüman alimlerin tarihi bağlama yeterince riayet etmemiş olduklarını, çok zengin Kur'an literatürünün yoğunlukla yayımlandığı Mısır gibi bir ülkede 1926-1940 yılları arasında bu konuyla ilgili sadece iki kitabın yayımlanmış olduğunu söylemekte ve şunları ifade etmektedir: *"Kur'an üzerine inceleme yapan ilim adamlarındaki muhtelif eğilimlere rağmen, insan bir çok ilahiyatçıda vahyin indiriliş sürecindeki tarihi olaylara ilginin etkisinin çok büyük olmadığını yakalayabilir. Örneğin bu husus, 1926 ve 1940 yılları arasında Mısır'da basılan kaynakçada¹⁰⁸ gözükür. Belirtilen dönemde; Esbâbu'n-Nüzul başlığı altında sadece iki eser basılmıştır."*¹⁰⁹

Ancak burada Jansen'in yukarıdaki tespitine, Esbâbu'n-Nüzul başlığı altında az eser basıldığı gerekçesinin gösterilemeyeceğini, çünkü müslüman alimlerin Esbâbu'n-Nüzul alanında bilimsel çalışma yapmaları için bu başlığı taşıyan kitaplara doğrudan ihtiyaçlarının olmadığını söyleyebiliriz. Zira gerçekten de müslümanların

¹⁰⁷Bkz. Ebû Zeyd, *Mefhûm*, 101.

¹⁰⁸Jansen'in sözünü ettiği kaynakça şu eserdir: A. I. Nusseyr, *Arabic Books Published in Egypt between 1926 and 1940*, Cairo, 1969.

¹⁰⁹Jansen, *Kur'an'a Yaklaşımlar*, 14.

kültür dünyası *rivayet tefsiri* açısından da oldukça zengindir. Dolayısıyla esbâbu nüzul'e olan ihtiyaç bu çeşit tefsirlerden kolaylıkla giderilebilmektedir.¹¹⁰

Biz ayetlerin özel iniş sebepleri konusunu tam olarak Mekkî-Medenî konusu içerisinde mütalaa etmememiz gerektiğinin farkındayız ancak, bir bakımdan da ayetlerin indikleri ortamdaki tarihsel arka planı bir nebze yansıttıklarını da görmemezlikten gelemeyeceğimizi düşünüyoruz. Gerçekte sebep-i nüzul olgusu, Kur'an metninin, yani semâvî ile dünyevînin/günlük hayatın içselleşmesinden başka bir şey değildir.¹¹¹ Belki bununla ilgili yapılması gereken şey, bu bilgi birikimini dinamik bir şekilde Kur'an'ın anlaşılmasında kullanmak olmalıdır.

Aslında bu çalışmada ele alınmak istenen Mekkî-Medenî konusunun, sebep-i nüzul konusunu çok geniş boyutta aştığına dikkat edilmelidir. Çünkü, ayetlerin sebep-i nüzulleri tek tek bilinse bile -en azından bu şekliyle- yine de Kur'an'ı bütünlüğü içerisinde tam olarak anlamak mümkün olmayacaktır. Bunun sebebi açıktır. Çünkü sebep-i nüzul rivayetleri, Kur'an'ın indiği ortamın tam bir tablosunu ve bilgisini vermemektedir. En azından bu rivayetler, böyle bir görevi yerine getirmeyi hedeflememektedir.¹¹²

¹¹⁰Esbâb-ı Nüzul konusunda yapılmış bir doktora çalışması için bkz. Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzulün Rolü*, İst., 1994, Şule Yay. ; Konunun önemi hakkında ayrıca bkz. İshak Yazıcı, "Nüzûl Sebeplerini Bilmenin Kur'an Tefsirindeki Önemi", O.M.Ü.İ.F.D., S:2, 1987, s. 117-128.

¹¹¹Mesela bkz. Albayrak, "Kur'an'ı Anlamak", 172.

¹¹²Bkz. Polat, "Esbâb-ı Nüzul Üzerine", 110. Bu yöntem hakkında bazı olumsuz ve de kendi içerisinde çelişkili bir değerlendirme için bkz. Muhammed Huseyn Ali es-Sağîr, *el-Mebâdiu'l-Âmme li-Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1. Bsk., Beyrut, 1983, s. 117-120. Ayrıca, tarihsel olarak Arap dilinin sergilemiş olduğu değişimleri ve geçirmiş olduğu gelişimleri bu tarihsel yöntem aracılığıyla öğrenmenin önemi ve katkıları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Seyyid Ahmed Halîl, *Dirâsât fi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1969, Dâru'n-Nahdati'l-Arabî, s. 15-16.

D- Konunun Semantik Alan İlişkisi

Belirli bir ortamda ve çevrede ortaya çıkmanın evrensel bir vakıa olmaya engel olarak değerlendirilmemesi gerektiği daha önce de söylenmiştir. Belli bir ortam ve sistem içerisinde anlamlarını elde eden ifadelerin anlamları da -doğal olarak- yalnız başlarına değil, aksine daima bir sistem veya sistemler içerisinde değer kazanmaktadır.¹¹³ Mekki-Medeni konusu bu yönüyle de semantik gibi çok önemli bir alanla yakın ilişki içerisinde bulunmak durumundadır.

Semantik açısından Kur'an kelimelerine ve ifadelerine konumuz ölçeğinde bakmanın ayrıca çok önemli olduğu kabul edilmelidir. Örneğin İzutsu'nun konuyla ilgili görüşleri üç grupta toplanmakta ve Kur'an ifadelerinin bu üç grubun bileşeni olduğunu şu sözleriyle ifade etmektedir:

"..İslam öncesi çağda üç kelime sistemi vardır. Bunların altında birbirinden farklı dünya görüşleri uzanmaktadır. 1- Saf bedevi vokabularisi, bu sistem en eski tipik göçebe dünya görüşünü yansıtır. 2- Birincisiyle yakından ilgili ve onun üzerine kurulu, fakat ondan ayrı bir ruh taşıyan, Mekke'deki ekonomik hayatın somucu olarak doğduğundan, Mekke tüccarlarına özgü kelime ve kavramlarla dolu olan vokabulari. 3- Arabistanda yaşayan Yahudilerin ve Hristiyanların vokabularisi ki, Medine o devirde Yahudiliğin en büyük merkeziydi. Çok problematik olan haniflik sistemi de bu vokabulariye dahildir. İşte İslam öncesi Arap dilini teşkil eden bu üç vokabularidir.

¹¹³Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, yy., trz., Yeni Ufuklar Neşr., s. 21.

*Linguistik olarak Kur'an vokabularisi, bu üç farklı sistemin bileşimidir...Kur'an vokabularisi büyük bir semantik alandır. Kelimeler hangi kaynaktan gelirse gelsin, tamamen yeni bir anlam içerisinde ahenkle birleşmiştir...."*¹¹⁴

Sözü edilen semantik yöntemle ilgili tespitlerin Kur'an'ın ayetleri içinde kullanımına yer verdiği göz önünde bulundurulduğunda konunun Kur'an için önemi de açığa çıkmaktadır.

Aslında üzerinde durulan konu, İslam kaynakları içerisinde sadece Kur'an'la ilgili bir mesele de değildir. Sözgelimi Hz. Peygamber'e @ ait hadislerin sağlıklı ve doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için de, söylendikleri ortamı ve çevreyi bilmek çok önemli bir husus olmaktadır. Zira Şatıbî'nin de ifade ettiği gibi *"hadislerin tarih itibariyle hangisinin daha sonra varit olduğunu bildiğimizde, onlarda söz konusu olan nesh ihtimali gibi konularda sağlam yargılara varabiliriz."*¹¹⁵

Nesh gibi bir takım konuların çözümünde yardımcı olması bir yana belki bundan daha da önemlisi hadislerdeki bir takım problem ve çelişkilerin ortadan kaldırılmasında son derece etkin ve faydalı rol oynayabilmektedir. İslamın tüm hükümleri vaz edilmeden önce varit olmuş bazı hadisler vardır ki, bunların ifade ettikleri anlamlar İslam hükümlerinin bütünü içerisinde çeşitli yanlış anlamalara sebebiyet verebilmektedirler. Buna örnek olarak şu hadisler verilebilir:

Buna göre bir hadislerinde Hz. Peygamber @ şöyle buyurmuştur:

¹¹⁴İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 39.

¹¹⁵eş-Şatıbî, *el-Muvâfakât*, III, 408.

*"Kim Allah'tan başka ilah olmadığını bilerek ölürse cennete girer."*¹¹⁶

Bir başka hadis de şu şekildedir:

*"Allah'tan başka hiç bir ilah olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın kulu ve rasulü olduğuna şehadet eden hiç bir kul yoktur ki, Allah ona ateşi haram kılmış olmasın"*¹¹⁷

Bu ve bunlara benzer çeşitli hadisler, günah işleyen kimseler hakkında İslam ümmeti arasında ciddi görüş ayrılıklarının çıkmasına neden olmuştur. Sözelimi Mürcie fırkası bu tür hadislerin zahirine tutunmuş ve iman ettikten sonra günah işlemenin buna zararı olmayacağı görüşünü benimsemiştir. Nitekim onlara göre, bu tür hadislere muarız olan diğer deliller tevil edilirler. Ehl-i sünnet ve'l-cemaat ise onların aksi görüşü savunmuş ve bu tür hadislerin zahirini teville tabi tutmuştur.¹¹⁸

İşte böyle ihtilaflı ve aynı zamanda İslamın safiyetini bozan durumlarda hadislerin içinde söylendikleri ortamı bilmek son derece büyük bir önem arz etmektedir. Nitekim bazı selef alimleri bu tür hadislerin müslümanların ilk halleriyle ilgili olduğunu, o zamanlar İslamın bütün hükümlerinin inmemiş olduğunu, bu hadislerin hatta henüz farzların, emirlerin ve yasakların konmadığı bir dönemde varit olduğunu belirterek gerçekten, bu gün dahi önemini koruyan çok önemli ve ciddi bir problemi çözmektedirler. Bilinmektedir ki, o devrede müslüman olarak ölen bir kimse, mesela hiç bir namaz kılmadığı, oruç tutmadığı ve şeriatta daha sonradan haram kılınan şeyleri de işlediği halde kendisine her hangi bir günah

¹¹⁶Müslim, *es-Sahîh*, 1. Kitâbu'l-İmân, 10, hadis no: 43, (I, 55).

¹¹⁷Müslim, *es-Sahîh*, 1. Kitâbu'l-İmân, 10, hadis no: 53, (I, 61).

¹¹⁸Bkz. eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, III, 408.

terettüp etmemekteydi. Çünkü bu şeylerle henüz hiç bir müslüman mükellef tutulmamıştı.

Biz Kur'an'dan da biliyoruz ki, henüz haram kılınmadan önce midesi içki dolu olarak ölen bir müslümana da her hangi bir sorumluluk gerekmemektedir.¹¹⁹ Nitekim ilgili ayette şöyle buyrulmaktadır:

*"İman edip salih davranışlar yapanlara, iman edip salih davranışlar yaptıkları, sonra takva ile hareket edip iman ettikleri, sonra yine takva ile hareket edip ihsanda bulundukları taktirde (haram kılınmadan önce) yiyip içmelerinden dolayı her hangi bir günah yoktur. Allah ihsanda bulunanları sever."*¹²⁰

Görüldüğü gibi ortaya konan bütün ayet ve hadislerin doğru ve sağlıklı anlaşılabilmesi her şeyden önce ifade edildikleri ortamı ve zamanı bilmeye bağlıdır.

E- Konuyla İlgili Yapılan Çalışmalar

Mekki-Medeni konusunun hemen hemen tüm tefsir usulüyle ilgili eserlerde yer aldığını rahatlıkla ifade etmek mümkündür. Üzülerek ifade edilmelidir ki, hemen tüm tefsir usulü türü eserlerde yer alan bu konu genelde Zerkeşî'nin ve de Suyutî'nin tefsir usulüyle ilgili eserlerinin tekrarı mahiyetindedir.

İnceleyebildiğimiz kadarıyla Mekki-Medeni konusunda yapılmış müstakil bir ilmi esere rastlayabilmiş değiliz. Ancak Mekki b. Ebî Tâlib el-Endelüsî (ö.h. 437)¹²¹

¹¹⁹ Ayrıca daha geniş bilgi ve örnekler için bkz. eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât*, III, 409.

¹²⁰ el-Mâide (5) : 93.

¹²¹ Hayatı ve diğer eserleri için bkz. İbn-i Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut 1977/1397, Dâru Sâdır, c.V, s. 274-277 ; Hayrüdîn ez-Ziriklî. *el-*

adlı tefsir aliminin bu konuda müstakil çalışma yaptığı bildirilmektedir. Aynı şekilde bir Şafii fıkıhçısı olan eş-Şeyh Abdü'l-Azîz ed-Dîrî'nin¹²² (ö.h. 694) de bu konuda müstakil eser telif ettiği ileri sürülüyorsa da¹²³ Mekki b. Ebî Tâlib'in eserine ulaşma imkanı bulunamamıştır. Ancak Dirî'nin sözü edilen *et-Teysîr fî Ulûmi't-Tefsîr* adlı eserinin ise konuyla ilgili müstakil bir çalışma olmayıp sadece bu konuya bir bölümüyle katılan klasik bir tefsir usulü olduğu, üstelik iyi bir yöneme ve düzene de sahip olmadığı, konuların genelde manzum şiirlerle ele alındığı bir eser olduğu söylenilmelidir.

Çalışmamızda tefsir usulüne ilişkin oldukça zengin bir kaynakça kullanılmasına rağmen yine de bu açıdan farklı ipuçları elde edilememiştir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi öncelikle Mekki-Medeni konusunun araştırılma açısından hem şanslı, hem de şanssız bir konu olduğu düşünülebilir. Şöyle ki: üzerinde hemen herkesin durduğu bir konu olması sebebiyle şanslı, herkesin aynı şeyleri söylemesi ve söyleyenlerin konuyu metodolojik ve Kur'an'ın anlaşılması açısından sadre şifa olacak şekilde ele almamaları sebebiyle de şanssız bir konu olduğu söylenilebilir. Hakikaten elinize aldığınız hemen bütün tefsir usulü kitaplarında bu konuya değinildiği görülecektir. Ama ne yazık ki, bu eserlerin tamamına yakınının ez-Zerkeşî'nin el-Burhân'ını ya da es-Suyûtî'nin el-İtkân'ını aynen tekrar ettikleri de bilinen başka bir gerçektir. Bu bağlamda, istisna kabilinden

A'lâm Kâmûsü Terâcîm li-Eşheri'r-Ricâli ve'n- Nisâi mine'l-Arab ve'l-Müste'rabîn, 8. Bsk., Beyrut 1989, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, c. VII, s. 286 ; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirin*, İst., 1973, Bilmen yay., c. I, s. 413-414.

¹²²Hayatı ve eserleri için ayrıca bkz. Tâcüddîn Ebu'n-Nasr Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn es-Sübkî, *Tabâkâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, 2. Bsk., Beyrut, trz., Dâru'l-Ma'rife, c. V, s. 75-80 ; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 13 ; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II, 536-537.

¹²³Bkz. es-Suyûtî, *et-Tahbîr*, 45, Akiletü'l-Mekki, *ez-Ziyâde*, 65.

olmak üzere Ebû Zeyd'in Mefhûmu'n-Nass adlı tefsir usulü eserinin geleneksel tefsir usulü kitaplarındaki Mekki-Medeni konusundan hem yöntemsel hem de Kur'an'ın anlaşılması açılarından oldukça farklı bir konumda olduğunu ifade etmeliyiz.

Görebildiğimiz kadarıyla hem ülkemizde ve hem de Arap ülkelerinde yaptığımız incelemede başlı başına bu konuya tahsis edilmiş herhangi bir kitap göremedik. Görebildiğimiz bir takım makale kabilinden sayılabilecek olan çalışmalar da bilinen şeylerin tekrarından pek öteye geçememektedir. Örneğin bu noktada İbn-i Kemal Paşa'ya ait *Risâletün fî Esmâi's-Süver ve mâ Tasîfü bihâ min Kevnihâ Mekkiyyeten ev Medeniyyeten ve Adedü Âyâtihâ fî'l-Mekkî ve'l-Medenî* adlı bir risaleden söz edilebilir. Bildiğimiz kadarıyla halen yazma olan bu risalesinde İbn-i Kemal Paşa, sureleri sırayla ele almakta, iniş yerleri açısından surelerin Mekkî, Medenî ya da Kûfî olup olmadıklarını ortaya koymakta ayet sayılarını verip bu ayetlerin iniş yerleri açısından ihtilaflı olanları üzerinde durmaktadır. Ayrıca surelerin kaçar kelime ve kaçar harften oluştuğunu da veren müellif vakıa-nas ilişkisi konusuna ise en küçük bir değinmede bulunmamaktadır.¹²⁴ Daha önce de söylediğimiz gibi yapılan çalışmalar tefsir usulü eserlerinin bir alt başlığını oluşturacak tarzda ele alınmaktadır.

es-Suyuti, el-İtkân adlı eserinde Mekkî ve el-Izzü'd-Dîrînî gibi alimlerin Mekki-Medeni konusunda müstakil eserler verdiğini söylemektedir.¹²⁵

¹²⁴Bkz. (Yazma) Süleymaniye Ktp. H. Ali Paşa 937, vrk. 31-36.

¹²⁵es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 11 ; er-Rûmî, *Dirâsât*, 138.

Ayet ve surelerin tarihsel bölümlemelere göre iniş yerlerinin tespit edilerek tertibinin yapılması çalışmaları Batılı müsteşriklerce de -belkide daha yoğun olarak- üzerinde durulan bir konudur. Muhtemelen onların bu ilgilerinin arkasında İslam topluluğunun büyüüp yeni yeni ve farklı farklı gereksinimlere her maruz kalışlarında Kur'an'daki mesajların vurgu ve değinilerinin de nasıl değiştiğini, daha doğrusu nasıl geliştiğini görme arzuları yatmaktadır. Yani durum müslümanların hangi ayet ve surenin nerede ve ne şekilde indiğinin tespitini dini bir hizmete bağlama gayretinden daha ziyade Watt'ın deyişiyle bir turizm gayretiyle ele alınmaktadır.¹²⁶

Subhi Sâlih'e göre bu tür çalışmalar ilk olarak ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmaya başladı. Bu alanda William Muir'in beşi Mekke dönemine, bir tanesi de Medine dönemine ait olmak üzere Kur'ânî merhaleleri toplam altı bölüme ayırdığı *Life of Mahomet* (London, 1858) ve *The Coran, its composition and teaching* (London, 1878) adlı eserleri anılmalıdır. Bu çalışmalarında Hz. Peygamber'in hayatına ve bununla ilgili rivayetlere dayanan Muir, Subhi Sâlih'e göre çok sayıda zayıf ve uydurma haberlere istinad etmesi sebebiyle zaman zaman hata etmekten kurtulamamaktadır.¹²⁷

Yine Subhi Sâlih'e göre bu konuda söz konusu edilmesi gereken isimlerden birisi de *Historich- Kritische Einleitung in der Koran* (Bielefeld, 1844; Ze éd. Leipzig, 1872) adlı eseriyle G. Weil'dir. Weil bu çalışmasında Kur'an'ın iniş merhalelerini üçü Mekke'de, bir tanesi de Medine'de olmak üzere toplam dört

¹²⁶Bkz. Watt, *Muhammad's Mecca*, 3.

¹²⁷Bkz. Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 176. Ayrıca bkz. Watt, *Bell's Introduction*, 112 ; Watt, *Muhammad's Mecca*, 3-4.

tarihsel bölümlemeye ayırmaktadır. Nitekim Blachère ve Nöldeke bu çalışma için övgü dolu ifadeler kullanmışlar ve çalışmalarında da dikkate almışlardır. Ayrıca Richard Bell¹²⁸ *the Qur'an, Translated with a critical re-arrangement of the Surahs* (Edinburg 1937) adlı eserinde, A. Rodwell de, *the Koran, Translation with the Suras arranged in chronological order* (London, 1861) adlı eserinde Weil'in çalışmasından etkilenmişlerdir.¹²⁹

Diğer taraftan müsteşriklerin de konuya sıcak baktıkları ve bu alanda çalışmalar yaptıkları görülmektedir. Genel olarak onların Mekki-Medeni konusuyla ilgileri Kur'an'ın iniş sırasına göre tertip edilip edilememesi hususundan kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda müsteşriklerin hem Kur'an'ı iniş sırasına göre tertip edebileceklerini söyleyip, hem de bu tertiple ilgili her türlü sahih rivayetleri dahi reddetmeleri Subhi Salih'in de dediği gibi doğrusu anlaşılamamaktadır. Bu anlamda onların hadis ilminde ortaya konan dakik hadis incelemeleri konusunda ya çok zayıf ya da önyargılı oldukları ifade edilebilir. Ama H. Grimme gibi onlar içinde de müslümanlara çok fazla ters olmayan tarzda Kur'an surelerinin tertibinde rivayet ve senetlere itimat eden bazıları çıkabilmektedir. Subhi Salih'e göre onun da tenkit edilebilecek yönü diğer müsteşriklerde de olduğu gibi hadislerin sağlamını zayıf olandan ayıramamasıdır. Müsteşrik Nöldeke ise, Kur'an'ın zaman bakımından bir tertibinin yapılması gerektiğine inanmakta ve bu konuda başkalarını da etkilediği kendine has bir yöntem tespit etmektedir. Bu tespit sonucu ortaya çıkan tertip hemen bütün müsteşriklerin kafalarını kurcalamaya başladı ve Kur'an sahasında ortaya konan en tehlikeli sonuçlar Nöldeke'nin tertibine dayandırılmaya çalışıldı.

¹²⁸Ayrıca bkz. Watt, *Bell's Introduction*, 113.

¹²⁹Bkz. Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 176-177.

Nöldeke ilk defa 1960'da basılan *Geschichte des Qorâns*, adlı eseriyle Kur'an kronolojisi alanında önemli çalışmalar yaptı ve Mekki sureleri kendi aralarında üç periyoda ayırarak inceledi. Ona göre ilk dönem Mekki sureleri aynı zamanda şiirsel özelliğe sahip kısa metrajlı ve secili ayetlerden oluşmaktaydı. Yıllar ilerledikçe ayetler de kendilerini nesir tarzına dönüştürmeye başlamıştı.¹³⁰

¹³⁰Bkz. Watt, *Bell's Introduction*, 109-110 ;

Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 175-177. Ayrıca Kur'an'ın tarihi iniş sırası hakkında Hartwig Hirschfeld'in *New Researchs into the Composition and Exegesis of the Qoran* adlı çalışmasında ileri sürdüğü görüşlerin değerlendirilmesi için bkz. Watt, *Bell's Introduction*, 112.

F- Mekki-Medeni İlminin Mahiyeti

Öncelikle şunu ifade etmemiz gerekmektedir ki, incelediğimiz Mekki-Medeni konusu usulü tefsir ilmi içerisinde oldukça geniş bir eksen üzerine oturmaktadır. Bu ilim içerisinde ele alınan konuların -örneğin esbâb-ı nüzul ilmi gibi- bazılarını da içine almakta ve bu alt ilim dallarını malzeme olarak kendi içinde kullanmaktadır. Konumuzun sözünü ettiğimiz bu genelliği ve genişliğinin yanında evrenselliğinden de söz etmek belki mümkün olacaktır. Daha doğrusu bu ilmin evrenselliği Kur'an'ın evrenselliğinden kaynaklanmaktadır. Kur'an'ın evrensel bir ilahi kitap olması, içerisinde nazil olduğu -bir anlamda- tabi bağlam demek olan Mekki-Medeni konusunun da evrenselliğini beraberinde getirmiş olmaktadır. Bizatihi bu tabi bağlam olan vahyin arka planı ve ortamının yerellik özelliğini taşımakta olduğu açık olmakla birlikte, madem ki Kur'an geçerliliğini bu yerellik üzerine bina etmiştir, o halde yerel motifler olan Mekki-Medeni konusu da -en azından Kur'an'ın anlaşılabilmesi için- evrensel hale gelebilmektedir. Ara cümle şeklinde verdiğimiz bu -en azından Kur'an'ın anlaşılabilmesi için- cümlesi bize göre çok önemli bir hususu açıklamaktadır. Bu cümleyle birlikte salt tarihçilik yapmak niyetinde olmadığımızı açık seçik bir şekilde ifade etmiş olmaktadır. Amacımız yeni bir siyer yazmak değil, aksine mevcut siyeri Kur'an'ın nüzülüyle birlikte, Kur'an yeniden nazil oluyormuş gibi yeniden dolu dolu bu havayı teneffüs edebilmeye çalışmak, Kur'an'ı bu atmosfer içinde en sağlıklı ve en sahih bir şekilde anlamaya çalışmak, kısaca nas-vakıa ilişkisini vahyin indiği dönemde yaşıyormuş gibi hissetmeye gayret edebilmektedir.

Bütün bu hedeflerin gerçekleşebilmesi için kabul etmek gerekir ki, nüzul dönemiyle ilgili her türlü bilgi bizi bu konumuz adına ilgilendirmekte ve malzeme olabilmektedir. Çünkü sözünü ettiğimiz her türlü bilginin, nasların şekillenmesinde doğrudan ya da dolaylı olarak etkin rol üstlenmiş olma ihtimali her zaman bulunmaktadır. Dolayısıyla bu bilgileri bizlere ulaştıran Kur'an'la birlikte her türlü hadis, haber, kazı, antik eser, şiir vs. malzeme işimize yarayabilir.

Biraz önce de ifade ettiğimiz gibi ayetlerin arka plan ve ortamında yer alan sadece sebep-i nüzul olaylarının anlatıldığı rivayetlerin ayetlerin inişlerindeki gerçek sebep olup olmadıkları oldukça söz götürmektedir. Kaldı ki, Kur'an'ın bütün ayetlerinin belli bir nüzul sebebine sahip olmadığı da açıkça bilinen bir husustur. Sözgelimi pek çok ayet genelde sahip olunan batıl ve bozuk inançların düzeltilerek, sağlam itikad esaslarının yerlerine geçirilmesine yönelik içerikler taşımaktadır. Bazıları da Allah'ın insanlar üzerindeki nimetleri hatırlatılarak dünya hayatının geçici, ahiret hayatının ise devamlı olduğunu hatırlatmaya yönelik içerikler taşımaktadır. Ya da içerisinde önceki peygamberlerin hayat hikayelerinin anlatıldığı ayetler de hiç de az değildir. Bu tür ayetlerin belli bir nüzul sebebi olayına sahip olmaları da zaten gerekmemektedir.¹³²

Binaenaleyh Mekki-Medeni konusunun hakkında herhangi bir özel nüzul sebebi bulunan veya bulunmayan bütün ayetleri birlikte kapsadığı ifade edilmelidir. Bu noktada konunun kapsamının ve mahiyetinin esbab-ı nüzul'den çok farklı ve çok zengin olduğu hemen anlaşılmaktadır. Zira esbab-ı nüzul rivayetleri de icabında Mekk-i Medeni konusu sınırları içerisinde rahatlıkla değerlendirilebilmektedir.

¹³²Bkz. ed-Dihlevî, *el-Fevzû'l-Kebîr*, 20-21.

Ancak bunu ortaya çıkarabilmek için bizim mutlaka bir özel iniş sebebi rivayetine ihtiyacımız yoktur. Yine hemen ifade edelim ki, Mekki-Medeni ilmi, esbab-ı nüzul ilmi karşılaştırılamayacak nispette zor bir ilim dalıdır. Esbab-ı nüzul ilmi, eldeki hazır rivayetlerle iktifa edebilir, ama Mekki-Medeni ilmi, çok daha ötelere ve derinlere inmek, ayetin arka plan ve ortamına ait çok çeşitli ve değerli bir takım bilgi kırıntılarını bulmak ve değerlendirmek zorundadır. Bu anlamda Mekki-Medeni ilmi araştırmacısını, denizin dibine dalan ama ne bulacağını işin başında pek de bilmeyen bir dalgıca benzetmek mümkündür.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEKKİ-MEDENİ TANIMLARI VE DEĞERLENDİRİLMELERİ

Bir bilim dalında kuşkusuz ilgili terminolojinin net olarak ortaya konması anlaşılma ve netlik adına çok ehemmiyetli bir husustur. Çünkü ilgili bilim dalı üzerinde tartışmaların netlikle yapılabilmesi için ortaklaşa kullanılan terim ve tanımların üzerinde birleşilmesi gerekmektedir.

Bu itibarla Mekki ve Medeni kavramlarının tefsir usulü terminolojisinde hangi anlamlara geldiğinin ele alınacağı bu bölümde, özellikle değişik açılardan Mekki-Medeni tanımları ortaya konacak ve isabetli olup olmamaları yönüyle değerlendirilmeye çalışılacaktır.

I- TANIMLAR

Mekki-Medeni bileşik isminin ne anlama geldiği, tanımının ne olduğu hakkında tefsir usulü türü kaynaklarda zaman, mekan ve muhatap gibi üç değişik kriterin temel baz alınarak ortaya konduğu üç değişik tanımla karşılaşmaktadır.¹³³ Bu tanımların en yaygın ve en meşhur olanları sırasıyla şunlardır:

¹³³ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 187-188 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 11-12 ; Taşköprizâde, *Miftâhu's-Seâde*, II, 381 ; el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 459-460 ; Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 167 ; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 61-62; Mansûr Muhammed Mansûr, *Kutûfun min Riyâdi'l-Kur'ân*, Kahire 1984, 1. Bsk., Matbaatü'l-Emâne, s. 127-128 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 65 ; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 59-60 ; er-Rûmî, *Dirâsât*, 142-144 ; el-Bûtî, *min Ravâi'l-Kur'ân*, 81-82; Ebû Abdillâh ez-Zencânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, 3. Bsk., Beyrut 1388/1969, Müessesetü'l-A'lemî, s. 33 ; Süleymân b. Sâlih el-Kar'âvî - Muhammed Ali el-Hasen, *el-Beyân fî Ulûmi'l-Kur'ân maa el-Medhali fî Usûli't-Tefsiri ve Mesâdirih*, yy., trz., Mektebetü'z-Zılâl, s. 109-110 ; el-Cezâirî, *et-Tibyân*, 33 ; Ebû Şehbe, *el-Medhal*, 199-200 ; Sofuoğlu, Mehmed, *Tefsire Giriş*, İst., 1981, Çağrı yay., s. 79 ; Allâme Muhammed Hüseyin Tabatabaî, *İslam'da Kur'an*, çev. Ahmed Erdinç, İst., 1988, Bir yay., s. 120 ; Çetin, *Kur'an İlimleri*, 75-76, 256-257.

A- Birinci Tanım

Hiz. Peygamber'in @ Medine'ye hicretinden önce inen ayetler Mekkîdir. Buna mukabil, hicretten sonra inen ayetler de Medenîdir. Hicret kriteri dışında ayetlerin Mekke'de, Medine'de veya yolculuklarda inmiş olmaları başka bir sınıflandırmaya dahil edilmelerini gerektirmemektedir. Daha açık bir deyişle bu tanımda *zaman* mefhumu belirleyici unsur olmaktadır.

Hatta hicretin tam olarak gerçekleşmiş olması, Medine'ye ulaşılmasına bağlanmaktadır. Bu anlamda gayet keskin sınırlarla belirlenen bir tanım ortaya konmaya çalışılmıştır. Örneğin Osmân b. Saîd er-Râzî'nin rivayetine göre Yahyâ b. Selâm şöyle demektedir: *"Hz. Peygamber @ Medine'ye henüz ulaşmadan önce, Mekke'de ve Medine yolundayken inmiş olan ayetler Mekkîdir. Diğer taraftan Hz. Peygamber'in @ Medine'ye ulaşmasından sonra, yapılan yolculuklarda inmiş olan ayetler de Medenîdir."*¹³⁴

es-Suyûtî'nin de dediği gibi bu haber, ayetlerin Mekkî ya da Medenî sınıflamasına dahil edilmesinde etken rolün kesin çizgilerle hicret ıstılahı olduğunu göstermektedir.

B- İkinci Tanım

İkinci tanımlamada belirleyici unsur olarak, indiği mekan kabul edilmektedir. Buna göre bir ayet nerede indiyse, indiği mekana göre isimlendirilmektedir. Bu tanımlamada hicretin hiç bir belirleyici fonksiyonu bulunmamaktadır. Hicretten sonra olsa dahi Mekke'de inmiş olan bir ayet Mekkî isimlendirmesini alabilmektedir.

¹³⁴es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 12.

Kısaca bu tanımlamaya göre ister hicretten önce, isterse hicretten sonra olsun Mekke'de inen bir ayet Mekkî olurken; aynı şekilde Medine'de inen bir ayet de Medenî olmaktadır.¹³⁵

Mekan olgusunun belirleyici unsur kabul edildiği bu tanımlamayla ilgili olarak et-Taberânî el-Mu'cemu'l-Kebîr adlı eserinde el-Velîd b. Müslim kanalıyla Ebû Ümâme (ra)'den rivayet ettiği bir habere göre Hz. Peygamber @ şöyle buyurmuştur:

*"Kur'an üç mekanda indirilmiştir: Mekke, Medine ve Şam."*¹³⁶

el-Velîd b. Müslim'e göre, Şam'dan maksat Beytü'l-Makdis iken; İmâdü'd-Dîn b. Kesîr'e göre de Tebuk'tür.

Bu haberi *İtkân* adlı eserinde zikreden es-Suyûtî, tanımın gerekçelerini belirtme sadedinde, tam olarak Mekke ve Medine'de inmeyip de, civarda inen ayetlerin, indikleri yerlere tabi olacakları; dolayısıyla Mekke ya da Medine'ye ait olacaklarını söylemekte ve sözgelimi Mina, Arafat ve Hudeybiye gibi yerlerde nazil olan ayetlerin Mekkî; Bedir, Uhud veya Medine'ye ait diğer mekanlarda nazil olan ayetlerin de Medenî olduğunu ifade etmektedir.¹³⁷

C- Üçüncü Tanım

Bu tanıma göre ise, ayetlerin Mekkî ya da Medenî ismini alabilmelerindeki belirleyici unsur ayetlerin hitap ettikleri muhataplar olmaktadır. Başka bir deyişle bu

¹³⁵Bu tanımla ilgili olarak ayrıca bkz. el-Ak, *Usûlü't-Tefsîr*, 192.

¹³⁶es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 12.

¹³⁷es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 12.

tanım, şahıslar dikkate alınarak geliştirilmiştir. Buna göre, hitabın Mekkelilere yapıldığı ayetler Mekkî, Medinelilere yapıldığı ayetler de Medenî olmaktadır. Mekke'de küfür yaygın olduğu için genelde *ey insanlar (yâ eyyühemmâs)* diye hitap eden ayetler Mekkî; Medine'de iman yaygınlık kazandığı için *ey iman edenler (yâ eyyühellezîne âmenû)* diye hitap eden ayetler de Medenî olmaktadır.

İbn Mes'ud'dan rivayet edildiğine göre şöyle demektedir: *"İçerisinde 'yâ eyyühemmâsu' bulunan bütün ayetler Mekkî; 'yâ eyyühellezîne âmenû' bulunan bütün ayetler de Medenîdir."*¹³⁸

Bazı alimler de *ey insanlar* hitabı yanında *ey Adem oğulları (yâ benî âdeme)* şeklinde hitap eden ayetlerin Mekkî olduğunu ifade etmektedirler.¹³⁹

II- TANIMLARIN DEĞERLENDİRİLMELERİ

Yukarıda, haklarında her hangi bir değerlendirme yapılmadan verilen Mekkî-Medenî tanımlarının burada değerlendirmesini yapmaya gayret etmek, gerekiyorsa eleştirmek ve sonuçta bir tercihe gitmek, gidilemiyorsa yeni bir tanım geliştirmeye çalışmak istiyoruz. Öncelikle hatırdan uzak tutulmamalıdır ki, yapılan bir tanım selef alimlerimizin deyişleriyle *efrâdını câmî, ağyârını mâni* olmalıdır. Başka bir deyişle tanım bir standart getirmelidir, bütünlük oluşturmalıdır, vakıayla

¹³⁸el-Hâkim Ebû Abdillâh en-Neysâbüri, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, nşr. Muhammed Emîn. Haleb, Beyrut, trz., Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Kitâbu'l-el-Hıcre. c. III, s. 18 ; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 189-190. İleriki bölümlerde bu kriterin daimi olup olmaması açısından Mekki-Medeni özellikleri altında incelenecek olan bu söz, el-Kar'âvî ve Muhammed b. Ali el-Hasen gibi tefsir usulü müelliflerine göre anlam açısından doğruluktan uzak olmakla birlikte rivayet ve sened açısından da hadis alimleri tarafından makbul addedilmekten oldukça uzak bir haberdur. Bkz. el-Kar'âvî, *el-Beyân*, 111.

¹³⁹Örneğin Meymûn b. Mehrân adındaki zatın da şöyle dediği rivayet edilmektedir: *"Kur'an'daki 'ey insanlar' veya 'ey Âdem oğulları' şeklindeki ayetler Mekkîdir. Buna mukabil 'ey iman edenler' şeklindeki ayetler de Medenîdir."* Bunun için bkz. el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 460.

örtüşmelidir. Bu gereklilik, özellikle Kur'an ayetleri gündemde olunca daha bariz bir şekilde kendisini hissettirmektedir. Bu başlık altında verilen bu tanımlar, Kur'an adına sözü edilen standardı getirip getiremedikleri açısından ele alınmaya çalışılacaktır.

A- Birinci Tanımın Değerlendirilmesi

Hatırlanacak olursa verilen ilk tanımda Mekkî-Medenî ayırımında belirleyici unsur, tarihsel bir zaman sürecine verilmektedir. Hakikaten vukuuyla birlikte İslamın çehresinin, gelişiminin, rahatlamasının ve boyutlarının olumlu anlamda değiştiği bir dönem olan *hicret* olayı dikkate alınmakta ve ayetlerin *mekansal özelliğinden* sarfı nazar edilmektedir. Buna göre bir ayet hangi mekanda, nerede, nasıl ve hangi ortamda inerse insin, eğer hicretten önce inmişse Mekkî; hicretten sonra inmişse Medenî olmaktadır. Hatta daha önce de ifade edildiği gibi hicret olayı tam olarak gerçekleşmeden, başka bir ifadeyle Hz. Peygamber @ henüz Medine'ye tam olarak ulaşmadan yoldayken kendisine nazil olan ayetler dahi Mekkî sayılmaktadır.

Genelde bütün alimlerimizin tercihlerine şayan olan bu tanımın isabetli olmaya oldukça yakın olmasına karşın -görülebildiği kadarıyla- çeşitli eksikliklerinin de olduğu ifade edilmelidir. Öncelikle itiraf etmek gerekir ki; kusursuz bir tanım geliştirebilmek, Kur'ânî nasların vakıayla, mekanla ve arka planla örtüşmesini ve kucaklaşmasını temin edebilecek veciz bir tanım ortaya koyabilmek kolay değildir.

Öncelikle bu tanımın görülebilen en büyük eksikliklerinden birinin, biraz önce de açıklamaya çalıştığımız gibi, vahyin indirildiği mekan ve arka plan gerçeğini

ihmal etmekten ibaret olduğunu söyleyebiliriz.¹⁴⁰ Zaman sürecinin yani hicretin belirleyici unsur olarak kabul edilmiş olması gerçekten alimlerimizin meselenin ruhunu çok iyi kavradıklarının bir göstergesidir. Ancak bu isabetli tavrın yanında mevcut tanıma, ayetlerin indikleri yeri ve ortamı da içine alabilecek unsurlar eklenebilseydi muhtemelen *efradını cami, ağyarını mani* bir tarif ortaya konmuş olunabilirdi.

Diğer taraftan Kur'ani vahyin iniş sürecinin çok geniş ve büyük boyutlardaki ehemmiyetinin de böyle bir tanıma yeterli kabul etmediği eklenmelidir. Çünkü Kur'an yaklaşık 23 yıllık oldukça geniş bir zaman süreci içerisinde nazil olmuş bir kitaptır. Kabul etmek gerekir ki sıradan insanın bir günü bile aynı derecede ve aynı atmosferde kalmıyorken, 20 küsur yıllık bir zaman sürecine dağılmış olan Kur'an ayetlerinin hicret öncesi ve sonrası diye kabaca bir ayırma gidilerek tasnif edilmesi, bütün verimi, netliği ve standardıyla tüm Kur'an sure ve ayetlerini kucaklaması elbette fazla beklenmemelidir.

B- İkinci Tanımın Değerlendirilmesi

Bu tanımda belirleyici unsurun sadece indiği mekan olduğu unutulmamalıdır. Biraz önce yapılan değerlendirmelerin aynısını bu tanım için de yapmak mümkündür. Zira önceki tanımda eksik bırakılan mekan, bu tanımda ele alınmış; fakat onun ele aldığı zaman mefhumu ise bu tanımda ihmal edilmiştir.

Buna ilaveten vahiy arka planı bu tanımda da dikkate alınmamıştır. Çoğu ayetlerin nazil olduğu Mekke ya da Medine gibi iki büyük fizik mekanda 23 yıllık

¹⁴⁰Örneğin bizim bu eleştirimize Ebû Zeyd de katılmaktadır. Bkz. *Mefhûm*, 88.

süreç içerisinde -belki de- ortamların aynı kalacağı gibi bir düşünce benimsenmektedir. Oysa aynı mekan içerisinde, örneğin Mekke'de 13 yıl boyunca hep aynı vahiy arka planının hakim olduğunu kim iddia edebilir? Gerçekte fiziki mekan aynı kalırken ortamlar, durumlar ve arka plan gerçekleri değişebilmekte ve bunu gözetken ayet veya ayet grupları bu minval üzere nazil olabilmektedir.

Bu tanıma ortaya koyanlar sadece Mekke ve Medine demekle yetinmemekte ve civarlarını da buna eklemektedirler ki gerçekten de uygun olanı budur. Zira biraz önce de söylendiği gibi ayetlerin tamamı Mekke veya Medine şehirlerinin içinde nazil olmuş değildir. Buna göre Mina, Arafat ve Hudeybiye gibi mahaller Mekke'ye; Bedir ve Uhud gibi mahaller de Medine'ye dahil edilmektedir.¹⁴¹

Ancak tanıma bu ek açıklamanın konmuş olması, kendisini eleştirilerden koruyamamaktadır. Zira Kur'an'da bu iki şehir ve civarlarında nazil olmamış ayetler de bulunmaktadır.

Dolayısıyla bir tanımda bulunması gereken şümül, ihata, standart ve yetkinlik bu tanım için de çok fazla geçerli olmamaktadır. Zira bu tanım kabul edilecek olursa bazı ayetler tanım dışı bırakılmış olabilmektedir.

Bu itibarla biraz önce de ifade edildiği gibi bu tanım, tarihi gerçekliğe de fazla uymamaktadır. Çünkü Mekke ve Medine'de inmeyip de örneğin Tebuk'te, Beyti Makdis'te ve çeşitli yolculuklarda inmiş olan ayetler vardır.

¹⁴¹Bkz. es-Suyûfî, *el-İtkân*, I, 12 ; el-Kar'âvî, *el-Beyân*, 110.

Örneğin et-Tevbe suresinin 42. ayeti Tebuk'te nazil olmuştur.¹⁴² Değerlendirmesi yapılan bu tanıma göre bu ayet, tanım dışı kalmaktadır, başka bir deyişle hakkında Mekki ya da Medeni gibi belirleyici bir tanım yapılamamaktadır. Söz konusu bu endişeler tanımın belki de en büyük eksikliklerinden birisini oluşturmaktadır.

Tekrar edilecek olursa bir tanımda aranan bütünlük ve standart ölçütleri bu tanım için ortaya çıkmamaktadır. Binaenaleyh tanım Kur'an'ın bütününe kuşatmadığı gibi daha önceki tanımlarla ilgili değerlendirmeler için de olumlu işaretler vermemektedir.¹⁴³

C- Üçüncü Tanımın Değerlendirilmesi

Verilen bu tanımda belirleyici unsur olarak muhatapların kabul edildiği açıkça anlaşılmaktadır. Buna göre hitapta iman kavramı söz konusu olmaksızın, sadece *ey insanlar* yahut -fazla yaygın olmayan bir kavle göre- *ey Adem oğulları* kalıplarıyla başlayan ayetler Mekkî olmaktadır. Bu ayetlerdeki hitaplarda iman kavramına yer verilmeyerek, ontolojik gerçeklik ve ortaklık olan *insanlık* motifinin ön plana çıkartılması, Mekke muhitinde küfür ve şirkin hakim ve yaygın olduğu gerçeğine bağlanmaktadır. Buna mukabil, çevresinde iman kavramının yaygınlık kazandığı, buna bağlı olarak da *ey iman edenler* hitabı formunda nazil olan ayetlerin de Medenî olduğu yine bu tanımda ifadesini bulmaktadır.

¹⁴²Bkz. es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Tahran 1377, el-Matbaatü'l-İslâmiyye, c. III, s. 246 ; el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 460 ; el-Kar'âvî, *el-Beyân*, 110.

¹⁴³Bkz. Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 61 ; el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 460 ; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 59.

Kuşkusuz bir konuşma veya bir metnin hitap ettiği muhataplarının dikkate alınması, söz konusu edebî ürünün anlaşılmasında ve arka planının tespitinde büyük önem taşımaktadır. Zira beşer merkezli olan sıradan bir konuşmada dahi karşıdaki şahsın durumu dikkate alınmakta, buna göre bir konuşma üslubu benimsenmektedir. Sözelimi en basitinden sokaktaki bir çocuğa bir şey sorarken izlediğimiz üslupla, bir yetişkine soru sorarken izlediğimiz üslubun aynı olmadığı bilinmektedir. Kelamının yeryüzünde yayılmasını murad etmiş olan Allah da, bu sürecin tahakkukunda beşer araçlarını kullanmayı murad etmiştir.¹⁴⁴

Hemen ifade edilmelidir ki, bu tanımın eksikliği, tanımda hitap ettiği muhatapların dikkate alınmış olmasında değildir. Hatta -yukarıda da ifade edildiği gibi- bu yönün bilakis dikkate alınması gerekmektedir. Bizim itirazımız, böylesi önemli bir tespitin çok sıradan, çok rastgele, dikkatli ve titiz olmayan kalıplarla olabileceğinin düşünülebilmiş olmasıdır. Daha açık bir deyişle, böylesi önemli bir tespitite nasıl olur da belirleyici kriter, üstelik istisnalarının da bulunduğu çok genel ve fazla belirleyici ve tanımlayıcı da olmayan *ey insanlar*, *ey Adem oğulları* veya *ey iman edenler* gibi klişeler kabul edilebilir? Çünkü pekala bazı ayetler Mekke'de inmekle birlikte küçük bir gurup olma özelliğine sahip mü'minlere *ey iman edenler* hitabıyla gelmesine engel hangi etken olabilir? Bunun gibi imanının yaygın hale geldiği Medine'de de, bir mü'min guruba dini boyutları değil de, sadece ontolojik boyutları hesaba katılarak *ey insanlar* veya *ey Adem oğulları* formundaki hitapları kullanan ayetlerin nazil olmasına da hangi ciddi neden engel olabilir?

¹⁴⁴Örneğin bkz. Fussilet (41) : 3-4 ; ez-Zuhrûf (43) : 2-3.

Kaldı ki, Kur'an'daki bütün ayetler de sözü edilen bu üç hitapla başlamamaktadır. Hatta Kur'an'ın çoğu ayeti bu üç hitap formuna sahip dahi değildir. Durum böyle olunca, bütünleştirici ve belirleyici olmayan çeşitli kalıplar dikkate alınarak bir tanım denenmeye kalkılması, ilmi olmadığı gibi, böylesi bir tavrın bilimsel ciddiyetle de bağdaşmadığı ileri sürülebilir.

Bu tanımla ilgili bir başka eleştiri konusu da Kur'an'daki ayetlerin her zaman toplumun belli bir kesimine hitap etmediği, -zaten etmesi de her zaman gerekmemektedir- gerçeğidir. Örneğin kıssaların ya da haberlerin toplumun hangi kesimine hitap ettiği bu tanıma göre nasıl belirlenecektir?¹⁴⁵

Dolayısıyla bir tanımın taşıması gerekli netlik ve kapsamlılık bu tanım için de geçerli değildir.

Biraz önce sözü edilen kalıpların olduğunu söylediğimiz durumların istisnalarını incelemeyi şimdilik çalışmamızın ileriki bölümlerine bırakırken, bu tanımla ilgili yaptığımız değerlendirme tekrar edilecek olursa kısaca şunlar söylenebilir: *Bu tanımın bütün Kur'an ayetlerini kapsayamadığı, -bir an için kapsadığını düşünsek bile- istisnalarının bulunması sebebiyle dakik, titiz ve belirleyici olmaktan uzak olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.*

D- Tanımlarla İlgili Genel Bir Değerlendirme

Görüldüğü gibi yukarıdaki tanımlardan hiç birisi, anlayabildiğimiz kadarıyla *efradını cami, ağyarını mani* olma özelliğine sahip tanımlar değildir. Bununla birlikte bize göre gerçekliğe en yakın tanım, hicret gibi çok önemli tarihi bir vakıyı

¹⁴⁵Bkz. el-Kar'âvî, *el-Beyân*, 110-111.

temel eksen alan birinci tanımdır. Çünkü her olay, tarihi bağlantılar içerisinde ortaya çıkmakta, dolayısıyla tarihten soyutlanamamaktadır.¹⁴⁶

Görebildiğimiz kadarıyla önceki alimlerimizin hemen bütünü de bu birinci tanımın diğerleri içerisinde tercihe en çok şayanı olduğunu ifade etmektedirler. Burada yeri gelmişken Nasr Hâmid Ebû Zeyd'in bir yanılığısına işaret etmek istiyoruz. Ebû Zeyd, önceki alimlerimizin genellikle (*gâliben*) *mekan* kriterini esas aldıklarını ifade ederek, suçlayıcı bir tavır takınmaktadır. Bunları ifade ettiği aynı sayfanın bir kaç satır aşağısında ise bu görüşe sahip kimselerin azlığına *ba'duhum* ifadesini kullanarak zımnen işaret etmiş olmaktadır.¹⁴⁷ Bizce ilk ifadesi ne kadar aşırı ve haksız ise, belki bilmeden sonraki ifadesiyle de o derece durumu düzeltmekte ama yine de kendi düşüncesi içerisinde tutarsızlıktan kurtulamamaktadır.

Subhi Salih'in de dediği gibi yukarıda verilen tanımlarda Kur'an ayetleri; zaman, mekan ve şahıslar açısından sınıflandırılmakta, ama tanıma katılabilir mahiyette olan ayetlerin içerdiği *konular* ihmal edilmektedir.¹⁴⁸

Bu itibarla gerçekten de yukarıdaki tanımlar arasında konu boyutunu dikkate alan bir dördüncü tanım daha ortaya konulabilirdi. Ama hemen ifade etmek gerekir ki, böyle bir tanım da, diğer boyutları dışarıda bırakıp, sadece -örneğin- konu boyutunu ön plana çıkardığı sürece eksik olmaktan ve bütünleyici olmaktan kurtulamayacaktı.

¹⁴⁶Mesela bkz. Subhi Salih, *Mebahis*, 168.

¹⁴⁷Bkz. Ebû Zeyd, *Mefhûm*, 86.

¹⁴⁸Subhi Salih, *Mebahis*, 168.

III- YENİ BİR TANIM DENEMESİ

Biraz önceki *Tanımların Değerlendirilmesi* başlığı altında da ifade edildiği gibi, Mekkî-Medenî konusuyla ilgili açıklamaya çalıştığımız her üç tanım da benimsenen yönler bulunmakla birlikte bu tanımlar bir bütünlüğü oluşturamamakta, onların her biri konunun ancak ayrı olarak bir yönüne temas etmekte ve şu meşhur körlerin fil tarifine benzemektedirler. Oysa nazil olan ayetler, içerisinde indiği zaman, mekan ve çevrelendiği olaylardan etkilenme sürecinden geçmektedirler. es-Saîdî'nin de haklı olarak ifade ettiği gibi 23 yıl gibi oldukça uzun bir zaman diliminde süren bir vahiy sürecini iki dönemle sınırlamaya çalışmanın, ayetlerin sözünü ettiğimiz zaman-mekan-vakıa ilişkilerini tam olarak ortaya koyma adına yetersiz olacağı açıktır.¹⁴⁹ Çünkü bu kadar uzun bir zaman sürecinde ortamın iki şekilden birisinden ibaret kaldığını söylemek realiteyle de bağdaşmamaktadır. Dolayısıyla önceki alimlerimiz tarafından geliştirilen tanımların olumlu ve olumsuz yönlerini de göz önünde bulundurarak kapsamlı ve yeni bir Mekkî-Medenî tanımının geliştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır:

A- Yeni Tanım Denemesinin Teorik Boyutları

Daha önce de çeşitli defalar ifade edildiği gibi Mekki-Medenî'ye dair ideal bir tanım, zaman, mekan ve muhatap boyutunu birlikte ve aynı anda ele alabilen tanımdır. Hatırlanacak olursa önceki tanımlarda bu konular ayrı ayrı ele alınmaktaydı.

¹⁴⁹Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Abdu'l-Müteâl es-Saîdî, *en-Nazmu'l-Fenniyyü fi'l-Kur'ân*, Kahire, 1992, Mektebetü'l-Adâb, s. 31-32.

Bu itibarla ortaya konması gereken tanım veya sınıflama ölçütü bir taraftan olaya, olguya, vakıya istinat ederken, diğer taraftan da nassın kendisine istinat edebilmelidir. Vâkıya istinat etmesinin sebebini ve görünümünü; nassın hareketliliğinin vakıanın hareketliliğine bağlı olmasıyla açıklamak mümkündür. Sınıflamanın nassa istinat etmesinin sebebi ve görünümünü de, nassın içeriği, kuruluşu, binası vs. açıdan açıklamak mümkündür. Şu halde nassın vakıa içerisindeki konumu, durumu ve hareketiyle ilgili tesirler, nassın içerik ve binasında kendisini göstermektedir.

Bu bağlamda vakıanın hareketine bakılırken mutlaka Mekke'den Medine'ye yapılan hicret olayı gözönünde bulundurulmalıdır. Hicret bizatihi gerek hareketliliğiyle ve gerekse taşıdığı muhtevayla nass üzerinde gözle görülür bir tesir bırakmaktadır. Aslında bu tesirde de tamamıyla haklı bir konumdadır. Çünkü hicret olayı mücerred turistik bir taşınma olayı olmamıştır. Hicret öncesinde Mekke'deki *inzâr* sınırları; *risâlet* sınırlarına genellikle ulaşamamakta, buradaki öncelikli konular ve olaylar vahyin içerik ve yapısal özelliğinin zenginleşerek çeşitlenmesine imkan tanımamaktaydı. Ama Medine'ye gerçekleştirilen bu intikal olayı, adeta vahyin yönünü *inzâr* doğrultusundan *risâlet* doğrultusuna çevirmiştir.

Burada yeri gelmişken *inzâr* ile *risâlet*in farkına işaret etmek faydalı olabilecektir: *İnzâr*, eski anlayışlarla fikir düzeyinde mücadele ederek yeni anlayışlara davet etmektir. Bu işlem daha ziyade fikir, inanç ve düşünce bazında gerçekleşmek durumundadır. Bu anlamda inzar, vakıanın bozukluğunun idraki yönünde bilincin sallanması ve buradan değişiklikler yapmaya doğru bir kalkış hareketidir.

Buna karşılık risâlet, yeni bir *toplum* ideolojisinin günlük yaşantılar halinde toplumun fertlerine bina edilmesi anlamına gelmektedir. Kuşkusuz böyle zor bir değişim sürecinin bir anda gerçekleşmesi mümkün değildir.

İşte sözü edilen bu ikinci, yani risalet dönemi bilfiil, bazı müslümanların ikinci defa Habeşistan'a hicret etmelerinden sonra Hz. Peygamber @'in hac mevsiminde Medine'den Mekke'ye gelen heyetlere kendisini anlatmaya başlama süreciyle ilk adımını atmış olmaktadır.¹⁵⁰

Risalet yani Medine döneminin başlangıcıyla ilgili olarak yukarıda söylenenler yapılacak sınıflamada esas alınacak kriterlerin hassas olması gerektiğiyle ilgili bir husustur. Dolayısıyla ayırıcı bir belirteç kabul edilen Mekke'den Medine'ye yapılan hicret olayının mutlaka bir şekilde öncesinin olduğunu yani hicretin beklenmedik bir şekilde birdenbire ortaya çıkmadığını göz önüne alarak bir sınıflamaya gitmek, gerek vakıanın ve gerekse bu vakıanın hareketi yönünde oluşan nassın gerçekliği açısından çok daha isabetli olacaktır.

Ashında yukarıda da değinildiği gibi zaman ölçütünün esas alındığı birinci tanımın diğerlerine oranla üstünlüğünde şüphe bulunmamaktadır. Ancak bu zaman belirteci, olayların birdenbire ortaya çıkmayacakları realitesini de aynı zamanda içselleştirmesi gerekmektedir. Zaman belirteçli tanımın anlamlı ve detaylı zaman bölümlmelerine ayrılması hasebiyle birdenbirelik/ânilik kusurunun olumsuzlukları azami ölçüde bertaraf edilmelidir. Birdenbirelik kusurlarının azami ölçüde bertarafı sözünün anlamını ise, hiç bir sosyal olayın birdenbire ortaya çıkmayacağı, arka planında onu gerektiren çok çeşitli şartlar ve gereklerle çevrelendiği gerçeği

¹⁵⁰Ebü Zeyd, *Mefhûm*, 87.

belirlemektedir. Bu durumda klasik anlamda hicret belirtecinin dahi yine daha önce ifade edildiği gibi yüzde yüz kesinlik ve keskinlik arzetmeyeceği hatırdan uzak tutulmamalıdır. Bunu söylerken hep dikkate alınması gereken ilke, hiç bir nassın/metnin ve hiç bir olayın/olgunun birdenbire ortaya çıkmayacağı gerçeğidir. Klasik tanımda bu incelik bir miktar gözden kaçırılmaktadır. Çünkü belirtecin hicret olmasında dahi Mekkî-Medenî arasındaki sınırlar genel anlamdan ve kabullerden öteye geçmemektedir.

Burada yeri gelmişken sözgelimi şu sorulabilir. *Acaba Mekke döneminin son bir ayı ile Medine döneminin ilk bir ayının karakteristik özellikleri çok mu farklıdır?* Doğrusu biz bunun çok köklü farklılıklar olduğunu düşünmüyoruz. Kuşkusuz çeşitli ayrımlar olmuştur ama bu çok köklü değişiklikler şeklinde olmamıştır. Zira sosyal olaylarda toplum fertleri alıştırmadan yapılabilecek ani değişimler sağlıklı bir yapı özelliğine uymamaktadır.

Diğer taraftan Mekki-Medeni kavramları açısından yüzde yüz kesinlik ve keskinlikte bir tanım geliştirmenin önündeki engellerden birisi de -giriş bölümünde de sözü edildiği üzere- mevcut mushafların iniş zamanları temel alınarak yapılan bir tertibe sahip olmamasıdır. İniş sıraları dikkate alınmadığı gibi Mekkî ve Medenî dönemlere ait olan ayetlerin aynı anda Mekki ya da Medeni surelere yerleştirildikleri de bir vaki'dir.¹⁵¹ Çünkü bıçak sırtı bir kesinlikte bir bölümlemenin -özellikle sosyal bilimlerde- yapılamayacağı; ama kusurların, hata paylarının en aza nasıl indirgenebileceğinin hesabının yapılması gerektiği ifade edilmelidir.

¹⁵¹Mesela bkz. Ebû Zeyd, *Mefhûm*, 89. Ayrıca bkz. Watt, *Bell's Introduction*, 108.

Buna göre Subhi Sâlih'in de önerdiği gibi ayrı ayrı Mekke ve Medine dönemleri ilk, orta ve son dönemlerine ayrılarak bu alt dönemlerde oluşan olaylarla Kur'an ayetlerinin ilişkisini, çok daha isabetli ve anlamlı bir eksene oturtabilme imkanı bulunmaktadır. Bu bölümlere sağlam temellere oturtulduktan sonra ayrıca hitap ettikleri şahıslara ya da konularına göre bir bölümlmeye de pekala gidilebilir.¹⁵²

Bu tür bir yaklaşımla Mekki-Medeni ilminde nass-vakıa ilişkisi çok daha belirgin bir hale gelebilir. Çünkü Mekki-Medeni ayırımında temel belirteç sadece mekan olmadığı gibi, sadece zaman da değildir. Buna göre hem zamanı hem de mekanı dikkate alarak ikisini birden odaklayan bir tanım, aynı zamanda nas-vakıa kucaklaşmasını da gerçekleştirebilecektir.¹⁵³

Geliştirilmesi gereken tanım, mümkün olduğunca ayrıştırılabilen ince bölümlemelere ayrılmalı ve her bir ayet bu bölümlmelerin karakteristik özellikleri doğrultusunda inceden inceye örneğin yapısı, terkibi ve içeriği açılarından ele alınmalıdır. Burada söylenen hususlar daha açık olarak ifade edilirse maddeler halinde şunlar söylenebilir:

a) Öncelikle ayetin, tanımda verilen ince bölümlmelerdeki yeri bulunarak iniş zamanı tam olarak tespit edilmeye çalışılmalıdır.

b) Ayetin muhtevası, hangi anlamları ifade ettiği tespit edilerek, gurubuna girdiği tarihî tasnifin özellikleriyle karşılaştırılmalıdır.

¹⁵²Bkz. Subhi Salih, *Mebâhis*, 168.

¹⁵³Anladığımız kadarıyla Ebu Zeyd, ideal bir Mekki-Medeni tanımının geliştirilmesi çalışmasında temel etkenin sadece zaman olmadığı gibi, mekan da olmadığı gerçeğini gözden kaçırmaktadır. Bkz. *Mefhûm*, 86.

c) Genel anlamda ayetlerin binaları yani yapıları da dikkate alınarak içinde değerlendirildiği gurubun özellikleriyle karşılaştırılmalıdır.

d) Ayetlerdeki kelimelerin terkibi yani harflerden oluşumu da dikkate alınmalıdır.¹⁵⁴

Burada söz konusu maddelerin böyle sınırlı bir çalışmanın kapsamı içerisinde değerlendirilemeyeceği açıkça ifade edilmelidir. Çünkü böyle bir çalışma teker teker bütün Kur'ani ayetleri içine almalı ve ayetler aynı detayda kuruluşları, üslupları ve terkipleri açısından incelenebilmelidir. Böyle bir çalışma için ise ciltler dolusu bir telif esere ihtiyaç duyulduğu bir vakıadır. Ancak Mekki-Medeni konusunun tam anlamıyla sağlam ve sağlıklı bir tarzda Kur'an'ın anlaşılmasına hizmet edebilmesi için böyle bir çalışmaya da büyük ihtiyaç duyulduğunu ifade etmeliyiz.

B- Yeni Tanımın Somut Olarak Ortaya Konması

Buraya kadar söylenenlerden de anlaşıldığı gibi bize göre isabetli ve belirleyici bir Mekki-Medenî tanımı; zaman, mekan, vakıa ve nas dördlüsünü aynı anda kucaklayabilmelidir.

Buna yönelik sunulmak istenen tanım, Subhi Salih'in hem Mekke, hem de Medine dönemleri için ayrı ayrı ilk, orta ve son dönemleri diye vermeyi düşündüğü tanıma, nispeten yakınlık arz etmektedir. Daha önce de değinildiği gibi, Mekke ve Medine dönemleri mümkün olduğunca net tarihsel sınıflamalara ve bölümlemelere ayrılmalıdır. Sözgelimi İslam adına müslümanların hayatlarında son derece anlamlı olan bir vakıa pekala Kur'an ayetlerinin Mekki-Medeni tanımında bir köşetaşı

¹⁵⁴Bunları çok açık söylememekle birlikte yine de mesela bkz. Ebu Zeyd, *Mefhûm*, 90.

olabilir. Böyle sınıflamaların vakıalara uygunluğu ve karakteristik özelliklere aidiyeti söz konusu olduğu sürece daha önce bahsedilen *birdenbire olmama* gerçeğinin aksi zaafı da asgari düzeye indirilebilecektir.

Sunmak istediğimiz tanımda hicret, yine Mekke ve Medine dönemlerini belirlemede tarihi bir sınır teşkil etmekte, buna bağlı olarak çeşitli alt ve önemli olaylarla bölümlene ve sınıflamalara gidilmektedir. Buna göre Mekke dönemi; şu üç önemli tarihi aşamaya ayrılmaktadır:¹⁵⁵

1. Vahyin başlangıcından Habeşistan'a hicret arasında inmiş olan ayet ve sureler,
2. Habeşistan'a hicretle İsrâ mucizesi arasında inmiş olan ayet ve sureler,
3. İsrâ mucizesi ile Medine'ye hicret arasında inmiş olan ayet ve sureler,

Aynı şekilde Medine dönemi de benzer dört tarihi aşamayla bölümlenmektedir:

1. Medine'ye hicret ile Bedr gazvesi arasında inmiş olan ayet ve sureler,
2. Bedr gazvesi ile Hudeybiye barışı arasında inmiş olan ayet ve sureler,
3. Hudeybiye barışı ile Tebuk gazvesi arasında inmiş olan ayet ve sureler,
4. Tebuk gazvesi ile Hz. Peygamber efendimizin vefatları arasında inmiş olan ayet ve sureler.

¹⁵⁵Bu bölümlemeleri es-Saidî'den aldığımızı ifade etmeliyiz: Bkz. es-Saidî, *en-Nazmu'l-Fennî*, 32-36; Ayrıca bkz. Ünver, "*Kur'ânî Siyâkın Metinsel Boyutları Üzerine Yeni Bir Öneri*", O.M.Ü.İ.F.D., S. 8, 1996, s. 253.

1- Mekke Dönemi Bölümlemesi

Bilindiği gibi Hz. Peygamber kendisine peygamberlik görevi verildikten sonra Medine'ye hicrete kadar Mekke'de yaklaşık 13 yıl geçirmiştir. Bu süre detaylı olarak 12 yıl, beş ay, 13 gün olarak bildirilmektedir.¹⁵⁶

a- Vahyin Başlangıcından Habeşistan'a Hicret Arasında İnmiş Ayet ve Sureler:

Habeşistan'a yapılan hicret, Hz. Peygamber'in peygamberliğinin beşinci yılında, Recep ayında gerçekleşmişti. Bu yıllarda müşrikler tarafından zayıf ve korumasız müslümanlara karşı uygulanan işkence ve baskıların Peygamberimiz ve diğer güçlü müslümanlar tarafından engellenememesi ve önlenememesi üzerine Habeşistan'a bu müslümanların hicret etmelerine izin verilmişti. Bu izin üzerine müslümanlar yola çıkmışlar ve yanlarına aileleriyle birlikte küçük çocuklarını da almışlardı. İslami davetin bu ilk hicretinde çocuklar hariç muhacir müslümanlar toplam 73 kişiden oluşmaktaydı.¹⁵⁷

Burada Habeşe hicret olayı somut ve çarpıcı bir köşetaşı olarak değerlendirilmeli ve İslam toplumu için taşıdığı önem vurgulanmalıdır. Tarihi malumatlar ve kaynaklarla zenginleştirilmelidir.

¹⁵⁶Bkz. ez-Zencânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, 33.

¹⁵⁷Bkz. İbn-i Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1975, c. I, s. 280, 286 ; Ebû Bekr b. Ahmed b. el-Huseyn el-Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rîfetü Ahvâli Sâhibi's-Şeria*, thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân, 1. Bsk., Kahire 1969/1389, Dâru'n-Nasr, c. II, s. 58-77 ; Yûsuf b. Abdi'l-Berr en-Nemriyyi, *ed-Dürer fi İhtisâri'-Megâzî ve's-Siyer*, thk. Şevkî Dayf, 2. Bsk., Kahire 1983, Dâru'l-Meârif, s. 36-37 ; İbn-i Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *Cevâmiu's-Sîre*, thk. İhsân Abbâs, Nâsirüddîn el-Esed, Mısır, trz., Dâru'l-Meârif, s. 55-67 ; Mahmud Es'ad, *İslam Tarihi*, sad. A.L. Kazancı, O. Kazancı, İst., 1983, Marifet Yay., s. 465-475.

Vahyin başlangıcıyla bu vakıa arasındaki beş yıllık zaman dilimi içerisinde es-Saidî'nin ifadesine göre yirmiiki tane sure nazil olmuştur. Bunlar sırasıyla şu surelerdir:

1-el-Alak, 2-el-Kalem, 3-el-Müzzemmil, 4-el-Müddessir, 5-el-Fâtiha, 6-el-Mesed, 7-et-Tekvîr, 8-el-A'lâ, 9-el-Leyl, 10-el-Fecr, 11-ed-Duhâ, 12- el-İnşirâh, 13-el-Asr, 14-el-Âdiyât, 15-el-Kevser, 16-et-Tekâsür, 17-el-Mâûn, 18-el-Kâfirûn, 19-el-Fîl, 20-el-Felâk, 21-en-Nâs, 22-el-İhlâs.

Her bir surenin içinde nazil olduğu dönem açısından getirdiği ve taşıdığı mesaj açısından kısaca şunlar söylenebilir:

1-el-Alak: İlâhi çağrıya Hz. Peygamber @'in iştirak edilmesi, peygamberliğin belirtilmesi,

2-el-Kalem: Hz. Peygamber'in davaya karşı sağlamlaştırılması, tesbiti,

3-el-Müzzemmil: Davete karşı Hz. Peygamber'in hazırlanması, gerekli vasıflarla mücehhez kılması,

4-el-Müddessir: Davete resmen başlangıç için peygamberin harekete geçirilmesi,

5-el-Fâtiha: Davete karşı Cenab-ı Hak'ka hamdedilmesi, başarı için yardım istenmesi ve bu hak olan dosdoğru yola hidayet edilmek istenmesi,

6-el-Mesed ve 7-et-Tekvîr: Kafirlerin hakkı kabule yanaşmayıp küfürlerine karşılık helak ile korkutulması, inzar edilmeleri,

8-el-A'lâ: Davranışlarına göre hesaba çekileceklerinin isbat edilmesi ve bu gerçeğe ilgili olarak terettüp eden sevap, ceza, teşvik ve korkutma gibi unsurların gündeme getirilmesi.

Artık bu surenin nüzulüyle davetin sınırları içerisine bütün yönleriyle girilmiş oldu.

Bu gurubun diğer sureleriyle de vahyin başlangıcından bu dönemin sonuna kadar davete karşı Mekke müşriklerinden alınan müslüman olma şeklinde tezahür eden olumlu ya da olumsuz tepkilerin boyutuna ve durumuna göre çeşitli değinmeler, durum belirlemeleri ve yapılması gereken şeylerin ortaya konması da gerçekleşmiş olmaktadır.

Bu gruptaki surelerin tümünün kısa ayetli surelerden olması da, surelerin içinde bulunulan ortama yönelik içerdikleri maksat ve mesajlar açısından gayet anlamlı ve uygun olmuştur. Zira evvel emirde müşrikler davete ve sahibi olan Hz. Peygamber'e yönelik ciddi eleştiri ve değerlendirmelerde bulunmaksızın sadece adi ve rezilane hakaretlerle yetiniyorlardı. Yani ikna olmayı düşünerek, samimi olarak gerçekleri görmek isteyerek her hangi bir delil de talep etmiyorlardı. Dolayısıyla onların bu hakaretvari tepkilerine karşı nazil olan ayetlerin kısa kısa ayetlerden oluşması ve onları adeta keskin ve etkin bombardımana tutması gerçekleşmiş olmaktadır.¹⁵⁸

¹⁵⁸Bkz. es-Saidî, *Nazmu'l-Fenni*, s. 32.

b- Habeşistan'a Hicretle İsra Mucizesi Arasında İnmiş Ayet ve

Sureler:

Bilindiği gibi İsra olayı Mekke döneminin son yılında vuku bulmuş ve Habeş'e yapılan hicret ile bu olay arasında şu sureler nazil olmuştur:

1-en-Necm, 2-Abese, 3-el-Kadr, 5-eş-Şems, 6-el-Bürûc, 7-et-Tîn, 8-Kureyş, 9-el-Kâria, 10-el-Kıyâme, 11-el-Hümeze, 12-el-Mürselât, 13-Kâf, 14-el-Beled, 15-et-Târik, 16-el-Kamer, 17-Sâd, 18-el-A'râf, 19-el-Cin, 20-Yâsîn, 21-el-Furkân , 22-Fâtır, 23-Meryem, 24-Tâhâ, 25-el-Vâkıa, 26-eş-Şuarâ, 27-en-Neml, 28-el-Kasas.

Bu sureler arasında, kısa metrajlı ayetlere sahip sureler olduğu gibi, uzun ayetleri bulunan sureler de bulunmaktadır. Belki bu sureler içinde diğerlerinden ziyadesiyle farklı olan el-A'râf suresi dikkatleri çekebilir. Zira diğerlerinden daha uzun metrajlı sureler grubuna girmektedir. Nazil olduğu tarihi aşama göz önüne alındığı takdirde bu surede akidevi konuların teşvik ve uyarı kabilinden geniş olarak ele alındığı görülmektedir. Zira müşrikler artık İslam davetine yönelik olumsuz tepkilerine, davetin sahihliğine dair deliller, mucizeler ve ayetler istemeyi eklemişlerdir. Dolayısıyla bundan böyle davet, çeşitli delil, işaret ve meydan okumalar yoluyla kökleştirilmekte ve müşrikler ikna edilmeye çalışılmaktadır.

Bu dönem içerisinde hüzün yılının çok büyük önemi bulunmaktadır. Hüzün yılının hicretten üç yıl önce olduğu bildirilmektedir.¹⁵⁹ Bu itibarla yine İbn-i Hişam'ın bildirdiğine göre yukarıdaki sınıflamada 17. sırada yer alan Sa'd suresi

¹⁵⁹İbn-i Hişam, *es-Sîre*, II, 45-46 ; el-Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve*, II, 97-106.

hüzün yılından hemen önce nazil olmuştu. Nitekim hüzün yılından yani Ebu Talib'in ölümünden önce Kureyş önderleri Peygamberimizle barışmak istemişlerdi. Bu barışın gerçekleşebilmesi için Peygamberimiz onlara kelimeyi tevhidi söylemelerini ve putları söküp atmalarını söylemişti. Bunun üzerine onlar *"etürîdü yâ muhammed en tec'ale'l-âlihete ilâhen vâhideten inne emreke leacibün."* demişler ve bunu yapmayı reddetmişlerdi. Bu olay üzerine Sa'd suresinin 5. ayeti nazil olmuş ve şu ifadelerle müşriklerin yukarıdaki sözlerine göndermede bulunulmuştur: *"(Dediler ki:) ilahları bir ilah mı yaptı. Doğrusu senin işin acayıptır."*¹⁶⁰

Yine bu dönem içerisinde Hz. Peygamber @'in Taife gidişi de gerçekleşmişti ve önemli bir aşamayı yansıtmaktaydı. Zira Peygamberimizin eşi Hz. Hadice ve amcası Ebû Tâlib'in aynı yıl vefat etmeleri Peygamberimize ve müslümanlara çok ağır gelmiş ve Kureyş'in baskılarını artırmalarına neden olmuştu. Bir çıkış yolu bulma ümidi içerisinde Hz. Peygamber Taife çıkmıştı. Ama ne yazık ki Taifliler davete olumlu yanıt vermemişler, üstelik kendisine eziyet etmişlerdi. Hz. Peygamber Mekke'ye dönüş yolunda en-Nahle denilen yerde gece namaz kılmaya kalkmıştı. Bu arada cinlerden bir topluluk kendisini dinlemeye gelmiş ve namazı bitirdiğinde de müslüman olmuşlardı. Buna göre el-Cin suresinin nazil olması da bu olayın akabinde gerçekleşmiş olmalıdır.¹⁶¹

c- İsrâ Mucizesi ile Medine'ye Hicret Arasında İnmiş Ayet ve Sureler:

Dönemin ilk kısmını teşkil eden İsrâ olayı hem müşrikler ve hem de müslümanlar adına gerçekten çok önemli bir sınav olma özelliğini taşımıştır. Çünkü

¹⁶⁰İbn-i Hişam, *es-Sîre*, II, 47.

¹⁶¹İbn-i Hişam, *es-Sîre*, II, 49.

Hiz. Peygamberin olayı anlatması üzerine müşrikler alay etmişler, bazı müslümanlar da iman deneyinden geçirilmişlerdi. Hatta tarih bize bazı müslümanların *bu kadarı da fazla* diyerek irtidat ettiklerini haber vermektedir.¹⁶² Hatta el-İsrâ suresinin 60. ayetinin bu olaya işaret ettiği anlaşılmaktadır.

İsrâ mucizesi ile Mekke'den Medine'ye yapılan hicret arasında nazil olan sureler dönemin son grubunu temsil etmektedir. Çünkü Medine'ye yapılan hicret İslam dininin yeni hayatında çok önemli bir yeni dönemin açılmasına vesile olmaktadır. Mekke döneminin bu son döneminde nazil olan sureleri ise şöyle sıralamak mümkündür:

1-el-İsrâ, 2-Yûnus, 3-Hûd, 4-Yûsuf, 5-el-Hicr, 6-el-En'âm, 7-es-Sâffât, 8-Lukmân, 9-Sebe', 10-ez-Zümer, 11-Gâfir, 12-Fussilet, 13-eş-Şûrâ, 14-ez-Zuhrûf, 15-ed-Duhân, 16-el-Câsiye, 17-el-Ahkâf, 18-ez-Zâriyât, 19-el-Gâşiye, 20-el-Kehf, 21-en-Nahl, 22-Nûh, 23-İbrâhîm, 24-el-Enbiyâ, 25-el-Mü'minûn, 26-es-Secde, 27-et-Tûr, 28-el-Mülk, 29-el-Hâkka, 30-el-Meâric, 31-en-Nebe', 32-en-Nâziât, 33-el-İnfîtâr, 34-el-İnşikâk, 35-er-Rûm, 36-el-Ankebût, 37-el-Mutaffifîn.

Bu bölümlerde nazil olan surelerin çoğunluğu, *mesânî* ve *miûn* grubundandır. Aralarında *kısâr-ı mufassal* olan sureler azdır. Bu grup sureler içerisinde *tıvalden* sadece bir sure bulunmaktadır ki bu da el-En'âm suresidir. Surenin bu karakteri ve yapısı, içerisinde nazil olduğu tarihi ve mekansal durum göz önüne alındığında gayet net olarak anlaşılabilmektedir. Bilindiği gibi bu dönemde İsrâ mucizesi gerçekleşmiş ve olay müşrikler tarafından müslümanlara yönelik bir uğursuzluk ve baskı alameti olarak telakki edilmiş, bir anlamda hicretin

¹⁶²Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 32-33.

bir alameti, bir ön ışıĒı görünümünde belirmişti. Zira bu surede müşriklerin başlarına gelecek yakın bir azaptan ve onlara karşı da inananların zaferinden söz edilmiştir. Şüphelerine karşı da sadece şüpheleri reddedilmekle kalmayıp aynı zamanda Kur'an mucizesi gündeme getirilmiştir. Zira bu noktaya kadar oldukça büyük bir miktar Kur'an ayeti ve suresi nazil olmuş, dolayısıyla onlara Kur'an'ın bir benzerini getirebilme imkanı rahatlıkla verilmişti. Onların İslam davetinin sıhhatine yönelik mutlaka mucize talepleri üzerindeki inatları doğrultusunda, müşriklerin belaĒat ve fesahat ehli olmalarıyla gurur duydukları aşamada ayetlerinden bir benzerini getirmeleri konusunda açık bir meydan okuma yolunun açılması davetin sürekliliĒiyle de son derece ilgili bir münasebeti temsil etmekteydi. Çünkü madem ki İslam daveti kıyamete kadar devam edecek olan bir harekettir, o halde onu ispat edecek mucize de kendisi gibi devamlı olmalıdır, sadece o anla ve dönemle sınırlı kalmamalıdır.

Hız. Peygamber, Taif'ten olumsuz bir durumda Mekke'ye dönmüş ve Hız. Peygamber @ bundan son derece üzüntü duymuştu. Nübüvvetin onikinci senesi hac mevsimi içerisinde Muaz b. Afrâ', Es'ad b. Zürâa ve Ubâde b. Sâmit gibi Medinelilerin bulunduğu bir grup Mekke'ye gelmişlerdi. Hız. Peygamber onlarla görüşmüş, onlara Kur'an okumuştı. Onlar da müslüman olmuşlardı. Kendileriyle birlikte Kur'an öğretip İslamı anlatması için Mus'ab b. Umeyr'i Medine'ye gönderen Hız. Peygamber @ bu olaydan sonra adeta moral depolamış oldu.¹⁶³

¹⁶³I. ve II. Akabe biatları diye isimlendirilen bu olaylar hakkında geniş bilgi için mesela bkz. el-Beyhakî. *Delâilü'n-Nübüvve*, II, 170-195 ; Asım Köksal, *İslam Tarihi*, 2. Bsk., İst., 1975. İrfan yay., c. I, s. 49 ; Mahmud Es'ad, *İslam Tarihi*, 515-524 ; Âişe Abdurrahmân Bintü's-Şâtî'. *Maa'l-Mustafâ*, Beyrut 1972/1392, 1. Bsk., Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, s. 162-182.

İbn-i Hişam'ın bildirdiğine göre I. Akabe biatındaki şartları şöylece sıralamak mümkündür: 1-Allah'a şirk koşulmayacak, 2-Hırsızlık yapılmayacak, 3-Zina edilmeyecek, 4-Çocuklar öldürülmeyecek, 5-İftira atılmayacak, 6-Hayır olduğu müddetçe Peygamber'e karşı gelinmeyecektir. İkinci Akabe biatında ise yukarıdaki şartlara ilaveten Hz. Peygamber'i korumaları şartı getirilmişti.¹⁶⁴ İkinci Akabe biatında bu şarta yer verilmesi Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret etmesinin artık söz konusu olmaya başlamasıyla açıklanabilir.

2- Medine Dönemi Bölümlemesi

Medine dönemini daha önce de ifade edildiği gibi aşağıdaki dört bölüme ayırmak mümkündür:

a- Medine'ye Hicret ile Bedir Gazvesi Arasında İnmiş Ayet ve Sureler:

Hicret, Hz. Peygamber'e vahyedilen Kur'an ve İslam tarihi açısından son derece önemli bir dönemeç olma özelliğine sahiptir. Hatta, hicretten sonra Mekke'de kalmanın müslüman olmakla taban tabana zıt bir tutum olduğu inancı yaygınlıkla paylaşılmaktaydı. Buna göre müslüman olanlar, hicretten sonra Mekke'de kalmayanlar anlamına gelmekteydi. Müslüman olup Medine'ye peygamberle birlikte hicret etmeyenler, Bedir savaşında müslümanların karşısında, müşriklerin safında yer almak zorunda kalmışlardı.¹⁶⁵

¹⁶⁴Bkz. İbn-i Hişam, *es-Sîre*, II, 56.

¹⁶⁵Bkz. İbn-i Hişam, *es-Sîre*, II, 206. Ayrıca bkz. el-Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve*, II, 195-200 : Bintü's-Şâtî', *Maa'l-Mustafâ*, 185-207. Nitekim en-Nisâ suresinin 97. ayetinin de bu olayı anlatmak üzere nazil olduğu da ifade edilmektedir. Ayrıca bununla ilgili olarak şu ayetlere de bakılabilir: ez-Zümer (39) : 53-55.

Medine dönemi tarihi bir olay olan hicretle başlamakta ve bu olay sadece dini anlamda yani Kur'an adına değil aynı zamanda İslam tarihi için de yeni bir başlangıç anlamına gelmekteydi.

Hemen ifade edilmelidir ki Medine dönemi Mekke dönemine nazaran daha detaylı ve net olarak bilinmekte ve tarihin malzemeleri içinde yerini almaktadır. Buna göre Hz. Peygamber @'in Medine'ye hicret etmek için Mekke'den çıkışı 2. Rebiülevvel, cuma (16. Temmuz, 622, cuma) tarihinde gerçekleşmiştir. Sevr mağarasından çıkışı da, 5. Rebiülevvel, pazartesi (19. Temmuz, 622, pazartesi) tarihinde olmuştur. Hz. Peygamber'in @ Kuba'ya varışı da, 12. Rebiülevvel, pazartesi (26. Temmuz, 622, pazartesi) günü vuku bulmuştur. Hicret ile Bedr arasında vuku bulan önemli olaylar arasında Kur'an'da da geniş olarak yer verilen kiblenin Kabe'ye çevirilişi olayını sayabiliriz. Kiblenin tahvili olayı 15. Receb, 2. yıl, pazartesi (15. Kasım, 623, pazartesi) günü gerçekleşmişti.¹⁶⁶

Bilindiği gibi Bedir gazvesi için de Hz. Peygamber'in Medine'den çıkışı Hicretin 2. yılında Ramazan ayının onikisinde pazar günü (7. Ocak. 624, cumartesi) gerçekleşmiş, savaş sonrası Medine'ye geri dönüş ise yine hicretin ikinci yılında Ramazan ayının yirmiikinci çarşamba günü (18. Ocak. 624, çarşamba) vuku bulmuştu.¹⁶⁷

Bedir gazvesinin kuşkusuz müslümanlar ve toplumlarının geleceği için son derece olumlu getirileri olmuş; çok zinde ve etkin bir motivasyon kaynağı olma

¹⁶⁶Apaydın, *Rasûlullah'ın Günlüğü*, 134 ; Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve*, II, 289-291 ; İbn Abdi'l-Berr, *ed-Dürer*, 101.

¹⁶⁷Apaydın, *Rasûlullah'ın Günlüğü*, 108.

işlevini üstlenmişti Aynı derecede Mekkeli müşrikler için de ümit kırıcı ve helak edici bir darbe olmuştu.

Tarihi bir olay olan Medine'ye hicret ile Bedir gazvesi arasında sure olarak *el-Bakara* suresinin nazil olduğunu görmekteyiz. *Yedi Tıval* diye bilinen grubun ilk suresi olan el-Bakara suresi hem Kur'an'ın hem de grubunun en uzun metrajlı suresidir. Bu sureyle birlikte Kur'an'ın davette hitap ettiği muhataplar Mekkeli müşrikler yerine, Medine'de zuhur eden münafıklarla beraber Yahudi ve Hristiyanlar olmuştu. Doğal olarak mekanın değişmesiyle birlikte ilgili mekanda bulunan şahıslar da değişeceği için hitap da yön değiştirmişti. Yeni muhataplara yönelik hitaplar yanında, müslümanların Medine'deki ferdi günlük hayatlarında ve toplumsal yaşantılarında işlerlik kazanmak üzere bildirilen çeşitli ibadet ve muamelatla ilgili hükümlerin de yer aldığını görmekteyiz.

b- Bedir Gazvesi ile Hudeybiye Barışı Arasında İnmiş Ayet ve Sureler:

Bedir savaşından hicretin 6. yılında Zilkade ayının 4 pazartesi günü (15. Şubat. 628, pazartesi) günü yapılan¹⁶⁸ Hudeybiye anlaşması arasında aşağıdaki üç surenin nazil olduğu görülmektedir:

1-el-Enfâl, 2-Âl-i İmrân, 3-el-Ahzâb.

Bu surelerde genelde ağırlıklı olarak işlenen konulardan birisinin savaş olduğu görülmektedir. Zira bu dönem içinde savaş, müslümanlarla müşrik ve Yahudiler arasında çok sık müşahade edildiğini ve irili ufaklı bir çok çatışmanın

¹⁶⁸Apaydın, *Rasûlullah'ın Günlüğü*, 125.

vuku bulduğunu tarih nakletmektedir. Dolayısıyla bu surelerdeki ağırlıklı konunun savaş ve hükümleriyle ilgili olması şaşılacak bir durum olmasa gerektir.

Sözelimi bu dönem içinde başlıca aşağıdaki çatışmaların gerçekleştiği ifade edilebilir:

Beni Kaymuka Kuşatması: Medine'den Çıkış: 16. Şevval, 2. yıl, cumartesi, (11. Şubat, 624, cumartesi) ; Medine'ye Dönüş: 1. Zilkade, 2. yıl, cumartesi, (25. Şubat, 624, cumartesi).¹⁶⁹

Uhud savaşı: Medine'den çıkış: 10. Şevval, 3. yıl, cuma. (24. Ocak, 625, cuma.) ; Medine'ye dönüş: 11. Şevvâl, 3. yıl, cumartesi. (25. Ocak, 625, cumartesi)¹⁷⁰

Beni Nadir Gazvesi: Medine'den çıkış: 18. Rebiülevvel, 4. yıl, cumartesi (29. Haziran, 625, cumartesi) ; Medine'ye dönüş: 5. Rebiülahir, 4. yıl, pazartesi (15. Temmuz, 625, pazartesi).¹⁷¹

Hendek Gazvesi: Karargahın kuruluşu: 7. Şevval, 5. yıl, perşembe, (1. Ocak, 627, perşembe) ; Muhasaranın Sonu: 1. Zilkade, 5. yıl, cumartesi, (24. Ocak, 627, cumartesi)¹⁷²

Beni Mustalik (Müreysi) Gazvesi: Medine'den Çıkış: 2. Şaban, 6. yıl, pazartesi, (16. Kasım, 627, pazartesi) ; Medine'ye Dönüş: 30. Şaban, 6. yıl, pazartesi, (14. Aralık, 627, pazartesi)¹⁷³

¹⁶⁹Apaydın, *Rasûlullah'ın Günlüğü*, 134-135.

¹⁷⁰Apaydın, *Rasûlullah'ın Günlüğü*, 115.

¹⁷¹Apaydın, *Rasûlullah'ın Günlüğü*, 116.

¹⁷²Apaydın, *Rasûlullah'ın Günlüğü*, 121-122.

Beni Kureyza Muhasarası: Muhasara Başlangıcı: 1. Zilkade, 5. yıl, cumartesi, (24. Ocak, 627, cumartesi) ; Muhasaranın Bitimi: 24. Zilkade, 5. yıl, pazartesi, (16. Şubat, 627, pazartesi)¹⁷⁴

Bu dönemde inen üç surede ağırlıklı olarak işlenen savaş konusu yanında ibadetler ve müslümanların ihtiyaç duyduğu muamelatla ilgili çeşitli hükümlerle birlikte münafıklarla yapılan tartışma ve mücadeleler de görülebilmektedir.

c- Hudeybiye Barışı ile Tebuk Gazvesi Arasında İnmiş Ayet ve Sureler:

Tebuk gazvesi hicretin dokuzuncu yılında vuku bulmuş çok önemli bir olaydır. Çünkü Tebuk seferinin getirdiği önem, gazvenin beraberinde getirdiği askeri sonuçlardan daha öte, İslam toplumunun içinde yaşayan değişik sivil toplum örgütlerinin kendi aralarında bir yüzleşmenin gerçekleşmesi açısından kaynaklanmaktadır. Kur'an'da geniş olarak yansımaları görülen bu olayın detaylı takvimi şu şekildedir:

Medine'den Çıkış: 1. Receb, 9. yıl, Perşembe, (13. Eylül, 630, Perşembe) ; Medine'ye Dönüş: 1-5. Ramazan, 9. yıl, Pazar-Perşembe, (11-15. Kasım, 630, Pazar-Perşembe).¹⁷⁵

Hudeybiye barışı ile Tebuk seferi arasında gelişen bazı tarihi olayları da şöyle sıralamamız mümkündür:

¹⁷³Apaydın, *Rasûlullah'ın Günlüğü*, 121.

¹⁷⁴Apaydın, *Rasûlullah'ın Günlüğü*, 122.

¹⁷⁵Apaydın, *Rasûlullah'ın Günlüğü*, 132.

Hayber Gazvesi: Medine'den Çıkış: 18-25. Muharrem, 7. yıl, (28. Nisân-5. Mayıs 628) ; *Medine'ye Dönüş:* 1-2. Rebiülevvel, 7. yıl, Perşembe- Cuma , (9-10. Haziran, 628, Perşembe- Cumu).¹⁷⁶

Mekke'nin Fethi: Medine'den Çıkış: 13. Ramazan, 8. yıl, Pazartesi, (4. Aralık, 629, Pazartesi) ; *Fetih:* 24. Ramazan, 8. yıl, Cuma , (15. Aralık, 629, Cuma) ; *Huneyn'e Çıkış:* 9. Şevval, 8. yıl, Cumartesi, (30. Aralık, 629, Cumartesi) ; *Huneyn'e Varış ve Savaş:* 12. Şevval, 8. yıl, Salı, (3. Ocak, 630, Salı).¹⁷⁷

Taif Kuşatması: Muhasaranın Başlangıcı: 16-20. Şevval, 8. yıl, (7-11. Ocak, 630) ; *Medine'ye Dönüş:* 4-5. Zilkade, 8. yıl, (23-24. Ocak, 630).¹⁷⁸

Hudeybiye barışı ile Tebuk seferi arasında nazil olan sureleri de şöylece sınıflandırabiliriz:

1-el-Mümtehine, 2-en-Nisâ, 3-ez-Zelzele, 4-el-Hadîd, 5-Muhammed, 6-R'ad, 7-er-Rahmân, 8-el-İnsân, 9-et-Talâk, 10-el-Beyyine, 11-el-Haşr, 12-en-Nûr, 13-el-Hac, 14-el-Münâfikûn, 15-el-Mücâdele, 16-el-Hucûrât, 17-et-Tahrîm, 18-et-Tegâbûn, 19-es-Saf, 20-el-Cumua , 21-Feth, 22-el-Mâide.

Bir önceki döneme göre bu dönemde, yani Hudeybiye barışı ile Tebuk seferi arasında gazvelerin önemli ölçüde azaldığı görülmektedir. Bunun çeşitli sebepleri olabilir. Huneyn barışının bunda etkin olabildiği gibi, Mekke'nin fethiyle İslam

¹⁷⁶Apaydın, *Rasûlullah'ın Günlüğü*, 127.

¹⁷⁷Apaydın, *Rasûlullah'ın Günlüğü*, 127-128.

¹⁷⁸Apaydın, *Rasûlullah'ın Günlüğü*, 131.

muhaliflerinin dirençlerinin çok önemli düzeyde kırılmış olması da gazvelerin sayılarının azalmasında etkin rol oynamış olması kuvvetle muhtemeldir.

Bir tefsir araştırmacısı için bu sebeplerin neler olduğu o kadar da önemli değildir zira bu daha ziyade İslam tarihi araştırmacısına düşen bir görevdir. Kur'an adına önemli olan, gazvelerin azalması ve bu doğrultuda yukarıda isimleri sıralanan surelerde savaşa ilişkin ayetlerin de bu vakıayla doğru orantılı olarak azalmış olmasıdır.

Buna karşılık yukarıdaki surelerde ahkamla ilgili konuların genişlikle ele alındığı ve önceden olduğu gibi münafıklara ilişkin söylemlerin aynı minval üzere devam ettiği görülmektedir. Artık bu dönemde dinin ahkamla ilgili yönü doyuma ulaşmakta ya da ulaşmak üzere olduğu izlenimi elde edilmektedir. Dönemin son suresi olan el-Mâide suresinde Allah Teala'nın dini ikmal ettiğini söylemesi¹⁷⁹ de bu tespiti güçlendirmektedir.

d- Tebuk gazvesi ile Hz. Peygamber @'in Vefatları Arasında İnmiş Ayet ve Sureler:

Rasûlullah @ efendimizin vefatları 14. Rebiülevvel, 11. yıl, Pazartesi (8. Haziran 632 Pazartesi) günü vuku bulmuştu.¹⁸⁰ Kuşkusuz bu olay, vahyin kesilmesi, başka bir deyişle Kur'an'ın tamamlanması anlamına gelmekteydi.

Tebuk seferi ile Rasûlullah @ efendimizin vefatları arasında vuku bulan diğer olayların en önemlisi kuşkusuz Veda Haccıdır:

¹⁷⁹el-Mâide (5) : 3.

¹⁸⁰Apaydın, *Rasûlullah'ın Günlüğü*, 138.

Umretü'l-Kaza Seferi: Medine'den Çıkışı: 7. Zilkade, 7. yıl, Pazartesi, (6. Şubat, 629, Pazartesi) ; *Medine'ye Dönüş:* 1-5. Zilhicce, 7. yıl, (2-6. Mart, 629).¹⁸¹

Veda Haccı: Medine'den Çıkışı: 26. Zilkade, 10. yıl, Cuma rtesi, (22. Şubat 632, Cuma rtesi) ; *Veda Hutbesi:* 9. Zilhicce, 10. yıl, Cuma , (6. Mart, 632, Cuma) ; *Medine'ye Dönüş:* 20-29. Zilhicce, 10. yıl, (17-26. Mart, 632).¹⁸²

Bu dönemde iki tane surenin nazil olduğu bildirilmektedir: 1-et-Tevbe, 2-en-Nasr.

Artık bu dönemde İslam daveti bütün Arap bölgelerine ulaşmış ve yayılmıştır. Allah'ın daha önceki surelerde müslümanlara vadettiği zafer gerçekleşmiştir. Tebuk seferiyle birlikte münafıkların durumu artık gelebileceği son sınırına dayanmıştır. Dolayısıyla bu tür hallere bundan böyle meydan vermemek için gizli ve açık şirkin net bir tanımı ve sınırı konulmak mecburiyeti vardı. İşte et-Tevbe suresi müşrik ve münafıklara bu maksadı temin edecek olan son bir ilahi ültimatom özelliği taşımaktaydı. Bundan böyle müşrikler hac veya diğer işler için Mescid-i Haram'a yaklaşamayacaklardı. Müslümanlar onlarla yaptıkları sözleşmelerini -surelerinden sonra- uzatmayacaklar, onlara yumuşak davranmayacaklardı. Aynı şekilde bizzat Hz. Peygamber @ efendimizin de münafıklara karşı yumuşak davranmasının ve onların cenaze namazlarını kılmasının yasak edildiği görülmektedir. Bütün bu önlemler artık, Arap beldelerinde şirkin ve Medine'de münafıklığın nihai anlamda kökünün kazınmasını temin edecek hüviyetler taşımaktaydı. Bu bölgelerde bir kısım ehl-i kitaptan başka hiç bir gayri müslimin kalmaması anlamına gelmekteydi. Zaten

¹⁸¹Apaydın, *Rasûlullah'ın Günlüğü*, 136.

¹⁸²Apaydın, *Rasûlullah'ın Günlüğü*, 136.

ehl-i kitaptan da buralarda kalabilmeleri karşılığında cizye adındaki vergi alınıyordu. Dolayısıyla artık hakimiyet bütünüyle müslümanların elindeydi.

Tarafsız bütün insanların kabul etmeleri gereken bir durumdur ki, bundan 23 yıl önceki Mekke ufuklarında davetin başlangıcı düşünüldüğünde bu gelinen son durum hakikaten çok büyük bir devrim ve tam anlamıyla çok büyük bir zaferdir. O halde vahyin gelinen bu son durumu *zafer* anlamındaki en-Nasr suresiyle deklare etmesi çok isabetli, anlamlı ve münasebetli bir mananın ifadesinden başka bir şey değildir.¹⁸³

IV- YENİ TANIMIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Görüldüğü gibi geliştirmeye çalıştığımız Mekki-Medeni tanımında hicret yine tarihi dönemeç olarak korunmakla birlikte hem Mekke, hem de Medine dönemleri daha dakik ve daha detaylı bölümlemelerle zenginleştirilmektedir. Müteaddit defalar tekrar edilegeldiği gibi özellikle sosyal olaylar anlık ortaya çıkmazlar. Mutlaka onları hazırlayan, çıkışlarını sağlayan bir önceleri vardır. Durum bu olunca 23 yıl gibi oldukça uzun bir süreci içerisine alan İslam vahyini ve davetini hicret öncesi ve sonrası diye oldukça genel iki döneme ayırmanın, Kur'an ayetlerindeki nas-vakıa ilişkisini somut olarak görebilmeyi istenilen düzeyde mümkün kılmadığı rahatlıkla düşünülebilir. Bu yüzden hem Mekke, hem de Medine dönemlerindeki ara devreleri mümkün olduğunca daha sistematik tarihi vakıalarla birlikte ele alıp, bu devrelerde nazil olan sureleri bu vakıalar doğrultusunda incelemek çok daha faydalı olacaktır. Ama bu tür bir sınıflamanın da ideal olanı yakalamaya

¹⁸³Bu bölümlemeye başlarken Abdu'l-Müteâl es-Saidî'den istifade ettiğimizi beyan etmiştik. Burada aynı referansı mesafe oldukça uzadığı için tekrar etmek istiyoruz. Bkz. *en-Nazmu'l-Fennî*, s. 32-36.

yetmeyeceği hemen ifade edilmelidir. Çünkü bizatihi hayatın kendisi o kadar iniş ve çıkışlarla doludur ki, iki üç yıllık bir dönemde nazil olan ayet ve sureleri belli bir olayın doğrultusunda değerlendirmeye yönelmek, en iyimser deyişle, yanıltıcı olabilir. Ama bu sınıflama, hicret öncesi ve sonrası diye ele alınan klasik yaklaşım ekseninde düşünöldüğünde doğruya ve isabete daha yakın olduğu kabul edilecektir.

Bu itiraflar ve değerlendirmelerin konuyla ilgili tanımlamalara ve bizim önerdiğimiz tanıma isabetli olarak nasıl bakılacağını, eksiklik ve kusurlarının neler olduğunu daha iyi görebilmeye neden olacağını düşünmekteyiz.

Önerilen bu sınıflamadan en sağlıklı ve en sahih bir şekilde istifade edebilmek için sureleri ilgili oldukları kronolojik sınıflamaya dahil edip, ilgili sureler hakkında bir ön fikir ve yapı sahibi olunduktan sonra, bu genel kronolojik sınıflamayla yetinmeyerek özel olarak ilgili surenin özel arka planı incelenmelidir. Bunun için Said Havva, Hicâzî ve es-Saîdî gibi yazarların eserleri faydalı olabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

MEKKİ-MEDENİ SURE VE AYETLERİN ÇEŞİTLİ YÖNLERDEN SINIFLANDIRILMALARI

I- SURELERİN SINIFLANDIRILMASI

Bilindiği gibi Kur'an'ı Kerim, toplam iki dönemde nazil olmuştur. Surelerinin büyük bölümü Mekke döneminde, geri kalan kısmı da Medine döneminde nazil olmuştur. Hangi surelerin hangi dönemin hangi safhasında nazil olduğunu bilebilmek öncelikle, el-Kâdî Ebû Bekr el-Bakıllânî'nin *el-İntisâr* adlı eserinde de ifade ettiği gibi¹⁸⁴ vahyin inişine şahit olmuş Peygamberimizin arkadaşlarının açıklamalarına bağlıdır. Konuyla ilgili olarak el-Kâdî şunları söylemektedir: *"Mekki ve Medeniye bilme işi Sahabe ve Tabiinin hafızalarına bağlıdır. Çünkü bu konuda Hz. Peygamber'in @ kendisinden her hangi bir söz gelmiş değildir. Zaten bununla da emrolunmadı. Allah Teala bu ilmi ümmetin mutlaka sahip olması gereken farzlardan kılmadı. Bununla beraber alimlerden bir kısmının nasih ve mensuhun tarihlerini bilmeleri gerektiği için söz konusu ilmin de bilinmesi gerekir. Bu da Hz. Peygamber'e ait olmayan naslardan öğrenilebilir."*¹⁸⁵

Görüldüğü gibi surelerin hangi dönemde indiklerini tespit edebilmek, Hz. Peygamber'in bizzat kendisinden herhangi bir açıklama gelmiş bulunmadığı için sahabeden gelen haberler vasıtasıyla yapılmak durumundadır.¹⁸⁶ Aslında sahabeden nakledilen bu haberlerin merfu hükmünde kabul edilmesi konusu hadis alimlerinin kabul ettikleri bir husustur. Çünkü sahabenin bu bilgiye rey kabilinden ulaşmamış

¹⁸⁴es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 12 ; el-Kar'âvî, *el-Beyân*, 109.

¹⁸⁵el-Bâkıllânî, *el-İntisâr*, 142.

¹⁸⁶Ayrıca bkz. el-Bâkıllânî, *el-İntisâr*, 142-143.

olmaları daha makuldür. Onlar vahyin nüzulüne şahit olmuşlar, hangi ayetin ne zaman ve nerede nazil olduğuna vakıf olabilmişlerdir.¹⁸⁷

Buna göre öncelikle surelerin sıraları, rivayetler doğrultusunda tespit edilmeye çalışılacak, gerekirse surelerin muhtevaları da, ortaya konacak tespitlerin test edilmesinde veya ortaya çıkabilecek ihtilafların çözümünde kullanılmaya gayret edilmesi gerekecektir. Buna göre Mekke ve Medine döneminde indiği bildirilen sure ve ayetlerin detaylı açıklaması aşağıdaki şekildedir:

A- Mekke Döneminde Nazil Olan Sureler:

Bilindiği gibi Kur'an'ı Kerim ilk olarak Mekke'de nazil olmaya başlamıştı. Burada ifade edilmelidir ki çeşitli sebepler yüzünden Mekke dönemindeki olayların Medine'dekiler kadar net ve detaylı bilinmemesi sebebiyle¹⁸⁸ söz konusu döneme ait sure ve ayetler hakkında çeşitli ihtilaflar da söz konusu olabilmektedir.¹⁸⁹

Bu başlık altında konuyla ilgili çeşitli rivayetleri bir araya getirmek ve varsa farklı yönlerini ele almak gerekmektedir. Bu itibarla ilgili dönemde nazil olmuş sureler hakkında şu sınıflamalar ileri sürülmektedir:

Ebû Abdillâh Muhammed b. Eyyûb b. ed-Dureys el-Becelî (ö.h. 294) *Fedâilü'l-Kur'ân ve mâ Ünzile mine'l-Kur'ân bi Mekke ve mâ Ünzile bi'l-Medîne* adlı eserinde Ahmed, Muhammed, Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Ca'fer er-Râzî, Umer b. Hârûn, Osmân b. Atâ el-Hurasânî ve babası (Ebû Osmân Atâ),

¹⁸⁷Bkz. el-Kar'âvî, *el-Beyân*, 112.

¹⁸⁸Bkz. Medine dönemi olaylarının Mekke'ye nazaran çok daha net ve malum oluşunun sebepleri hakkında bkz. Watt, *Muhammad at Medina*, Karachi, Oxford, New York, Delhi 1981, Oxford University Press, s.151, 153.

¹⁸⁹Bkz. el-Kar'âvî, *el-Beyân*, 109.

zinciriyle verdiği isnada göre *İbn-i Abbas* Mekke'de nazil olan sureleri şöyle sıralamaktadır:¹⁹⁰

1.el-Alak, 2.el-Kalem, 3.el-Müzzemmil, 4.el-Müddessir, 5.el-Mesed, 6.et-Tekvîr, 7.el-A'lâ, 8.el-Leyl, 9.el-Fecr, 10.ed-Duhâ, 11.el-İnşirâh, 12.el-Asr, 13.el-Âdiyât, 14.el-Kevser, 15.et-Tekâsür, 16.el-Mâûn, 17.el-Kâfirûn, 18.el-Fil, 19.el-Felâk, 20.en-Nâs, 21.el-İhlâs, 22.en-Necm, 23.Abese, 24.el-Kadr, 25.eş-Şems, 26.el-Burûc, 27.et-Tîn, 28.Kureyş, 29.el-Kâria, 30.el-Kiyâme, 31.el-Hümeze, 32.el-Mürselât, 33.Kâf, 34.el-Beled, 35.et-Târık, 36.el-Kamer, 37.Sâd, 38.el-A'râf, 39.el-Cin, 40.Yâsîn, 41.el-Furkân, 42.el-Melâike (Fâtır), 43.Meryem, 44.Tâhâ, 45.el-Vâkıa, 46.eş-Şuarâ, 47.en-Neml, 48.el-Kasas, 49.el-İsrâ, 50.Yunus, 51.Hûd, 52.Yusuf, 53.el-Hıcr, 54.el-En'âm, 55.Sâffât, 56.Lukmân, 57.Sebe', 58.ez-Zümer, 59.Gâfir, 60.Fussilet (Secde), 61.eş-Şûrâ, 62.ez-Zuhrûf, 63.ed-Duhân, 64.el-Câsiye, 65.el-Ahkâf, 66.ez-Zâriyât, 67.el-Gâşiye, 68.el-Kehf, 69.en-Nahl, 70.Nuh, 71.İbrâhîm, 72.el-Enbiyâ, 73.el-Mü'minûn, 74.es-Secde, 75.et-Tûr, 76.el-Mülk, 77.el-Hâkka, 78.el-Meâric, 79.en-Nebe', 80.en-Nâziât, 81.el-İnfîtâr, 82.el-İnşikâk, 83.er-Rûm, 84.el-Ankebût, 85.el-Mutaffifîn.

el-Fâtiha suresinin Mekke'de indiğini ve burada yazıldığını ifade eden İbn-i Abbâs, Medine dönemindeki inişinde de Allah Teala'nın dilediği kadar artırmasına sahip olduğunu söylemektedir.¹⁹¹ Kendi içerisinde çok açık olmayan bu sözden muhtemelen ve öncelikle Mekke döneminde el-Fâtiha suresinin bir kısmının nazil

¹⁹⁰Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Eyyûb b. ed-Dureys el-Becelî, *Fedâilü'l-Kur'ân ve mâ Ūnzile mine'l-Kur'ân bi Mekke ve mâ Ūnzile bi'l-Medîne*, thk. Gazve Büdeyr, I. Bsk., Dımeşk 1408/1988, Dâru'l-Fikr, s. 33-34 ; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 193-194 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I. 14 ; Arthur Jeffery, (tarafından neşredilen), *Mukaddemetân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire 1972. Mektebetü'l-Hancî, s. 10-12 ; Ayrıca bkz. Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 66-67.

¹⁹¹Bkz. el-Becelî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 33.

olduğu; Medine döneminde ise kalan kısmının tamamlandığı anlaşılır. Ancak bu ayetlerin hangilerinin olduğu bildirilmemekte olduğu gibi; sözün açıklaması sadedinde herhangi bir malumat da verilmemektedir.

Bunun dışında ez-Zerkeşî ise, son iki surenin hangisinin Mekke'de en son nazil olan sure olduğu konusunda görüş ayrılığı bulunduğunu ifade etmektedir. Buna göre, İbn-i Abbas, Mekke'de inen en son surenin *el-Ankebût* suresinin olduğunu söylerken; Dahhâk ve Atâ *el-Mü'minûn* suresinin; Mücâhid ise *el-Mutaffifîn* suresinin olduğunu ileri sürmektedir.¹⁹²

es-Suyuti ise, el-Beyhakî'nin *Delâilu'n-Nübüvve* adlı eserinden İkrime ve el-Huseyn b. Ebi'l-Hasen'den nakledilen şu rivayeti söz konusu etmektedir: "Allah Kur'an'dan aşağıdaki sureleri Mekke döneminden indirmiştir".¹⁹³

1. el-Alak, 2.el-Kalem, 3.el-Müzzemmil, 4.el-Müddessir, 5.el-Mesed, 6.et-Tekvîr, 7.el-A'lâ, 8.el-Leyl, 9.el-Fecr, 10.ed-Duhâ, 11.el-İnşirâh, 12.el-Asr, 13.el-Âdiyât, 14.el-Kevser, 15.et-Tekâsür, 16.el-Mâûn, 17.el-Kâfirûn, 18.el-Fil, 19.el-Felâk, 20.en-Nâs, 21.el-İhlâs, 22.en-Necm, 23.Abese, 24.el-Kadr, 25.eş-Şems, 26.el-Burûc, 27.et-Tîn, 28.Kureyş, 29.el-Kâria, 30.el-Kıyâme, 31.el-Hümeze, 32.el-Mürselât, 33.Kâf, 34.el-Beled, 35.et-Târik, 36. el-Kamer, 37.Sâd, 38.el-Cin, 39.Yâsîn, 40.el-Furkân, 41.el-Melâike (Fâtır), 42.Tâhâ, 43.el-Vâkıa, 44.eş-Şuarâ , 45.en-Neml, 46.el-Kasas, 47.el-İsrâ, 48.Yunus, 49.Hûd, 50.Yusuf, 51.el-Hıcr, 52.el-En'âm, 53.Sâffât, 54.Lukmân, 55.Sebe', 56.ez-Zümer, 57.Gâfir, 58.ed-Duhân, 59.Fussilet (Secde), 60.eş-Şûrâ, 61.ez-Zuhrûf, 62.el-Câsiye, 63.el-Ahkâf,

¹⁹²ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 194.

¹⁹³es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 13.

64.ez-Zâriyât, 65.el-Gâşiye, 66.el-Kehf, 67.en-Nahl, 68.Nuh, 69.İbrâhîm, 70.el-Enbiyâ, 71.el-Mü'minûn, 72.es-Secde, 73.et-Tûr, 74.el-Mülk, 75.el-Hâkka, 76.el-Meâric, 77.en-Nebe', 78.en-Nâziât, 79.el-İnşikâk, 80.el-İnfitâr, 81.er-Rûm, 82.el-Ankebût.

Yukarıda sözü edilen her iki rivayetin büyük ölçüde örtüşdüğü görülmekle birlikte şu farklılıkların da olduğu müşahade edilmektedir:

ez-Zerkeşi'nin kaydettiği ve Ebû Abdillâh Muhammed b. ed-Dureys el-Becelî (ö.h. 294) Mekke dönemi için yaptığı sınıflamada toplam 85 sure bulunurken, İkrime ve el-Huseyn b. Ebî'l-Hasen'den nakledilen rivayette toplam 82 sure yer almaktadır.

Beyhaki, İkrime rivayetinde el-A'râf, Meryem ve el-Fâtiha surelerinin yer almadığını ifade etmekte,¹⁹⁴ ayrıca bazı surelerin de sıralarında cüz'i kaymalar görülmektedir.

İbn-i Abbas'a atfedilen bir rivayette de Mekke döneminde nazil olan sureler şöyle sıralanmaktadır:¹⁹⁵

1.el-Alak, 2.el-Kalem, 3.ed-Duhâ, 4.el-Müzzemmil, 5.el-Müddessir, 6.el-Mesed, 7.et-Tekvîr, 8.el-A'lâ, 9.el-Leyl, 10.el-Fecr, 11.el-İnşirâh, 12.el-Asr, 13.el-Kevser, 14.et-Tekâsür, 15.el-Mâûn, 16.el-Fîl, 17.el-Kâfirûn, 18.el-İhlâs, 19.en-Necm, 20.Abese, 21.el-Kadr, 22.el-Hac, 23.eş-Şems, 24.el-Burûc, 25.et-Tîn, 26.Kureyş, 27.el-Kâria, 28.el-Kıyâme, 29.el-Hümeze, 30.el-Mürselât, 31.Kâf,

¹⁹⁴es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 13.

¹⁹⁵Bkz. Jeffery, *Mukaddemetân*, 8-9.

32.el-Beled, 33.et-Târik, 34.el-Kamer, 35.Sâd, 36.el-A'râf, 37.el-Cin, 38.Yâsîn, 39.el-Furkân , 40.Melâike (Fâtır), 41.Meryem, 42.Tâhâ, 43.eş-Şuarâ , 44.en-Neml, 45.el-Kasas, 46.el-İsrâ, 47.Yunus, 48.Hûd, 49.Yusuf, 50.el-Hicr, 51.el-En'âm, 52.Sâffât, 53.Lukmân, 54.Sebe', 55.ez-Zümer, 56.Gâfir, 57.Fussilet (Secde), 58.eş-Şûrâ, 59.ez-Zuhrûf, 60.ed-Duhân, 61.el-Câsiye, 62.el-Ahkâf, 63.ez-Zâriyât, 64.el-Gâşiye, 65.el-Kehf, 66.en-Nahl, 67.Nuh, 68.İbrâhîm, 69.er-Rahmân, 70.el-Enbiyâ, 71.el-Mü'minûn, 72.es-Secde, 73.er-Ra'd 74.et-Tûr, 75.el-Mülk, 76.el-Hâkka, 77.el-Meâric, 78.en-Nebe', 79.en-Nâziât, 80.el-İnfitâr, 81.el-İnşikâk, 82.er-Rûm, 83.el-Ankebût.

Görüldüğü gibi bu rivayette de, el-Felâk, en-Nâs, el-Vâkıa ve el-Mutaffifin surelerine yer verilmemekte, bunun yanında yukarıdaki rivayetlerde bulunmayan çeşitli sureler eklenmektedir.

İbnü'n-Nedim, el-Fihrist adlı eserinde Muhammed b. Nu'mân b. Beşîr'den gelen bir rivayete göre Mekke'den inen surelerin isimlerini şu şekilde vermektedir:¹⁹⁶

1.el-Alak, 2.el-Kalem, 3.el-Müzzemmil, 4.el-Müddessir, 5.Leheb, 6.et-Tekvîr, 7.el-A'lâ, 8.el-İnşirâh, 9.el-Asr, 10.el-Fecr, 11.Duha, 12.el-Leyl, 13.el-Âdiyât, 14.el-Kevser, 15.et-Tekâsür, 16.el-Mâûn, 17.el-Kâfirûn, 18.el-Fîl, 19.el-İhlâs, 20.el-Felâk, 21.en-Nâs, 22.en-Necm, 23.Abese, 24.el-Kadr, 25.eş-Şems, 26.Bürûc, 27.et-Tîn, 28.Kureyş, 29.el-Kâria, 30.el-Kıyâme, 31.el-Hümeze, 32.el-Mürselât, 33.Kâf, 34.el-Beled, 35.er-Rahmân, 36.Cîn, 37.Yâsîn, 38.el-A'râf, 39.el-

¹⁹⁶Bkz. İbnü'n-Nedîm Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Beyrut 1398/1978, Dâru'l-Ma'rife, s. 37-38.

Furkân , 40.Fâtır, 41.Meryem, 42.Tâhâ, 43.el-Vâkıa, 44.eş-Şuarâ , 45.en-Neml, 46.el-Kasas, 47.el-İsrâ, 48.Hûd, 49.Yûsuf, 50.Yûnus, 51.el-Hıcr, 52.Sâffât, 53.Lukmân, 54.el-Mü'minûn, 55.Sebe', 56.el-Enbiyâ, 57.ez-Zümer, 58.Gâfir, 59.Fussilet, 60.eş-Şûrâ, 61.ez-Zuhrûf, 62.ed-Duhân, 63.el-Câsiye, 64.el-Ahkâf, 65.ez-Zâriyât, 66.el-Gâşiye, 67.el-Kehf, 68.el-En'âm, 69.en-Nahl, 70.Nuh, 71.İbrâhîm, 72.es-Secde, 73.et-Tûr, 74.el-Mülk, 75.el-Hâkka, 76.el-Meâric, 77.en-Nebe', 78.en-Nâziât, 79.el-İnfitâr, 80.el-İnşikâk, 81.er-Rûm, 82.el-Ankebût, 83.el-Mutaffîfîn, 84.el-Kamer, 85.et-Tânk.

Ali b. Ebî Tâlib'den rivayet edilen bir habere göre ise Mekkî sureler sırasıyla şu isimlerden oluşmaktadır:¹⁹⁷

1.el-Fâtiha, 2.el-Alak, 3.el-Kalem, 4.el-Müddessir, 5.el-Müzzemmil, 6.et-Tekvîr, 7.el-A'lâ, 8.el-Leyl, 9.el-Fecr, 10.ed-Duhâ, 11.el-İnşirâh, 12.el-Asr, 13.el-Âdiyât, 14.el-Kevser, 15.et-Tekâsür, 16.el-Mâûn, 17.el-Kâfirûn, 18.el-Fil, 19.el-Felâk, 20.en-Nâs, 21.el-İhlâs, 22.Abese, 23.el-Kadr, 24.eş-Şems, 25.el-Burûc, 26.et-Tîn, 27.Kureyş, 28.el-Kâria, 29.el-Kıyâme, 30.el-Hümeze, 31.el-Mürselât, 32.Kâf, 33.el-Beled, 34.et-Tânk, 35.el-Kamer, 36.Sâd, 37.el-A'râf, 38.el-Cin, 39.Yâsîn, 40.el-Furkân, 41.el-Melâike (Fâtır), 42.Meryem, 43.Tâhâ, 44.el-Vâkıa, 45.eş-Şuarâ , 46.en-Neml, 47.el-Kasas, 48.el-İsrâ, 49.Yunus, 50.Hûd, 51.Yusuf, 52.el-Hıcr, 53.el-En'âm, 54.Sâffât, 55.Lukmân, 56.Sebe', 57.ez-Zümer, 58.Gâfir, 59.Fussilet (Secde), 60.eş-Şûrâ, 61.ez-Zuhrûf, 62.ed-Duhân, 63.el-Câsiye, 64.el-Ahkâf, 65.ez-Zâriyât, 66.el-Gâşiye, 67.el-Kehf, 68.en-Nahl, 69.Nuh, 70.İbrâhîm, 71.el-Enbiyâ, 72.el-Mü'minûn, 73.es-Secde, 74.et-Tûr, 75.el-Mülk, 76.el-Hâkka,

¹⁹⁷Jeffery, *Mukaddemetân*, 14-15.

77.el-Meâric, 78.en-Nebe', 79.en-Nâziât, 80.el-İnfitâr, 81.er-Rûm, 82.el-Ankebût. 83.el-Mutaffifîn, 84.el-İnşikâk.

Dikkat edilirse bu tasnifte de el-Mesed ve en-Necm surelerinin yer almadığı görülmektedir.

Sonuç olarak ilk olarak verilen sınıflamanın alimler tarafından kabule en çok sayan görülen bir sınıflama olduğu ifade edilebilir.

B- Medine Döneminde Nazil Olan Sureler:

İbn Dureys el-Becelî *Fedâilü'l-Kur'ân* adlı eserinde, ez-Zerkeşi *Burhân*'da Ahmed, Muhammed, Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Ca'fer er-Râzî, Umer b. Hârûn, Osmân b. Atâ el-Hurasânî ve babası (Ebû Osmân Atâ), zinciriyle verdiği isnada göre İbn-i Abbas Medine'de nazil olan sureleri şöyle sıralamaktadır:¹⁹⁸

1.el-Bakara, 2.el-Enfâl, 3.Al-i İmran, 4.el-Ahzâb, 5.el-Mümtehe, 6.en-Nisâ, 7.ez-Zelzele, 8.el-Hadîd, 9.Muhammed, 10.er-Ra'd, 11.er-Rahmân, 12.ed-Dehr, 13.et-Talâk, 14.el-Beyyine, 15.el-Haşr, 16.en-Nasr, 17.en-Nûr, 18.el-Hac, 19.el-Münâfikûn, 20.el-Mücâdele, 21.el-Hucûrât, 22.et-Tahrîm, 23.es-Saf, 24.el-Cumua , 25.et-Tegâbûn, 26.Feth, 27.et-Tevbe, 28.el-Mâide.

Daha önce verilen Mekke'de nazil olan sure sınıflamasına dahil edilmeyen el-Fâtiha suresinin bu sınıflamada da yer almadığına dikkat edilmelidir. Zerkeşi'nin, Medine'de nazil olan surelerin sayısının 29 olduğunu söyleyip el-Fâtiha suresini sınıflama dışında bırakarak toplam 28 sure ismine yer vermesi, onun el-Fâtiha

¹⁹⁸Bkz. el-Becelî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 34 ; ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 194 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 14.

suresinin nerede indiği hakkında ihtilaf bulunduğu gerçeğini dikkate almasına bağlanabileceği gibi el-Fâtiha suresinin Medine döneminde nazil olduğunu kabule daha çok şayan gördüğü şeklinde de yorumlanabilir.

Ayrıca el-Mâide suresinin, et-Tevbe suresinden önce olup olmadığı hususunda da alimler arasında ihtilaf bulunmakta ve konuyla ilgili çözüm sadedinde delil olarak şu rivayet getirilmektedir. Bu rivayete göre Hz. Peygamber @, el-Mâide suresini veda haccındaki hutbesinde okumuş ve şöyle buyurmuştur: *"Ey insanlar, İniş olarak Kur'an en son suresi, el-Mâide suresidir. Bundan dolayı onun helalini helal, haramını da haram kabul ediniz"*.¹⁹⁹

İbn-i Abbas'dan nakledilen başka bir rivayete göre de Medine'de nazil olmuş surelerin isimleri şöyledir:²⁰⁰

1.el-Bakara, 2.el-Enfâl, 3.Al-i İmran, 4.el-Ahzâb, 5.el-Mümtehine, 6.en-Nisâ, 7.ez-Zelzele, 8.el-Hadîd, 9.Muhammed, 10.er-Ra'd, 11.er-Rahmân, 12.ed-Dehr, 13.et-Talâk, 14.el-Beyyine, 15.el-Haşr, 16.en-Nasr, 17.en-Nûr, 18.el-Hac, 19.el-Münâfikûn, 20.el-Mücâdele, 21.el-Hucûrât, 22.et-Tahrîm, 23.el-Cumua , 24.et-Tegâbûn.

Bu sınıflamada diğer sınıflamalara göre el-Feth, et-Tevbe, el-Mâide ve es-Saf surelerinin yer almadığı görülmektedir.

¹⁹⁹ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 194

²⁰⁰Jeffery, *Mukaddemetân*, 12.

el-Muhâsibî (ö.h. 234) *el-Aklü ve Fehmü'l-Kur'ân* adlı eserinde Katâde'ye varan bir isnad zinciriyle verdiği bir habere göre Medine'de nazil olan sureler şunlardır:²⁰¹

1. el-Bakara, 2. Al-i İmran, 3. en-Nisâ, 4. el-Mâide, 5. el-Enfâl, 6. et-Tevbe, 7. er-Ra'd, 8. el-Hıcr, 9. en-Nahl, 10. en-Nûr, 11. el-Ahzâb, 12. Muhammed, 13. Feth, 14. el-Hucûrât, 15. el-Hadîd, 16. el-Mücâdele, 17. el-Mümtehine, 18. es-Saf, 19. el-Cumua, 20. el-Münâfikûn, 21. et-Tegâbûn, 22. en-Nisâ el-Kusrâ, 23. et-Tahrîm, 24. el-Beyyine, 25. en-Nasr, 26. el-İhlâs, 27. el-Mâûn.

Yukarıdaki sınıflamayı veren Muhasibi, dönemin son suresi olarak verdiği el-Mâûn suresinin yeri ve sırasında şüphe olduğuna işaret etmektedir.²⁰²

İkrime ve el-Huseyn b. Ebi'l-Hasen'den nakledilen rivayete göre ise Medine'de nazil olan sureler şu isimlerden oluşmaktadır:²⁰³

1.el-Mutaffîfîn, 2.el-Bakara, 3.Al-i İmran, 4.el-Enfâl, 5.el-Ahzâb, 6.el-Mâide, 7.el-Mümtehine, 8.en-Nisâ, 9.ez-Zelzele, 10.el-Hadîd, 11.Muhammed, 12.er-Ra'd, 13.er-Rahmân, 14.ed-Dehr, 15.et-Talâk, 16.el-Beyyine, 17.el-Haşr, 18.en-Nasr, 19.en-Nûr, 20.el-Hac, 21.el-Münâfikûn, 22.el-Mücâdele, 23.el-Hucûrât, 24.et-Tahrîm, 25.es-Saf, 26.el-Cum'a, 27.et-Tegâbûn, 28.Feth, 29.et-Tevbe.

Ali b. Ebî Tâlib'den nakledilen habere göre ise Medine'de nazil olan sureler şunlardır:²⁰⁴

²⁰¹Bkz. el-Muhâsibî, *el-Aklü ve Fehmü'l-Kur'ân*, 395.

²⁰²Bkz. el-Muhâsibî, *el-Aklü ve Fehmü'l-Kur'ân*, 395.

²⁰³es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 13.

²⁰⁴Jeffery, *Mukaddemetân*, 15.

1.el-Bakara, 2.el-Enfâl, 3.Al-i İmran, 4.el-Ahzâb, 5.el-Mümtehine, 6.en-Nisâ, 7.ez-Zelzele, 8.el-Hadîd, 9.Muhammed, 10.er-Ra'd, 11.er-Rahmân, 12.ed-Dehr, 13.et-Talâk, 14.el-Beyyine, 15.el-Haşr, 16.en-Nasr, 17.en-Nûr, 18.el-Hac, 19.el-Münâfikûn, 20.el-Mücâdele, 21.el-Hucûrât, 22.et-Tahrîm, 23.el-Cumua, 24.et-Tegâbûn, 25.Feth, 26.el-Mâide, 27.et-Tevbe, 28.en-Necm.

Dikkat edilirse bu sınıflama da es-Saf suresinin yer almadığı görülmektedir.

Yine İbn-i Abbas'a dayandırılan bir habere göre Mekke'de nazil olan surelerin sayısı 85 iken, Medine'de inenlerin sayısı ise 28'dir ve aşağıdaki isimlerden oluşmaktadır. İbnü'n-Nedim bunları verirken toplam 27 surenin ismini saymaktadır:²⁰⁵

1.el-Bakara, 2.el-Enfâl, 3.el-A'râf, 4.Al-i İmran, 5.el-Mümtehine, 6.en-Nisâ, 7.ez-Zelzele, 8.el-Hadîd, 9.Muhammed, 10.er-Ra'd, 11.ed-Dehr, 12.et-Talâk, 13.el-Beyyine, 14.el-Haşr, 15.en-Nasr, 16.en-Nûr, 17.el-Hac, 18.el-Münâfikûn, 19.el-Mücâdele, 20.el-Hucûrât, 21.et-Tahrîm, 22.el-Cumua , 23.et-Tegâbûn, 24.es-Saf, 25.el-Fetih, 26.el-Mâide, 27.et-Tevbe.

Öyle görünüyor ki İbnü'n-Nedim'in bu sınıflamada zikretmediği diğer sure de el-Ahzâb suresi olmaktadır.

Buna göre yine İbn-i Abbas'a dayandırılan, kabulü ve yaygın olarak kullanılışı açısından tercihe daha çok şayan görünen ve İbnü'd-Düveys'in de Fedâilü'l-Kur'an

²⁰⁵İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 38-39.

adlı eserinde yer verdiği rivayete göre Mekke ve Medine dönemlerinde sırasıyla şu sureler nazil olmuştur:²⁰⁶

1.el-Alak, 2.el-Kalem, 3.el-Müzzemmil, 4.el-Müddessir, 5.el-Mesed, 6.et-Tekvîr, 7.el-A'lâ, 8.el-Leyl, 9.el-Fecr, 10.ed-Duhâ, 11.el-İnşirâh, 12.el-Asr, 13.el-Âdiyât, 14.el-Kevser, 15.et-Tekâsür, 16.el-Mâûn, 17.el-Kâfirûn, 18.el-Fîl, 19.el-Felâk, 20.en-Nâs, 21.el-İhlâs, 22.en-Necm, 23.Abese, 24.el-Kadr, 25.eş-Şems, 26.el-Burûc, 27.et-Tîn, 28.Kureyş, 29.el-Kâria, 30.el-Kıyâme, 31.el-Hümeze, 32.el-Mürselât, 33.Kâf, 34.el-Beled, 35.et-Târik, 36.el-Kamer, 37.Sâd, 38.el-A'râf, 39.el-Cin, 40.Yâsîn, 41.el-Furkân, 42.el-Melâike (Fâtır), 43.Meryem, 44.Tâhâ, 45.el-Vâkıa, 46.eş-Şuarâ , 47.en-Neml, 48.el-Kasas, 49.el-İsrâ, 50.Yunus, 51.Hûd, 52.Yusuf, 53.el-Hicr, 54.el-En'âm, 55.Sâffât, 56.Lukmân, 57.Sebe', 58.ez-Zümer, 59.Gâfir, 60.Fussilet (Secde), 61.eş-Şûrâ, 62.ez-Zuhrûf, 63.ed-Duhân, 64.el-Câsiye, 65.el-Ahkâf, 66.ez-Zâriyât, 67.el-Gâşiye, 68.el-Kehf, 69.en-Nahl, 70.Nuh, 71.İbrâhîm, 72.el-Enbiyâ, 73.el-Mü'minûn, 74.es-Secde, 75.et-Tûr, 76.el-Mülk, 77.el-Hâkka, 78.el-Meâric, 79.en-Nebe', 80.en-Nâziât, 81.el-İnfîtâr, 82.el-İnşikâk, 83.er-Rûm, 84.el-Ankebût, 85.el-Mutaffifîn. 86.el-Bakara, 87.el-Enfâl, 88.Al-i İmran, 89.el-Ahzâb, 90.el-Mümtehine, 91.en-Nisâ, 92.ez-Zelzele, 93.el-Hadîd, 94.Muhammed, 95.er-Ra'd, 96.er-Rahmân, 97.ed-Dehr, 98.et-Talâk, 99.el-Beyyine, 100.el-Haşr, 101.en-Nasr, 102.en-Nûr, 103.el-Hac, 104.el-Münâfikûn, 105.el-Mücâdele, 106.el-Hucûrât, 107.et-Tahrîm, 108.el-Cumua , 109.et-Tegâbûn, 110.es-Saf, 111.Feth, 112.el-Mâide, 113.et-Tevbe.

²⁰⁶Bkz. el-Becelî, *Fedâilü'l-Kur'an*, 33-34. Ayrıca bkz. Tabatabaî, *İslam'da Kur'an*, 124-128.

Bu sınıflamada da yine el-Fâtiha suresine yer verilmediğine, onunla birlikte Kur'an-ı Kerim'deki 114 surenin sabit olduğuna dikkat edilmelidir.

C- İhtilaflı Sureler:

Çeşitli sureler hakkında Mekki veya Medeni olduğuna dair işaretler ve sözler bulunduğu gibi; her iki döneme ait ayetlerin aynı anda bulunduğu şeklinde bir takım değerlendirmeler de yapılmaktadır.

Her şeyden önce giriş bölümünde de ele alındığı gibi konuyla ilgili farklı ve ihtilaflı çeşitli açıklamalar yapılmasının ve rivayetlerin gelmesinin altında Mekki-Medeni sure ve ayetlerin net olarak ortaya konmasını engel bazı durumlar yatmaktadır. Örneğin mevcut mushafların iniş sırasına göre tertip edilmemiş olması ve bu rivayetlerin hiçbirisinin doğrudan Hz. Peygamber'den gelmemiş olması bu engellerden sadece bir kaçını oluşturmaktadır.

Bu itibarla bu başlık altında da haklarında ihtilaf bulunan surelerle ilgili değerlendirmelere yer verilecek ve bunlar ışığında ihtilaflar çözülmeye çalışılacak, gerekirse sure metinlerine müracaat edilecektir. Mushaf içindeki tertipte sıralarına göre baştan itibaren sureler teker teker ele alınarak hakkında ittifak edilenler gösterildiği gibi ihtilaflı olanlar da ortaya konacak; aynı zamanda içerisinde dönem dışı ayete sahip olan sureler de detaylı olarak ele alınmaya çalışılacaktır.

Konuyla ilgili olarak Ebu'l-Hasen b. el-Hassâr'ın *en-Nâsihu ve'l-Mensûh* adlı eserinde Medeni surelerin 20 tanesinde ittifak; 12 tanesinde ise ihtilaf bulunduğunu manzum beyitler halinde veciz bir şekilde belirtmektedir.²⁰⁷ İbnü'l-Hassâr'ın söz

²⁰⁷es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 15.

konusu şiiri, genelde diğer alimlerin açıklamalarına göre de uygun olarak kabul edilmektedir.²⁰⁸

Buna göre Medine'de nazil olduğunda ittifak bulunduğunu söylediği 20 sure şunlardır:

1.el-Bakara, 2.Al-i İmran, 3.en-Nisâ, 4.el-Mâide, 5.el-Enfâl, 6.et-Tevbe, 7.en-Nûr, 8.el-Ahzâb, 9.Muhammed, 10.el-Fetih, 11.el-Hucûrât, 12.el-Hadîd, 13.el-Mücâdele, 14.el-Haşr, 15.el-Mümtehine, 16.el-Cumua, 17.el-Münâfikûn, 18.et-Talâk, 19.et-Tahrîm, 20.en-Nasr.

Medine'de nazil olduğunda ihtilaf bulunduğunu söylediği 12 sure ise, şu isimlerden oluşmaktadır.

1.el-Fâtîha, 2.er-Ra'd, 3.er-Rahmân, 4.es-Saf, 5.et-Tegâbûn, 6.el-Mutaffîfîn, 7.el-Kadr, 8.el-Beyyine, 9.ez-Zelzele, 10.el-İhlâs, 11.el-Felâk, 12.en-Nâs.

Şafii fakihlerinden kıraat alimi İbrâhîm b. Ömer el-Ca'berî'nin (ö.h. 832) bu konuya yönelik olarak yazdığı bir başka nazımda da yine Mekki ve Medeni surelerin isimleri sayılmaktadır. Burada genelde diğer tüm alimlerin sınıflamada kendisine yer vermedikleri el-Fâtîha suresinin Mekke'de inen sureler içerisinde ve beşinci sırada zikredildiği dikkate değer bir husus olarak zikredilebilir.²⁰⁹

Şimdi ihtilafı olduğu söylenen bu sureler sırasıyla ele alınarak alimlerin bunlar hakkındaki görüşlerine yer verilmeye çalışılacaktır:

²⁰⁸Mesela bkz. ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 191.

²⁰⁹Abdü'l-Azîz b. Ahmed ed-Demîrî ed-Dîrînî, *et-Tefsîr fî Ulûmi't-Tefsîr*, Mısır, trz., s. 162-163.

1- el-Fâtiha Suresi (1):

İniş yeri Mekke mi Medine mi olduğu hakkında ihtilaf bulunan surelerden birisi de, el-Fâtiha suresidir. İbn-i Abbas, Dahhâk, Mukâtil ve Atâ'ya göre bu sure Mekkîdir. Ebû Hureyre, Zührî, Atâ b. Yesâr, Ubeydullâh b. Abdillâh b. Ömer ve Mücahid'e göre ise Medenîdir. el-Huseyn b. el-Fadl'e göre bu Mücahid'in açık bir yanlıgısıdır. Çoğunluğun görüşüne göre Mekke'de nazil olmuştur. Hatta, ilk inen sureler arasında sayılmaktadır. Ebû Meysere'ye göre ilk inen suredir. İbn-i Abbas'dan da el-Fâtiha suresinin el-Müddessir'den sonra indiğine dair rivayet bulunmaktadır.²¹⁰ Rivayetler bir tarafa, İslamda Fâtihatsız namazın olduğuna dair her hangi bir bilgiye sahip olunmaması ve de namazın İslamın ilk dönemlerinden beri var olduğunun bilinmesi bu surenin Mekke'de nazil olduğunu destekler mahiyettedir. Buna göre Ali b. Ebî Tâlib, Hasen, Ebu'l-Âliye, Katâde ve Ebû Meysere'ye göre sure Mekkîdir. Ebû Hureyre, Mücâhid, Ubeyd b. Âmir ve Atâ'ya göre de el-Fâtiha suresi Medenîdir. İbn-i Abbas'dan da bu yönde iki görüşe sahip olduğu rivayet edilmektedir.²¹¹ Bazı alimler de surenin çok mübarek ve üstün şerefe haiz olması sebebiyle bir defa Mekke'de, bir defa da Medine'de olmak üzere toplam iki defa nazil olduğuna kail olmuşlardır.²¹² Bunun dışında Ebu'l-Leys es-

²¹⁰ Alemü'dîn Ali b. Muhammed es-Schâvî, *Cemâlû'l-Kurrâ ve Cemâlû'l-İkrâ*, thk. Ali Huseyn el-Bevvâb, 1. Bsk., Kahire 1987/1408, Mektebetü't-Türâs, c. I, s. 11.

²¹¹ Bkz. el-Hasen el-Basrî, *Tefsîru'l-Haseni'l-Basrî*, nşr. Muhammed Abdürrahîm, Kahire 1992, Dâru'l-Hadîs, c. I, s. 63 ; Ebu'l-Ferec Abdürrahmân b. el-Cevzî el-Kureşî, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, 1. Bsk., Dimeşk, Beyrut 1964/1384, el-Mektebü'l-İslâmî, c. I, s. 10.

²¹² Ebussuûd Muhammed b. Muhammed el-Imâdî, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 2. Bsk., Beyrut 1411/1990, Dâru İhyâi't-Türâs, c. I, s. 8 ; el-Cezâirî, *et-Tibyân*, 55-56 : Tabatabaî, *İslam'da Kur'an*, 120.

Semerkindî'nin zikrettiği bir dördüncü görüş de, surenin bir kısmının Mekke'de, diğer kısmının da Medine'de indiği şeklindedir.²¹³

2- el-Bakara Suresi (2):

Medine'de ilk inen sure olan el-Bakara suresinin iki ayeti istisna edilmektedir. Yani Medine'de indiği ittifakla bilinen el-Bakara suresinin sadece iki ayetinin Mekke'de nazil olduğu ileri sürülmektedir. Buna göre *fa'fû va'sfehû* (109. ayet) ayetiyle *leyse aleyke hudâhum* (272. ayet)leri Mekke'de nazil olmuştur.²¹⁴

Dikkat edilirse tamamı Medine'de nazil olduğu ifade edilen surenin iki ayetinin istisna edilmesinin altında inanmayanlara karşı bir mücadelenin bulunmayışı olmaktadır. Fakat bu gerekçenin ilgili ayetlerin Mekke'de indiğini ispat etmesi zor görünmektedir. Çünkü, 109. ayette sözü edilen *üzerine gitmeme, geçip gitme* yaklaşımı ve tutumu pekala Medine döneminde de söz konusu olabilir.²¹⁵ Bunun gibi diğer ayetteki *onların hidayeti senin elinde değildir* anlamındaki kısmı ise yine ayetin Mekki olduğunu göstermez. Çünkü bu ayet de bir çeşit infak konusuyla ilgili olarak nazil olmuştur.²¹⁶

²¹³Bkz. Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, *Tefsîru Ebi'l-Leys*, Süleymaniye Ktp. (Fatih 224) c. I, vr. 3a. ; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, thk. Abdulmu'tî Emin Kal'acî, 1. Bsk., Beyrut 1991/1411, Dâru'l-Ma'rife, c. I, s. 61 ; Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'îl-Mesânî*, Beyrut, trz., Dâru İhyâi't-Türâs, c. I, s. 33 ; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 194 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 15-16 ; es-Suyûtî, *et-Tahbîr*, 43, 51-52 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 69. Ayrıca bkz. Ateş, *Tefsir*, I, 61.

²¹⁴es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 19. Ayrıca bkz. es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I, 17.

²¹⁵Ayetin nüzul sebebinin müslümanlara karşı şiddetli kine sahip Huyey b. Ehtab ve Ebû Yâsir b. Ehtab adlarındaki iki yahudi olduğu hakkında örneğin bkz. Abdül-Fettâh el-Kâdî, *Esbâbu'n-Nüzûl anî's-Sahâbeti ve'l-Müfessirîn*, 1. Bsk., Kahire, trz., Dâru'l-Mushaf, s. 19.

²¹⁶Bkz. Abdül-Fettâh, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 43.

Ayrıca ve't-tekû yevmen...diye başlayan 281. ayetinin de Mekkî olduğunu bir gurup alim söylemektedir. Zira bu ayet Vedâ Haccında Mina'da nazil olmuştur.²¹⁷ Bunun da tanımdan kaynaklanan bir ihtilaf olduğu görülmektedir.

3- en-Nisâ Suresi (4):

İbnü'l-Cevzî'ye göre surenin iniş yeri hakkında iki görüş bulunmaktadır. Hasen, Mücahid, Câbir b. Zeyd, Katâde ve İbn-i Abbas'dan nakilde bulunan Atıyye'ye göre sure Mekkîdir. İkinci görüşe göre de 58. ayet hariç Medenîdir. Bu görüş de yine İbn-i Abbas'dan nakilde bulunan Atâ'ya ve Mukâtil'e dayanmaktadır.²¹⁸

en-Nehhâs, içerisindeki *innellahe ye'mürüküm* (ayet:58) ayetinin ittifakla Mekke'de ve Kabe'nin anahtarlarıyla ilgili olarak inmiş olmasına istinat ederek²¹⁹ surenin Mekki olduğunu iddia etmektedir. Oysa Suyuti'ye göre oldukça uzun bir surenin bir ayetinin Mekke'de inmiş olması bütün surenin Mekki olmasını gerektirmeyeceği tezinden hareket ederek en-Nehhâs'ın bu iddiasının batıl olduğunu ifade etmektedir. Kaldı ki, tercihe en çok şayan olan tanımlamaya göre, hicretten sonra inen ayetler, Mekke'de inmiş olsalar bile Medenîdir. Bu açıdan da en-Nehhâs'ın bu iddiası geçersizdir. Ayrıca Hz. Aişe'den rivayet edilen *el-Bakarave en-Nisâ sureleri ben Hz. Peygamber'in yanındaiken nazil oldu* anlamındaki haber de surenin Medeni olduğunu göstermektedir. Zira Hz. Aişe'nin Peygamberimizin yanına gelişinin yani evlenmelerinin hicretten sonra olduğuna dair ittifak

²¹⁷İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, I, 20 ; Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasen et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Tahran, trz., Mektebetü'l-İlmiyyeti'l-İslâmiyye, c. I, s. 32 ; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, İst. 1988, Yeni Ufuklar Neşr., c. I, s. 85.

²¹⁸İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, II, 1.

²¹⁹Olay hakkında geniş bilgi için bkz.et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 145.

bulunmaktadır. Zayıf bir görüş olmakla birlikte surenin hicret esnasında nazil olduğu da verilen görüşler arasındadır.²²⁰

Tabresî'ye göre de tamamı Medenî olan en-Nisâ suresinin 58. ayeti ile Kelâle ayeti diye bilinen 176. ayeti Mekke'de nazil olmuştur.²²¹

4- el-En'âm Suresi (6):

Ebu Ca'fer en-Nehhâs, en-Nâsîh ve'l-Mensuh adlı eserinde şöyle bir rivayeti zikretmiştir: Buna göre Ebu Amr b. el-Alâ' Mücahid'den Mekki ayetleri Medeni olanlarından ayırmasını istemiş ve bunun üzerine Mücahid kendisine şöyle cevap vermiştir: "Ben de bunu İbn-i Abbas'a sordum, şöyle cevap verdi: *el-En'âm suresi, 151, 152 ve 153. ayetleri hariç Mekke'de bir defada nazil olmuştur...*"²²²

Bizi bu rivayette daha ziyade ilgilendiren taraf Mekke'de nazil olan el-En'âm suresinin 151-153. ayetlerinin Medine'de nazil olduğunun söylenmiş olmasıdır.

İbnu'l-Hassâr ise, el-En'âm suresinin bir defada indiğini ifade eden rivayetlerden sonra dokuz ayetini istisna eden rivayetlerin sahih olmayacağını ifade etmektedir. Buna dair Suyuti ise, İbn-i Abbas'dan naklen daha önce de geçtiği üzere el-En'âm suresinin 151-152 ve 153. ayetlerinin Medine'de indiğini söylediği rivayetin sahih olduğunu ileri sürerek cevap vermektedir.

²²⁰Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 16 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 69. Ayrıca daha fazla malumat için bkz. es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, II, 116.

²²¹et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, II, 1.

²²²Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Kahire 1987, Matbaatü'l-Envârî'l-Muhammediyye, s. 132 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 12 ; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 38.

Surenin istisna edilen diğer ayetleriyle ilgili durum ise şu şekildedir: İbnu Ebî Hatim'in tahrir ettiği bir rivayete göre 91. ayet olan *vemâkaderu'llahe* ayeti Mâlik b. Sayf hakkında inmiştir. *vemen azlemu mimmenifterâ* diye başlayan 93 ve 94. ayetleri Müseyleme hakkında nazil olmuştur. Ebu's-Şeyh lakaplı Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hibbân'ın Kelbî'den rivayetine göre surenin *ellezîne âteynâhumu'l-kitabe..* diye başlayan 20. ayetle *vellezine ateynahümü'l-kitabe* diye başlayan 114. ayeti hariç olmak üzere tamamı Mekkidir. Bu iki ayet *Allah bir beşere hiç bir şey indirmez* diyen bir Yahudi hakkında nazil olmuştur. Bu konuda el-Firyâbî ise Süfyân, Leys ve Bişr zincirli bir isnadla bildirdiği rivayete göre Bişr şöyle demiştir: *kul teâlev* cümlesiyle başlayan 151. ve 152. ayetleri hariç olmak üzere el-En'âm suresinin tamamı Mekke'de nazil olmuştur.²²³

5- el-A'râf Suresi (7):

Ebu's-Şeyh İbnu Hibbân'ın Katâde'den yaptığı rivayete göre *ves'elhum ani'l-karye...* diye başlayan 163. ayet hariç diğer bütün sure, Mekkidir.²²⁴ İstisna edilen ayetin *Veiz ehaze rabbuke min beni Ademe...* diye başlayan 172. ayet olduğunu söyleyenler de olmuştur.²²⁵

²²³Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 19 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, III, 3 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, II, 271.

²²⁴es-Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ*, I, 11 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, II, 393.

²²⁵Bkz. el-Muhâsibî, *el-Aklü ve Fehmü'l-Kur'ân*, 395 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III, 164 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 19 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, III, 67. Günümüz müfessirlerinden Süleyman Ateş'e göre de ilgili surenin 163-170. ayetlerinin Medine'de nazil olduğunu ayetlerin üslubu teyit etmektedir. Bkz. Ateş, *Tefsir*, III, 309.

6- el-Enfâl Suresi (8):

Mukâtil el-Enfâl suresinin sadece *veiz yemkuru bike...* diye başlayan 30. ayetin Mekki olduğunu, diğerlerinin Medeni olduğunu söylerken Suyuti de, *Esbâbu'n-Nüzûl* adlı eserinde bu görüşe temel olan haberi tahriç etmektedir.²²⁶ Yine Suyuti'ye göre İbn-i Abbas'dan nakledilen bir başka rivayet de Mukatıl'in bu görüşünü reddetmektedir. Bu rivayete göre İbn-i Abbas, bahis mevzu olan 30. ayetin bizzat Medine'de nazil olduğunu söylemektedir. Bazı alimler de *ya eyyuhennebiyyu hasbukellahu...* diye başlayan 64. ayetinin Mekke'de indiğini söylemekte ve Mekki olan bu ayetin söz konusu Medenî sureye Hz. Peygamberin emriyle yazdırıldığını ileri sürmektedirler. Bu görüşün doğru olduğunu ileri sürenler arasında İbnü'l-Arabî ve Kuşeyrî de bulunmaktadır.²²⁷ Bunlara karşı Suyuti ise, el-Bezzâr'ın İbn-i Abbas'dan yaptığı ve mezkur 62. ayetin Hz. Ömer'in müslüman olması üzerine nazil olduğunu ifade eden rivayetin ise bu görüşü desteklediğini ifade etmektedir.²²⁸

7- et-Tevbe Suresi (9):

İbnu'l-Feres et-Tevbe suresinin *lekad câekum rasulün min...* diye başlayan 128 ve 129. ayetlerinin Mekki, diğer bütün surenin ise Medine'de nazil olduğunu söylemektedir. Suyuti bu görüşü *garip* olarak nitelerken, surenin sonunun diğer taraflarından daha önce inmesinin makul olmadığı gerekçesini ileri sürmektedir. Ayrıca bu husus Suyuti'nin benimsediği yöntem adına altı çizilmeye değer

²²⁶es-Suyûtî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, Kahire, trz., Dâru'l-Menâr, s. 93-95. Ayrıca bkz. Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, *Kitâbu'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones, 3. Bsk., Beyrut 1984/1404, Âlemü'l-Kitâb, c. I, s. 133 ; es-Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ*, I, 11 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, II, 516.

²²⁷Bkz. Abdü'l-Fettâh, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 112.

²²⁸Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 19 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, III, 158. Ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III, 316. Ayrıca krş. Ateş, *Tefsîr*, III, 483.

görülebilir. Daha başka alimlere göre de *makane linebiyyin vellezine amenü en yestegfiru...* diye başlayan 113. ayet Mekke'de nazil olmuştur. Çünkü bu ayet Peygamberimizin amcası Ebu Talib'e "*leestegfiranne leke ma lem ünhe anke*" *Yasaklanmadıkça senin affedilmen için istiğfar edeceğim* demesi üzerine nazil olmuştur.²²⁹

8- Yunus Suresi (10):

Meşhur olan görüşe göre sure Mekkidir.²³⁰ İbn-i Abbas'dan iki farklı görüş nakledilmektedir. İbni Merdeveyh'in el-Avfi kanalıyla; İbn-i Cüreyc'in Atâ kanalıyla; Hasîf'in Mücahid ve İbnu'z-Zübeyr kanalıyla İbn-i Abbas'dan naklettiği birinci görüşüne göre sure Mekki iken, Osman b. Atâ'nın babası kanalıyla naklettiği diğer görüşüne göre de sure Medenidir. Mekki olduğu şeklindeki meşhur görüşü destekleyen başka bir rivayet de İbn-i Ebî Hâtim'in Dahhâk kanalıyla yine İbn-i Abbas'dan yaptığı rivayettir. Buna göre İbn-i Abbas şöyle demiştir: *Allah, (Hz.) Muhammed'i Peygamber olarak gönderince Araplar bunu reddettiler yahut aralarında reddedenler oldu. Onlar şöyle dediler: Allah, elçisi bir beşer olmaktan daha büyüktür. Bunun üzerine Allah, ekâne linnâsi aceben (ayet:2) ayetini indirdi.*²³¹

Diğer taraftan surenin *fein künte fi şekkin...* diye başlayan 94. ve 95. ayetinin, diğer bir görüşe göre de *ve minhum men yu'minu...* diye başlayan 40. ayetinin

²²⁹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 19-20 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, III, 207-208. Ayrıca bkz. el-Vâkıdî, *Megâzî*, III, 1074 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III, 388 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, III, 1.

²³⁰Bkz. İbnü'l-Hemmâm, *Tefsîr*, I, 258 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 16 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 69.

²³¹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 16 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, III, 299-300 ; es-Suyûtî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 113 ; Abdü'l-Fettâh, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 126.

Yahudiler hakkında inmesi sebebiyle istisna edildiği söylenmektedir. İbnu'l-Feres'in ve Cemâlu'l-Kurrâ'da es-Sehâvî'nin ifadelerine göre surenin başından 40. ayete kadarki kısmı Mekki diğer tarafları ise Medine'de nazil olmuştur.²³²

9- Hud Suresi (11):

felealleke târikun... diye başlayan 12-13 ve 14. ayetler istisna edilmektedir. İstisna edilen ayetin *efemen kâne ala beyyinetin min...* diye başlayan 17. ayet olduğu da söylenmektedir. Ayrıca *veekîmî's-salâte tarafeyî'n--nehâra...* diye başlayan 114. ayetin de istisna edildiği söylenmektedir. Suyuti, 114. ayetle ilgili bu son görüşün çeşitli rivayetlerle desteklendiğini ifade etmekte ve söz konusu ayetin Ebu'l-Yüsr hakkında Medine'de nazil olduğunun sahih olduğunu söylemektedir.²³³

10- Yusuf Suresi (12):

Mekki bir sure olan Yusuf suresi hakkında İbn-i Abbas'dan çok zayıf olarak nakledilen bir görüşe göre ilgili surenin ilk üç ayeti istisna edilmektedir. Ayrıca hicret sonrasında Mekke ile Medine arasında indiği de söylenmiştir.²³⁴

²³²Bkz. es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ*, I, 12 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 20 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV, 3 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, III, 87 ; Ateş, *Tefsir*, IV, 197.

²³³Bkz. es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ*, I, 12 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 20 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV, 72 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, III, 140. Ayrıca bkz. Ateş, *Tefsir*, IV, 291.

²³⁴Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 20 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, IV, 2 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, III, 206 ; el-Kurtubî, *el-Câmi*, IX, 118 ; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr -el-Câmiu beyne Fenni'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr*, yy.. trz.. Âlemü'l-Kütüb, c. III, s. 3. Krş. Ateş, *Tefsir*, IV, 381.

11- er-Ra'd Suresi (13):

Mücahid kanalıyla İbn-i Abbas ve Ali b. Ebî Tâlib tarafından gelen bir rivayette er-Ra'd suresinin Mekki; diğer rivayetlerde de Medeni olduğu ifade edilmiştir. Diğer taraftan İbn-i Merdeveyh'in Avfi ve Osmân b. Atâ kanalıyla yine İbn-i Abbas'dan naklettiği bir başka rivayete göre ise, bu sure Medine'de inmiştir. Katâde'den de bu yönde görüş serdedilmiştir. Saîd b. Mansûr'un Süneninde naklettiği bir habere göre Saîd b. Cübeyr'e er-Ra'd suresindeki *vemen indehû ilmu'l-kitâb* ayetinde sözü edilenin Abdullah b. Selam olup olmadığı sorulmuş, o da böyle bir şeyin mümkün olamayacağını, surenin Mekke'de nazil olduğunu söz konusu ederek ifade etmiştir. Aynı şekilde Taberânî ve diğerlerinin Enes'den naklettiği başka bir rivayette de *Allahu ya'lemu ma tahmilu külle ünsa...ve hüve şedîdu'l-mihâl (8-13. ayetler)in* Erbed b. Kays ve Âmir b. Tufeyl'in Medine'de Peygamber'in @ yanına gelmeleri kıssasıyla ilgili olarak nazil olduğu ifade edilmektedir. Suyuti'nin de dediği gibi bu rivayetlerin arası, er-Ra'd suresinin Mekke'de nazil olduğunun, ancak bazı ayetlerinin Medine'de indiğinin ifade edilmesiyle telif edilebilir.²³⁵

Ebu's-Şeyh'in naklettiği rivayete göre Katade, er-Ra'd suresinin Medine'de indiğini ancak *velâ yezalûne'llezine keferu...* diye başlayan 31. ayetinin istisna olduğunu ifade etmektedir.²³⁶ Yine surenin Mekki olduğunu ancak, *Allahuya'lemu...* diye başlayıp *şedîdu'l-mihâl* diye biten 8-13. ayetlerinin istisna edildiğini ifade eden görüş de bulunmaktadır. İbnu Merdeveyh'in Cündeb'den

²³⁵Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 16 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, IV, 42 ; Akiletü'l-Mekkî. *ez-Ziyâde*, 69-70. Ayrıca bkz. et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, III, 273.

²³⁶el-Muhâsibî, *el-Aklü ve Fehmü'l-Kur'ân*, 395 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV, 299. Ayrıca krş. Ateş, *Tefsir*, IV, 449.

rivayetine göre Abdullah b. Selam gelmiş, mescidin kapısının iki kenarını tutmuş ve şöyle demiştir: *Ey kavmim Allah aşkınıza doğruyu söyleyin. vemen indehu ılmü'l-kitab (ayet, 43) ayetinin benim hakkımda indiğini bilmiyor musunuz? Onlar da buna karşılık "Allah'a yemin ederiz ki sen haklısın" demişlerdir.*²³⁷

12- İbrahim Suresi (14):

Ebu's-Şeyh İbnu Hibbân'ın yer verdiği rivayete göre Katâde, surenin *elemtera illellezine beddelu...* diye başlayıp *...febi'se'l-karar* diye biten 28 ve 29. ayetleri hariç olmak üzere Mekke'de indiğini söylemektedir.²³⁸ Ayrıca bu görüş İbn-i Abbas'dan da rivayet edilmektedir.²³⁹

13- el-Hıcr Suresi (15):

Bazı alimler, Mekke'de nazil olduğuna dair ittifak bulunan²⁴⁰ bu surenin *velekad âteynake seb'an mine'l-mesânî* diye başlayan 87. ayetini istisna etmektedirler.²⁴¹ Suyuti'ye göre ise aksine istisna edilmesi gereken ayet, *velekad alimne'l-müstekdimîne...* diye başlayan 24. ayet olmalıdır. Çünkü Tirmizi ve başka hadisçilerin tahriçlerine göre söz konusu ayet namazdaki saflarla ilgili olarak nazil olmuştur.²⁴²

²³⁷Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 20.

²³⁸Bkz. el-Muhâsibî, *el-Aklü ve Fehmü'l-Kur'ân*, 395 ; es-Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ*, I, 12 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 20 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, IV, 69 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, III, 301.

²³⁹İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV, 343. Ayrıca krş. Ateş, *Tefsir*, V, 5.

²⁴⁰Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 15.

²⁴¹Bkz. Ayrıca bkz. et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, III, 326. Krş. Ateş, *Tefsir*, V, 51.

²⁴²Bkz. en-Nehhâs, *en-Nâsih*, 172 ; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire 1356/1937, Matbaatü Mustafa el-Halebî, 48. Tefsir. 16. hidis no: 3122 (V, 296-297) ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 20 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, IV, 92.

14- en-Nahl Suresi (16):

Mücâhid, Atıyye, İbn-i Abbas'dan nakilde bulunan İbn Ebî Talha, Hasen, İkrime ve Atâ'ya göre en-Nahl suresi Mekkîdir.²⁴³

Ebu Ca'fer en-Nehhâs, en-Nâsîh ve'l-Mensûh adlı eserinde şöyle bir rivayeti zikretmektedir: Ebu Amr b. el-Alâ', Mücâhid'den Mekki ayetleri Medeni olanlarından ayırmasını istemiş, bunun üzerine Mücâhid kendisine şöyle cevap vermiştir: "Ben de bunu İbn-i Abbas'a sordum, şöyle cevap verdi: "...*en-Nahl suresi Mekke'de inmiştir. Ancak son üç ayeti (Hz. Peygamber'in) Uhud'dan ayrılışı esnasında Mekke ile Medine arasında nazil olmuştur.*"²⁴⁴ Yine Katâde ve İbn-i Abbas'dan gelen başka bir rivayette de 95-96 ve 97. ayetler istisna edilmektedir.²⁴⁵

İbn-i Hıbban da Şa'bî'den şu yönde bir rivayeti nakletmektedir: en-Nahl suresinin *vein âkabtum...* diye başlayan 126. ayetinden sonuna kadar, yani 126-128. ayetleri hariç olmak kaydıyla tamamı Mekke'de inmiştir. Yine İbn-i Hıbban Katade'den şu yönde bir rivayeti nakletmektedir: en-Nahl suresi *vellezine hâcerû...* diye başlayan 41. ayetinden surenin sonuna kadar Medeni, başından itibaren de Mekki'dir. Câbir b. Zeyd'den yapılan bir rivayete göre de en-Nahl suresinin ilk kırk ayeti Mekke'de, geri tarafı da Medine'de nazil olmuştur. Buna

²⁴³İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV, 425. Ayrıca bkz. el-Hasen el-Basrî, *Tefsîr*, II, 69.

²⁴⁴Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 12 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, IV, 92 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, III, 347.

²⁴⁵İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV, 425.

karşılık Ahmed b. Hanbel'in Osman b. Ebi'l-As'dan *innellahe ye'muru* diye başlayan 90. ayeti hakkında rivayet ettiği haber de bunu reddetmektedir.²⁴⁶

15- el-İsrâ Suresi (17):

el-İsrâ suresinden *yes'elûneke ani'r-rûh...* diye başlayan 85. ayeti istisna edilmektedir. Nitekim İbn-i Mes'ud'dan rivayet edilen bir habere göre İbn-i Mes'ud bu ayetin Medine'de ruh hakkında soru soran bir Yahudiye cevap olarak nazil olduğunu söylemektedir.²⁴⁷ Bunun gibi Suyuti'nin Esbâb-ı Nüzul adlı eserinde tahriç ettiğini söylediği çeşitli rivayetlerde de *vein kâdû leyeftinûneke...* diye başlayıp *inne'l-bâtîle kâne zehûkan...* ayetine kadar (73-81. ayetler) istisna edilmiştir. Bunun dışında ilgili surenin istisna edilen diğer ayetleri arasında ise *kul lein ictemeati'l-insü...* diye başlayan 88. ayeti; *vemâ cealnâ'ru'yâ...* diye başlayan ifadelerin içinde bulunduğu 60. ayeti; *innellezine ûtî'l-ilme...* diye başlayan ifadelerin içinde geçtiği 107. ayeti de yer almaktadır.²⁴⁸

16- el-Kehf Suresi (18):

İbn-i Abbas'dan rivayette bulunan Ebû Sâlih, Hasen, Mücâhid, Katâde ve diğer müfessirlerin de ittifakıyla sure Mekkidir.

Ancak Mukâtil'e göre surenin başından *cürüzen...* diye biten 8. ayete kadar olan kısmın istisna edildiği gibi; *vasbır nefseke...* diye başlayan 28. ayet; Katâde'ye

²⁴⁶Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 20 ; Abdü'l-Fettâh, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 136-137 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV, 425-426 ; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 38. Krş. Ateş, *Tefsir*, V, 91.

²⁴⁷Bkz. Abdü'l-Fettâh, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 139.

²⁴⁸Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 20. Ayrıca bkz. es-Sehâvî, *Cemâlû'l-Kurrâ*, I, 13 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, IV, 136 ; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 38. Krş. Ateş, *Tefsir*, V, 187.

göre de *innellezîne âmenû*...diye başlayan 107. ayetten 108. ayetin sonuna kadar istisna edilmektedir.²⁴⁹

17- Meryem Suresi (19):

Mekki olduğunda icma bulunan Meryem suresindeki 58. ayet olan secde ayeti istisna edildiği gibi *vein minkum illâ vâriduhâ*...diye başlayan 71. ayet de istisna edilmektedir.²⁵⁰ Hibetullâh'a göre de 59 ve 60. ayetleri Medine'de nazil olmuştur.²⁵¹

18- Taha Suresi (20):

İbn Cevzî'ye göre²⁵² tamamı Mekki olan bu surenin *fasbır alâ mâ yekûlûne*... diye başlayan 130. ayetinin istisna edildiği bildirilmektedir. Oysa Suyûtî istisna edilmesi gereken ayetin bu değil 131. ayet olduğunu ifade ederek Bezzâr ve Ebû Ya'lâ'nın Ebû Rafî'den naklettikleri şu rivayete yer vermektedir: "*Hz. Peygamber'in ağırladığı bir misafiri vardı. Beni Receb ayının hilaline kadar bir miktar ın ödünç almak üzere bir Yahudiye gönderdi. Fakat Yahudi rehin olmaksızın ını vermeyeceğini söyledi. Peygamber'e geldim ve durumu kendisine bildirdim. Bunun üzerine Peygamberimiz şöyle buyurdu: "Vallahi ben gökyüzünde de emin bir kimseyim, yeryüzünde de." Henüz yanından ayrılmamıştım ki hemen velâ temüddenne ayneyke...(ayet:131) ayeti nazil oldu.*"²⁵³

²⁴⁹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 20 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, IV, 208-209 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, V, 102 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, III, 393. Krş. Ateş, *Tefsîr*, V, 283.

²⁵⁰Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 20 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, IV, 258. Krş. Ateş, *Tefsîr*, V, 368.

²⁵¹Bkz. Hibetullâh b. Sellâme b. Nasr el-Mukrî, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh min Kitâbillâhi Azze ve Celle*, thk. Züheyr eş-Şâviş, Muhammed Ken'ân, 2. Bsk., Beyrut-Dımeşk 1986/1406. el-Mektebetü'l-İslâmî, s. 118 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, V, 204.

²⁵²İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, V, 268.

²⁵³Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 20-21.

19- el-Enbiyâ Suresi (21):

Surenin 44. ayeti olan *efelâ yeravne ennâ ne'ti...* ayeti istisna edilmektedir.²⁵⁴

20- el-Hac Suresi (22):

Surenin Mekki olduğu söylendiği gibi, Medeni olduğu da söylenmiştir. Bu iki görüşle birlikte kimi ayetlerinin Mekki, kiminin de Medeni olduğu da söylenenler arasındadır. Ancak çoğunluğun görüşüne göre surenin çoğunluk ayetleri Medeni'dir.²⁵⁵

Ebû Sâlih'in İbn-i Abbas'dan rivayet ettiği habere göre 12 ve 13. ayetleri Medine'de nazil olmuştur. İbn-i Abbas'dan nakledilen başka bir rivayete göre de surenin 53 ile 57. ayetleri arasında yer alan dört ayeti Mekkî; geri kalan kısmı ise Medenîdir. Atâ b. Yesar ise surenin Mekki olduğunu ancak 20-21 ve 22. ayetlerinin Medine'de indiğini söylemektedir. Ebû Süleymân ed-Dımeşkî'ye göre de surenin başından 38. ayetine kadar olan kısmı Medine'de; diğerleri ise Mekke'de nazil olmuştur.²⁵⁶ Hibetullâh da surenin Allah'ın ibretâmiz işlerinden olduğunu, çünkü surede Mekkî, Medenî, hazarî, seferî, harbî, sulhî, leylî, nehârî ve nâsih-mensûh ayetlerin yer aldığını ifade etmektedir.²⁵⁷

Ebu Ca'fer en-Nahhâs, en-Nâsih ve'l-Mensûh adlı eserinde şöyle bir rivayeti zikretmiştir:²⁵⁸ Ebu Amr b. el-Alâ', Mücahid'den Mekki ayetleri Medeni

²⁵⁴Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 21.

²⁵⁵Bkz. Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 70 ; İbnü'l-Hemmâm, *Tefsîr*, II, 28 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, V, 401.

²⁵⁶Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, V, 401-402.

²⁵⁷Hibetullâh, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, 126.

²⁵⁸es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 12

olanlarından ayırmasını istemiş ve bunun üzerine Mücahid kendisine şöyle cevap vermiştir: "Ben de bunu İbn-i Abbas'a sordum, şöyle cevap verdi: "...*el-Hac suresi Mekke'de nazil olmuştur. Ancak, 19-20 ve 21. ayetleri Medine'de inmiştir.*" Diğer rivayetler ise surenin Medeni olduğunu göstermektedir. Sözelimi İbni Merdeveyh'in el-Avfî kanalıyla; İbn-i Cüreyc'in Osman ve Atâ kanalıyla; Mücahid'in, İbnu'z-Zübeyr kanalıyla İbn-i Abbas'dan tahriç ettiği görüşe göre surenin tamamı Medine'de nazil olmuştur. İbnu'l-Feres Ahkâmü'l-Kur'ân'da belirttiğine göre surenin *hazani hasmâni...* (ayet: 19'dan itibaren) diye başlayan bir gurup ayeti hariç diğerleri Mekke'de nazil olmuştur. Bu bir gurup ayetin on ayet olduğu da söylenmiştir. Katâde, Dahhâk ve daha başkaları tarafından da dört ayet hariç (*vemâ erselna min kablike...akîm.* ayet: 52-55), surenin geri kalan ayetlerinin Medeni olduğu söylenmiştir. Ayrıca zayıf bir görüş olarak surenin Mekki ve Medeni ayetlerle karışık olduğu da söylenenler arasındadır.²⁵⁹

21- el-Mü'minûn Suresi (23):

Mekki olan bu surenin *hatta iza ehazna* diye başlayıp ...*müblisûn* diye biten 64-77. ayetleri istisna edilmektedir.²⁶⁰

22- el-Furkân Suresi (25):

İbnu'l-Feres'in ifadesine göre cumhur, surenin Mekki olduğunda ittifak etmiştir. Dahhâk ise Medine'de indiğini söylemektedir.²⁶¹

²⁵⁹Bkz. en-Nehhâs, *en-Nâsih*, 178 ; es-Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ*, I, 14 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 17 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, IV, 342 ; el-Muhâsibî, *el-Aklû ve Fehmü'l-Kur'ân*, 396.

²⁶⁰Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 21 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, V, 2.

²⁶¹Bkz. İbnü'l-Hemmâm, *Tefsîr*, II, 56 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 17 ; Akîletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 70.

İbn-i Abbas ve Katâde'den rivayet edilen habere göre surenin *vellezine la yed'une* diye başlayıp ...*rahûmen* diye son bulan 68-70. ayetleri de istisna edilmekte ve Medine'de indiği söylenmektedir.²⁶²

23- eş-Şuarâ Suresi (26):

Mekki olan eş-Şuarâ suresi hakkında Ebu Ca'fer en-Nahhâs, en-Nâsîh ve'l-Mensûh adlı eserinde şöyle bir rivayeti zikretmiştir:²⁶³ Ebu Amr b. el-Alâ' Mücahid'den Mekki ayetleri Medeni olanlarından ayırmasını istemiş ve bunun üzerine Mücahid kendisine şöyle cevap vermiştir: "Ben de bunu İbn-i Abbas'a sordum, şöyle cevap verdi: "...eş-Şuarâ suresi son dört ayeti hariç Mekkidir. Buna göre "ve's-şuarau yettebiuhum.." diye başlayan 224-227. ayetler Medenidir."²⁶⁴ Bunun dışında surenin 97. ayetinin de Medine'de indiği rivayeti bulunmaktadır.²⁶⁵

İbnu'l-Feres'in anlatımına göre yukarıda istisna edilen ayetlere *evelem yekun lehum ayeten...* diye başlayan 197. ayet de katılmaktadır.²⁶⁶

24- el-Kasas Suresi (28):

Mekki olan bu surenin *ellezine âteynâhum...* diye başlayan ve ...*el-câhilîne* diye biten 52-55. ayetleri istisna edilmektedir. Nitekim Taberani'nin rivayet ettiğine

²⁶²Bkz. es-Sehâvî, *Cemâlû'l-Kurrâ*, I, 14 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 21 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, V, 62 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VI, 71 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, IV, 159. Krş. Ateş, *Tefsir*, VI, 241.

²⁶³Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 12

²⁶⁴Bu bilgi için ayrıca bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 21 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, V, 2 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VI, 114 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, IV, 182.

²⁶⁵Ateş, *Tefsir*, VI, 297.

²⁶⁶Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 21.

göre İbn-i Abbas söz konusu ayetlerle el-Hadîd suresinin son taraflarının Medine'ye gelip Uhud gazvesine şahit olan Necaşî'nin arkadaşları hakkında nazil olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca surenin *innellezi farada aleyke...* diye başlayan 85. ayeti de istisna edilen ayetler arasında geçmektedir.²⁶⁷ İbn-i Abbas'a göre bu ayet Hz. Peygamber hicret esnasında yola çıktığında Cuhfe mevkiinde nazil olmuştur. Diğer taraftan Hasen, Atâ ve İkrime'ye göre ise surenin tamamı Mekkidir. Mukâtil ise 52. ayetten 55. ayete kadar olan kısmın Medine'de indiğini söylemektedir.²⁶⁸

25- el-Ankebût Suresi (29):

İbn-i Abbas, Hasen, Katâde, Atâ, Câbir b. Zeyd ve Mukâtil'e göre sure Mekki iken; İbn-i Abbas'dan gelen başka bir rivayete göre de Medenidir. Genel kabule göre Mekki olan bu surenin başından içerisinde *...veleya'lemenne'l-münafikne...* ibaresinin geçtiği 11. ayetine kadar (1-11.) istisna edilmektedir. Hibetullah da bu ayetlerin Mekke'de surenin geri kalan kısmının Medine'de indiğini söylemiştir.²⁶⁹ Nitekim: İbn-i Cerir ayetlerin iniş sebebi konusunda bunu zikretmektedir. Suyûti ise bu açıklamaya İbn-i Ebî Hâtim'in ayetlerin iniş sebebi konusunda zikrettiği rivayete dayanarak *vekeeyyin min dâbbetin...* diye başlayan 60. ayetini de istisna ederek katkıda bulunmaktadır.²⁷⁰

²⁶⁷Bkz. es-Sehâvî, *Cemâlû'l-Kurrâ*, I, 15 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 21 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, V, 119 ; Krş. Ateş, *Tefsir*, VI, 427.

²⁶⁸İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VI, 200.

²⁶⁹el-Muhâsibî, *el-Aklü ve Fehmü'l-Kur'ân*, 396 ; es-Sehâvî, *Cemâlû'l-Kurrâ*, I, 15 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VI, 253. Krş. Ateş, *Tefsir*, VI, 495.

²⁷⁰Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 21 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, V, 140-141 ; et-Tabresî. *Mecmau'l-Beyân*, IV, 271.

26- er-Rûm Suresi (30):

Surenin tamamının Mekke'de indiğine dair icma bulunmaktadır. Buna rağmen İbn Cevzî, Hasen'in surenin *fesühânallâhi hîne tûmsûne...* diye başlayan 17. ayetini istisna ettiğini bildirmektedir.²⁷¹

27- Lokman Suresi (31):

Mekki olan Lokman suresi hakkında Ebu Ca'fer en-Nahhâs, en-Nâsîh ve'l-Mensuh adlı eserinde şöyle bir rivayeti zikretmiştir:²⁷² Ebu Amr b. el-Alâ' Mücahid'den Mekki ayetleri Medeni olanlarından ayırmasını istemiş ve bunun üzerine Mücahid kendisine şöyle cevap vermiştir: "Ben de bunu İbn-i Abbas'a sordum, şöyle cevap verdi: "...*Lokman suresi Mekkidir. Ancak 'velev enne ma fi'lardı' ayetinden başlamak üzere üç ayeti (yani 27-28 ve 29. ayetleri) Medine'de nazil olmuştur.*"²⁷³ Atâ ise surenin 27 ve 28. ayetlerinin Medine'de nazil olduğunu söylerken; Hasen'den ise surenin 4. ayetinin Medine'de indiğine dair görüş gelmektedir. Ona göre bunun sebebi namazla zekatın birlikte zikredilişinin Medine'de olmasıdır.²⁷⁴ Bunun dışında surenin son taraflarının Medine'de nazil olduğu da söylenenler arasındadır.²⁷⁵

²⁷¹İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VI, 286 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, IV, 293. Krş. Ateş. *Tefsîr*, VII, 5.

²⁷²Bkz. en-Nehhâs, *en-Nâsîh*, 196 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 13.

²⁷³Ayrıca bkz. Abdü'l-Fettâh, *Esbâbu'n-Nüzul*, 173-174 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, IV, 312.

²⁷⁴Hasen el-Basrî, *Tefsîr*, II, 199 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VI, 314.

²⁷⁵İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 38.

28- es-Secde Suresi (32):

Mekki olan es-Secde suresi hakkında Ebu Ca'fer en-Nehhâs, en-Nâsih ve'l-Mensuh adlı eserinde şöyle bir rivayeti zikretmiştir:²⁷⁶ Ebu Amr b. el-Alâ' Mücahid'den Mekki ayetleri Medeni olanlarından ayırmasını istemiş ve bunun üzerine Mücahid kendisine şöyle cevap vermiştir: "Ben de bunu İbn-i Abbas'a sordum, şöyle cevap verdi: "...es-Secde suresi Mekkidir. Ancak, 'efemen kâne mü'minen kemen kâne fâsikan...' ayetiyle başlamak kaydıyla toplam üç ayeti (yani 18-19 ve 20. ayetleri) Medine'de nazil olmuştur.

Görüldüğü gibi İbn-i Abbâs surenin *efemen kâne mü'minen...* diye başlayan 18-19 ve 20. ayetlerini istisna etmektedir. Mukâtil de bu istisnaya *tetecâfâ cînûbuhüm...* diye başlayan 16. ayetini dahil etmektedir. Nitekim buna Bezzâr'ın Bilâl'den şöyle söylediğine dair olarak rivayet ettiği şu haber delalet etmektedir. Buna göre Bilal şöyle demiştir: "Mescidde oturuyorduk. Sahabilerden bir gurup insan da akşam namazından sonra yatsıya kadar namaz kılıyordu. Bu ayet nazil oldu."²⁷⁷ Bunun dışında 16. ayetten 20. ayete kadar Medine'de indiği de ifade edilmektedir.²⁷⁸

29- Sebe' Suresi (34):

Dahhâk, İbnü's-Sâib ve Mukâtil'den gelen haberlere göre surenin *veyera'llezine utü'l-ilme...* diye başlayan 6. ayeti istisna edilmektedir.²⁷⁹ Rivayet

²⁷⁶Bkz. en-Nehhâs, *en-Nâsih*, 197 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 13 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, V, 158. Ayrıca bkz. et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, IV, 324.

²⁷⁷Bkz. es-Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ*, I, 16 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 21. Krş. Ateş, *Tefsir*, VII, 95.

²⁷⁸İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VI, 332.

²⁷⁹İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VI, 431 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 21. Krş. Ateş, *Tefsir*, VII, 235.

edildiğine göre Ferve b. Müseyk'in el-Murâdî'den naklettiği bir haberde Ferve şöyle demiştir: "*Rasûlüllaha geldim ve şöyle dedim: Ey Allah'ın Rasûlü, kaviminden yüz çevirenle savaşıyım mı?*" Bu haber içinde ayrıca şu ibareler de yer almaktadır: "*Sebe suresinden indirilenler oldu. Bir adam : Ey Allah'ın Rasûlü, Sebe nedir diye sordu.*" Ebu'l-Hasen b. el-Hassâr bu haber üzerine şöyle demektedir: "Bu haber olayın Medine'de cereyan ettiğine delalet etmektedir. Çünkü Ferve'nin hicret etmesi Sekîf kabilesinin dokuzuncu senede müslüman olmasının ardından gerçekleşmiştir. Şu da muhtemeldir ki, hadisdeki *indirildi* anlamına gelen *ünzile* fiili hicret öncesi inzâli anlatmak için kullanılmış da olabilir.²⁸⁰

30- Yasin Suresi (36):

Surenin Medeni olduğu şeklindeki görüşü Ebû Süleyman ed-Dimeşkî ifade etmekte, fakat bu görüşün meşhur olmadığını eklemektedir.²⁸¹ Meşhur olan ve üzerinde ittifak edilen görüşe göre Yasin suresi Mekkîdir.²⁸² Nitekim İbn-i Abbas, Hasen, İkrime ve Katâde bu görüşü benimsemektedirler.²⁸³

Bu sureden *inna nahnu muhyi...* diye başlayan 12. ayeti istisna edilmektedir. Nitekim Tirmizi ve Hakim'in Ebu Said'den rivayet ettikleri bir habere göre Seleme oğulları Medine'nin kenar mahallesinde oturuyorlardı. (Namazlara kolayca gelebilmek için) Mescidin yakınına bir yere taşınmak istediler. Bu ayet nazil oldu ve Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "*(Ayak) izleriniz yazılıyor, bu yüzden taşınmayın*".²⁸⁴ İbn-i Abbas ve Katâde gibi bazı alimler de *veiza kile lehum*

²⁸⁰Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 21.

²⁸¹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 17.

²⁸²Bkz. İbnü'l-Hemmâm, *Tefsîr*, II, 112 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 70.

²⁸³İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VII, 3 ; el-Hasen el-Basrî, *Tefsîr*, II, 228.

²⁸⁴Bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 154 ; Abdü'l-Fettâh, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 189.

enfiku... diye başlayan 47. ayetini istisna etmekte ve ayetin münafıklar hakkında nazil olduğunu gerekçe göstermektedirler.²⁸⁵

31- Sa'd Suresi (38):

Mekki olduğunda icma bulunduğu söylenmekle birlikte, Medine'de nazil olduğunu söyleyen bir görüşü de el-Ca'berî dile getirmektedir.²⁸⁶

32- ez-Zümer Suresi (39):

Mekki olan ez-Zümer suresi hakkında Ebu Ca'fer en-Nehhâs, en-Nâsîh ve'l-Mensûh adlı eserinde şöyle bir rivayeti zikretmiştir.²⁸⁷ Ebu Amr b. el-Alâ' Mücahid'den Mekki ayetleri Medeni olanlarından ayırmasını istemiş ve bunun üzerine Mücahid kendisine şöyle cevap vermiştir: "Ben de bunu İbn-i Abbas'a sordum, şöyle cevap verdi: "...ez-Zümer suresi Mekkîdir. Ancak "kul yâ ibâdiyyellezîne esrafû.. " ayeti başta olmak üzere toplam üç ayeti (yani 53-54 ve 55. ayetleri) Medine'de Hz. Hamza'nın katili Vahşî hakkında nazil olmuştur."²⁸⁸ İbn-i Abbas'dan nakledilen başka bir habere göre de surenin 23 ve 53 numaralı ayetleri Medine'de nazil olmuştur.²⁸⁹

Taberânî'nin bir başka kanaldan rivayet ettiği bir habere göre söz konusu ayetler Hz. Hamza'nın katili Vahşî hakkında nazil olmuştur. Sehâvî'nin *Cemâlu'l-*

²⁸⁵Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 21 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VII, 3 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, IV, 413. Krş. Ateş, *Tefsir*, VII, 333.

²⁸⁶Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 17 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 70.

²⁸⁷Bkz. en-Nehhâs, *en-Nâsîh*, 202 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 13. Ayrıca bkz. es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, V, 322.

²⁸⁸Ayrıca bkz. et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, IV, 487.

²⁸⁹İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VII, 160. Krş. Ateş, *Tefsir*, VII, 525.

Kurrâ' adlı eserinde zikrettiğine göre bazı alimler, istisna edilen yukarıdaki ayetlere *kul ya ibadiyellezine amenu...* diye başlayan 10. ayetini de katmaktadırlar.²⁹⁰

33- Mü'min Suresi (40):

İbn-i Abbas, Hasen, Mücahid, İkrime ve Katade'ye göre Mekki olan surenin²⁹¹ *innellezine yücadilune...* diye başlayıp ...*la ya'lemin* diye biten 56 ve 57. ayetleri istisna edilmektedir. Nitekim Ebu Hatim'in Ebu'l-Âliye ve başkalarından rivayet ettikleri habere göre bu ayetler Deccali zikrettiklerinde Yahudiler hakkında inzal edilmiştir. Yine bundan başka İbn-i Abbas'a göre surenin 35 ve 36. ayetleri Medine'de nazil olmuştur.²⁹²

34- eş-Şûrâ Suresi (42):

Mekki olan eş-Şûrâ suresinin *em yekûlûnefterâhu...* diye başlayıp ...*basîr* diye biten 24-27. ayetleri istisna edilmektedir. Bu konuda Suyuti ise şöyle demektedir: Ayetin nüzul sebebinde Taberani ve Hakim'in rivayet ettiği habere göre ayetler ensar hakkında nazil olmuştur. Bununla birlikte *velev beseta'llahu'r-rizka...* diye başlayan 27. ayetin suffa ehl-i hakkında nazil olduğu ileri sürülerek de Medeni olduğu söylenmektedir.²⁹³ İbnu'l-Garîs'in ifadesine göre bazı alimler de *vellezine iza esâbe humu'l-bağyu* diye başlayıp ...*min sebîlin* diye biten 39-41. ayetleri istisna etmektedir. Ayrıca İbn-i Abbas ve Katâde'yr göre 23 ile 26 arasındaki dört ayet

²⁹⁰es-Schâvî, *Cemâlû'l-Kurrâ*, I, 16.

²⁹¹el-Hasen el-Basrî, *Tefsîr*, II, 264.

²⁹²Bkz. es-Schâvî, *Cemâlû'l-Kurrâ*, I, 16 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 21 ; es-Suyûtî, *Lübâb*, 186-187 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-Mesîr*, VII, 204 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, IV, 512. Krş. Ateş. *Tefsîr*, VIII, 61.

²⁹³Bkz. Abdü'l-Fettâh, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 195.

Medeniyken; Mukatil de 23-24; 39-40 ve 41. ayetlerin Medeni olduğunu söylemektedir.²⁹⁴

35- ez-Zuhrûf Suresi (43):

Mekki olan ez-Zuhrûf suresinin *ves'el men erselha...* diye başlayan 45. ayetinin istisna edildiği ifade edilmekte ve bu söze Suyuti ilgili ayetin Medine'de indiğinin söylendiği gibi gökyüzünde indiğinin de söylendiğini ilave etmektedir.²⁹⁵

36- el-Câsiye Suresi (45):

Mekki olan el-Câsiye suresi hakkında Sehâvî'nin Katade'den rivayetle *Cemâlu'l-Kurrâ'* adlı eserinde verdiği habere göre *kul lillezine âmenû...* diye başlayan 14. ayeti istisna edilmektedir. Ayrıca bu görüş İbn-i Abbas'tan da gelmektedir.²⁹⁶

37- el-Ahkâf Suresi (46):

Mekki olan el-Ahkâf suresinin *kul eraeytüm in kâne...* diye başlayan 10. ayeti istisna edilmektedir. Taberânî'nin sahih isnadla el-Avf b. Mâlik el-Eşceî'den rivayet ettiği bir habere göre söz konusu ayet, Abdullah b. Selâm'ın müslüman oluşuyla ilgili olmak üzere Medine'de nazil olmuştur. Bu haberin daha başka tarikleri de bulunmaktadır. Fakat İbn-i Ebî Hâtim'in rivayetine göre Mesruk 10. ayetin Mekke'de nazil olduğunu söylemiştir. Rivayete göre Şa'bî ise şöyle demiştir: Ayetin

²⁹⁴Bkz. es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ*, I, 16 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 21 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VII, 270 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 20. Krş. Ateş, *Tefsîr*, VIII, 167.

²⁹⁵Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 21 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VII, 301 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 38. Krş. Ateş, *Tefsîr*, VIII, 237.

²⁹⁶Bkz. es-Sehâvî, *Cemâlu'l-Kurrâ*, I, 17. Ayrıca bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 21 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VII, 354 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 70. Krş. Ateş, *Tefsîr*, VIII, 329.

hakkında nazil olduğu kimse Abdullah b. Selâm değildir. Zira ayet Mekke'de inmiştir. Bazıları da *vevessayna'l-insâne...* diye başlayan 15. ayetten itibaren 19. ayete kadar (19 hariç) istisna etmişlerdir.²⁹⁷

38- Muhammed Suresi (47):

en-Nesefî surenin Mekki olduğunu ifade eden bir görüşü dile getirmektedir ki,²⁹⁸ Suyuti'nin de dediği gibi bu son derece gariptir. Zira bu sure Medenidir.²⁹⁹ Surenin Mekki olduğu ise Dahhâk ve Süddî'den nakledilmektedir. Ancak bu surenin 13. ayetinin İbn-i Abbas ve Katâde'ye dayandırılan bir görüşe göre hicret esnasında Mekke'de nazil olduğu bildirilmektedir.³⁰⁰

39- el-Hucurât Suresi (49):

Mekki olduğuna dair de bir görüş gelmekle birlikte bunun şaz olduğu açıktır.³⁰¹ Zira surenin Medine'de indiği hakkında icma bulunduğu ifade edilmektedir. Bununla birlikte Katâde, İkrime, Hasen'e ve İbn-i Abbas'dan

²⁹⁷Bkz. es-Sehâvî, *Cemâlû'l-Kurrâ*, I, 17 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22. Ayrıca bkz. Abdül-Fettâh. *Esbâbu'n-Nüzûl*, 199 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-Mesîr*, VII, 368 ; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 38 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 81. Krş. Ateş, *Tefsir*, VIII, 363.

²⁹⁸Bkz. Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Tefsîru'n-Nesefî*, İst. 1984, Kahraman Yay. c. IV, s. 2.

²⁹⁹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 17 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VI, 46 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 70.

³⁰⁰Bkz. es-Sehâvî, *Cemâlû'l-Kurrâ*, I, 17 ; Abdül-Fettâh, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 203 ; et-Tabresî. *Mecmau'l-Beyân*, V, 95 ; İbrâhîm Ali Umer, *el-Kur'ânü'l-Kerîm Târîhuhû ve Âdâbuhû*, I. Bsk., Kuveyt 1404/1984, Mektebetü'l-Felâh, s. 71 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-Mesîr*, VII, 395. Krş. Ateş, *Tefsir*, VIII, 409.

³⁰¹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 17 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 70 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-Mesîr*, VII, 451.

nakledilen bir görüşe göre *yâ eyyühennâsü...* diye başlayan 13. ayeti istisna edilmektedir.³⁰²

40- Kâf Suresi (50):

Mekki olan Kâf suresinin *velekad halekna's-semâvâte...* diye başlayan 38. ayet istisna edilmektedir. Nitekim Hakim ve başka hadisçilerin rivayetlerine göre bu ayet Yahudiler hakkında nazil olmuştur.³⁰³

41- en-Necm Suresi (53):

Mekki olan en-Necm suresi hakkında da *ellezine yectenibûne...* diye başlayıp ...ve *ebkâ* diye biten (32-51.ayetler) istisna edilmektedir. Ayrıca *eferaeyte...* ayetiyle başlayan dokuz ayetin de (yani 33-41. ayetler) istisna edilmekte olduğu bildirilmektedir. Buna karşın İbn-i Abbas'a ve Katâde'ye göre istisna edilen sadece 32. ayetidir.³⁰⁴

42- el-Kamer Suresi (54):

Mekki olan el-Kamer suresinin *seyühzemü'l-cem'u...* diye başlayan 45. ayeti istisna edilmektedir. Zira İbn-i Abbas'a göre ayet Bedir günü nazil olmuştur.³⁰⁵ Ne var ki Suyuti bunun merdud olduğunu ifade etmektedir. Bundan başka *inne'l-*

³⁰²Bkz. et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 128.

³⁰³Bkz. es-Sehâvî, *Cemâlû'l-Kurrâ*, I, 17 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22 , Abdü'l-Fettâh, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 211 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 140. Krş. Ateş, *Tefsir*, IX, 13.

³⁰⁴Bkz. es-Sehâvî, *Cemâlû'l-Kurrâ*, I, 17 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII, 62 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 170. Krş. Ateş, *Tefsir*, IX, 99.

³⁰⁵Abdü'l-Fettâh, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 214.

müttetine... diye başlayan 54 ve 55. ayetler de istisna edilmektedir.³⁰⁶ Mukâtil'e göre de 44-45 ve 46. ayetleri Medenidir.³⁰⁷

43- er-Rahmân Suresi (55):

Cumhura göre er-Rahmân suresi Mekkîdir.³⁰⁸ Suyuti'ye göre doğru olan da budur. Tirmizî ve Hâkim'in Câbir'den rivayet ettikleri bir hadis de bunu temellendirmektedir. Bu rivayete göre Câbir şöyle demiştir: *"Hz. Peygamber @ arkadaşlarına er-Rahmân suresini okuyup tamamlayınca şöyle buyurdu: Size ne oluyor ki susuyorsunuz? el-Cinlerin cevabı sizinkinden daha güzeldi. Onlara febieyyi âlâi rabbikuma tükezziban ayetini her okuyuşumda, nimetlerinin hiç birisini yalanlamıyoruz ey Allahımız, Hamd sana mahsustur diye cevap verdiler."* Hakim'in ifadesine göre bu rivayet, Buhari ve Müslim'in şartlarına göre sahihtir. Zaten cin kıssası da Mekke'de geçmiştir. Ahmed b. Hanbel'in rivayet ettiği hadis bu konuda bundan daha sarihtir. Güçlü bir isnadla rivayet edilen bu hadise göre Esmâ binti Ebî Bekr şöyle demiştir: *"Daveti açık yapmakla emrolunmadan önce Hz. Peygamber'i @ Rükn tarafında namaz kılariken gördüm. Müşrikler (Peygamberin okuduğu) febieyyi âlâi rabbikuma tükezziban (ayetini) dinliyorlardı."*³⁰⁹ Suyuti'ye göre bu haber de er-Rahmân suresinin el-Hıcr suresinden önce nazil olduğunu göstermektedir.³¹⁰

³⁰⁶Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22. Krş. Ateş, *Tefsir*, IX, 149.

³⁰⁷İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII, 87.

³⁰⁸Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 70.

³⁰⁹Ahmed, b. Hanbel, *el-Müsned*, 5. Bsk., Beyrut 1985, (Hamîşinde Muntahabu Kenzi'l-I-Ummâl ile birlikte) c. VI, s. 349.

³¹⁰Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 17.

Atıyye'nin İbn-i Abbas'dan rivayet ettiği habere göre sure Medine'de nazil olmuştur ve Abdullah b. Mes'ud da bu görüştedir.³¹¹

Cemalü'l-Kurrâ adlı eserde yer verilen anlatıma göre de *yes'eluhu men fi's-semavati...* diye başlayan 29. ayet istisna edilmektedir.³¹²

44- el-Vâkıa Suresi (56):

Mekki olan el-Vâkıa suresinin *sülletün mine'l-evvelin ve sülletün mine'l-âhirin* ayetleri yani 39 ve 40. ayetleri ile *fela uksimü...* diye başlayan 75. ayeti istisna edilmektedir.³¹³ İbn-i Abbas'dan rivayet edilen bir habere göre de surenin 83. ayeti istisna edilmektedir. Ayrıca surenin 81 ve 82. ayetlerinin de istisna edilen ayetler arasında olduğu bildirilmektedir. Bunun dışında Atıyye'nin İbn-i Abbas'dan rivayet ettiği başka bir haberde de surenin Medeni olduğu söylenmektedir.³¹⁴

45- el-Hadîd Suresi (57):

İbnu'l-Feres'in ifadesine göre cumhur, surenin Medeni olduğunda ittifak etmektedir. Mekki olduğunu söyleyen bir topluluk da bulunmaktadır ki örneğin İbnü's-Sâib bu görüştedir. Bir kısmının Mekki, diğer bir kısmının Medeni olduğu da söylenmektedir.³¹⁵ İçerisinde Medeni pasajların olduğunda şüphe olmamakla birlikte baş tarafı Mekki görünüme benzemektedir. Suyuti ise buna katılmaktadır. Bezzar'ın Müsned'inde ve başka kaynaklarda Hz. Ömer'in müslüman olmadan önce

³¹¹İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII, 105.

³¹²Bkz. es-Sehâvî, *Cemâlû'l-Kurrâ*, I, 18. Ayrıca bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII, 105 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 195.

³¹³Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22.

³¹⁴İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII, 130 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 212. Krş. Ateş, *Tefsîr*, IX, 215.

³¹⁵Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 70 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII, 160.

kızkardeşinin yanına geldiğinde elinde gördüğü el-Hadîd suresinin baş tarafları olduğu rivayet edilmektedir. Buna göre Hz. Ömer bu sahifeyi okumuş ve müslüman olmuştur. Hakim ve başkalarının İbn-i Mes'ud'dan nakilde bulundukları rivayete göre de İbn-i Mes'ud şöyle demiştir: "Ömer'in müslüman olmasıyla Allah'ın inanmayanlara itapta bulunması yani *velâ tekûnû kellezînefetâle aleyhimül emedü (el-Hadîd, 16)* ayeti arasında dört yıl vardır."³¹⁶

Yine Suyuti surenin son taraflarının Mekke'de nazil olduğunu söyleyenlerin de bulunduğunu ifade etmekte.³¹⁷ ve tercih edilen görüşe göre de surenin Mekki olduğunu ileri sürmektedir.³¹⁸

46- el-Mücâdele Suresi (58):

İbn-i Abas, Hasen, Mücâhid, İkrime gibi alimlere göre sure Medenidir. Atâ'ya göre de surenin ilk on ayeti Medenidir. İbnü's-Sâib, İbnu'l-Feres ve başkalarının ifadelerine göre ise içinde *mayekunu min necvâ*...ifadelerinin geçtiği 7. ayet sureden istisna edilmektedir.³¹⁹

47- es-Saf Suresi (61):

Tercih edilen ve cumhuru temsil eden görüşe göre es-Saf suresi Medine'de nazil olmuştur. Hatta bu konuda icma bulunduğu söylenmektedir. Bu görüşü İbnü'l-Feres, cumhura nispet etmiş ve aynı yönde tercihinin kullanmıştır.³²⁰ Ancak

³¹⁶Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 17.

³¹⁷Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22.

³¹⁸es-Suyûtî, *et-Tahbîr*, 49-50.

³¹⁹Bkz. es-Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ*, I, 18 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22 ; İbnü'l-Cevzî. *Zâdü'l-Mesîr*, VIII, 180.

³²⁰Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 70 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 277 ; Ateş, *Tefsîr*, IX, 409.

İbnü Yesâr'a göre sure Mekkidir.³²¹ Hâkim ve diğerlerinin Abdullah b. Selâm'dan rivayet ettikleri bir haber de bunu göstermektedir. Buna göre Abdullah şöyle demiştir: *Biz Hz. Peygamber'in @ bazı arkadaşlarıyla oturmuş mütalaa ediyorduk. Dedik ki: Allah'a davranışların hangisinin daha sevimli olduğunu bilseydik ve onu işleseydik. Allah bunun üzerine sebbeha lillahi ma fi..... sonuna kadar okudu. Abdullah şunu ekledi: Bize Hz. Peygamber @ surenin sonuna kadar okudu.*³²²

48- el-Cumua Suresi (62):

Sahih olan görüşe göre Medine'de nazil olmuştur.³²³ Hatta İbn Cevzî bu konuda icma bulunduğunu söylemektedir.³²⁴ Nitekim Buhari'nin Ebu Hureyre'den rivayet ettiği bir habere göre o şöyle demiştir: *"Biz Peygamberin @ yanında oturuyorduk. Ona el-Cumua suresi nazil edildi. Ve âharîne minhum lemmâ yelhakû bihim ayetini (3. ayet) okuyunca dedim ki: Ya Rasulellah kimdir bu kimseler?"* Bilinmektedir ki Ebu Hureyre'nin müslüman olması hicretten sonradır. Aynı şekilde *kul ya eyyuhellezine hadu (6. ayet) ayeti* Yahudilere hitap etmektedir. Bunlar ise Medine'de bulunmuşlardır. Bunun gibi *veiza raev ticareten.. (11. ayet)* ayetinin anlattığı ticaretin ise sahih hadislerin bildirdiğine göre ticaret kervanının gelişile alakalı olduğu anlaşılmaktadır.³²⁵ Tüm bu olaylar ise Medine'de cereyan etmiştir.³²⁶

³²¹İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII, 249.

³²²Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 17.

³²³Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 70.

³²⁴İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII, 257.

³²⁵Olay hakkında geniş bilgi için mesela bkz. es-Suyûtî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 199 ; Abdü'l-Fettâh. *Esbâbu'n-Nüzûl*, 228.

³²⁶Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 17.

49- et-Tegâbûn Suresi (64):

Bu surenin Medeni olduğu söylendiği gibi, son tarafı hariç Mekki olduğu da söylenmektedir. İbn-i Abbas, Hasen, Mücâhid, İkrime ve Katâde gibi çoğunluk alimlere göre sure Medeniyken; Dahhâk ve Atâ b. Yesâr'a göre ise sure Mekkidir ve sadece 14-15 ve 16. ayetleri Medine'de nazil olmuştur.³²⁷ Ebu Ca'fer en-Nahhâs, en-Nâsîh ve'l-Mensuh adlı eserinde şöyle bir rivayeti zikretmiştir: Ebu Amr b. el-Alâ' Mücahid'den Mekki ayetleri Medeni olanlarından ayırmasını istemiş ve bunun üzerine Mücahid kendisine şöyle cevap vermiştir: "Ben de bunu İbn-i Abbas'a sordum, şöyle cevap verdi: *"...et-Tegâbûn suresi Medine'de inmiştir. Ancak yâ eyyühellezîne âmenû... diye başlayan ve surenin sonuna kadar devam eden son üç ayet Mekke'de inmiştir. Nitekim bu ayetler Avf b. Mâlik'in ailesinin ve çocuklarının kendisine verdikleri rahatsızlığı Hz. Peygamber'e şikayet etmesi üzerine nazil olmuştur."*³²⁸

Bu rivayet kendi içerisinde çelişkili görünmektedir. Çünkü İbn-i Abbas'ın daha önce verilen her iki sınıflamasında da et-Tegâbûn suresi, Medine'de nazil olan sureler arasında geçmektedir. Ayrıca bir surenin son tarafının önünden önce inmesi de anlaşılması zor bir durumu ifade etmektedir. Zira surenin baş tarafı ininceye kadar sonunun hangi sure içinde mutalaa edildiği de başka bir zorluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

³²⁷Bkz. el-Hasen el-Basrî, *Tefsîr*, II, 350 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 18 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 70; İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-Mesîr*, VIII, 279.

³²⁸Bkz. en-Nehhâs, *en-Nâsîh*, 235 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 13 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V. 296. Krş. Ateş, *Tefsîr*, IX, 467.

50- et-Tahrîm Suresi (66):

Katade'den bildirildiğine göre ilk on ayeti Medeni'dir. Surenin geri tarafı ise Mekkidir.³²⁹

51- el-Mülk Suresi (67):

Surenin Medenî olduğuna dair garib bir görüşün olduğunu Suyuti haber vermektedir.³³⁰ İsabetli olan surenin Mekki olmasıdır.³³¹ Nitekim Dahhak kanalıyla İbn-i Abbas'dan rivayet edilen bir habere göre İbn-i Abbas şöyle demiştir. *"Tebareke suresi üç ayeti hariç Mekke ehli hakkında nazil olmuştur."*³³²

52- el-Kalem Suresi (68):

Mekki olan el-Kalem suresi hakkında Sehavi'nin Cemalu'l-Kurra adlı eserdeki beyanına göre surenin *inna belevnahüm...* diye başlayan 17. ayetten *...ya'lemûn* diye biten 33. ayete kadar; *fasbır...* diye başlayan 48. ayetten *...mine's-salihin* diye biten 50. ayete kadar Medine'de inmiştir.³³³

53- el-Müzzemmil Suresi (73):

Mekki olan el-Müzzemmil suresi hakkında Ebu Ca'fer en-Nahhâs, en-Nâsîh ve'l-Mensuh adlı eserinde şöyle bir rivayeti zikretmiştir:³³⁴ Ebu Amr b. el-Alâ' Mücahid'den Mekki ayetleri Medeni olanlarından ayırmasını istemiş ve bunun

³²⁹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22.

³³⁰Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 19 ; Akiletü'l-Mekki, *ez-Ziyâde*, 70.

³³¹Bkz. el-Kurtubî, *el-Câmi*, XVIII, 205 ; eş-Şevkânî, *Feth*, V, 257.

³³²Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22 ; es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VI, 246.

³³³Bkz. es-Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ*, I, 18 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII, 326 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 330.

³³⁴Bkz. en-Nehhâs, *en-Nâsîh*, 236 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 13.

üzerine Mücahid kendisine şöyle cevap vermiştir: "Ben de bunu İbn-i Abbas'a sordum, şöyle cevap verdi: "...*el-Müzzemmil suresi Mekkîdir. Ancak "inne rabbeke ya'lemu enneke tekûmu.." ayetinden başlamak üzere toplam iki ayeti (yani 20. ayet) Medine'de nazil olmuştur."*

Bu rivayette de el-Müzzemmil suresinin son ayeti olan 20. ayetin uzun olması sebebiyle iki ayet gibi mütalaa edilmiş olacak ki böyle söylenmektedir. Ayrıca bu görüşü İbn-i Yesâr ve Mukatil de paylaşmaktadırlar.³³⁵

İsbehânî'nin beyanına göre surenin *vasbır ala...* diye başlayan 10 ve 11. ayetleri³³⁶; İbnü'l-Feres'in beyanına göre de *inne rabbeke...* diye başlayan 20. ayetin tamamı istisna edilmektedir. Oysa Suyûtî'nin ifadesine göre Hakim'in Aişe'den rivayet edilen ve buna göre söz konusu 20. ayetin surenin baş tarafları indikten bir yıl sonra nazil olduğunu ifade eden haber, İbnü'l-Feres'in beyanını reddetmektedir. Nitekim bu olay, İslamın ilk dönemlerinde beş vakit namazın farzıyetinden önce gece namazının farz kılınmasıyla ilgilidir.³³⁷

54- el-İnsân Suresi (76):

Surenin Medeni olduğu söylendiği gibi, 24. ayet olan *fasbır lihukmi...* ayeti bu tespitten hariç bırakılmıştır. Çünkü Hasen, İkrime ve Kelbî'ye göre bu ayet Mekke'de nazil olmuştur. Mâverdî'nin ifade ettiği ikinci bir görüşe göre de sure başından 23. ayete kadar Medenî; geri kalanı ise Mekkîdir.³³⁸

³³⁵Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII, 387.

³³⁶Ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII, 387.

³³⁷Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22.

³³⁸Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 18, 22 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 70 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII, 427 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 402.

55- el-Mürselât Suresi (77):

Surenin *veiza kilelehum...* diye başlayan 48. ayeti İbnü'l-Feres'ın ifadesine göre istisna edilmekte³³⁹ ve bu görüş İbn-i Abbâs, Mukâtil ve Katâde'ye dayandırılmaktadır.³⁴⁰

56- el-Mutaffifîn Suresi (83):

Aynı şekilde iniş yeri ihtilaflı olan bir başka sure de el-Mutaffifîn suresidir. İbn-i Mes'ûd, Dahhâk ve Yahyâ b. Sellâm'a göre sure Mekki iken; İbn-i Abbas, Hasen, Katâde ve Mukâtil surenin Medenî olduğunu söylemekte; Atâ, Mekke'de son inen sure olduğunu ileri sürmektedir. Câbir b. Zeyd ve İbnü's-Sâib ise surenin Mekke ile Medine arasında nazil olduğunu ifade etmektedirler. Bu doğrultuda Hibetullâh da surenin hicret esnasında Mekke ile Medine arasında nazil olduğu saikinden hareketle yarısının Mekki, diğer yarısının da Medeni olduğunu ileri sürmektedir. Surenin Medine'de indiği görüşünü paylaşan İbn-i Abbas ve Katâde 29. ayetten sonuna kadar surenin sekiz ayetinin Mekke'de indiğini söylemektedir.³⁴¹ İbnü'l-Feres, içinde *esâtîru'l-evvelîn* ifadesi geçtiği için Mekkî olduğunun söylendiğini; ölçüde adaletli davranmayanların en şiddetlilerinin Medineliler olması yönüyle de Medeni olduğunun söylendiğini; ölçüde hile yapmakla ilgili ayetlerin Medine'de, diğerlerinin ise Mekke'de indiğini söyleyen kimselerin de bulunduğunu; ayrıca bazı kimselerin de surenin Mekke ile Medine arasında indiğini söylediklerini ifade etmektedir. Nesâî'nin sahih bir isnadla İbn-i Abbas'dan naklettiği bir habere

³³⁹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 71. Krş. Ateş. *Tefsir*, X, 263.

³⁴⁰İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII, 443.

³⁴¹Bkz. el-Hasen el-Basrî, *Tefsîr*, II, 404 ; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 194 ; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 38 ; el-Kurtubî, *el-Câmi*, XIX, 250 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IX, 51 ; eş-Şevkânî, *Feth*, V, 397 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 450.

göre İbn-i Abbas şöyle demiştir: *"Hz. Peygamber @ Medine'ye gelince buradaki insanların tartıda hile yapanların en kötüler olduklarını gördü. Bunun üzerine Allah, veylün lilmütaffifin-i indirdi de hallerini düzelttiler."*³⁴²

Surenin Mekki olduğu ancak ilk altı ayetinin Medine'de nazil olduğu da ileri sürülen görüşler arasındadır.³⁴³

56- el-A'lâ Suresi (87):

Cumhurun görüşüne göre bu sure Mekkidir. İbnu'l-Feres ise surede bayram namazının ve fitır sadakasının zikredilmesi sebebiyle Medeni olduğunu söyleyenlerin de bulunduğunu ifade etmektedir. Nitekim Dahhâk surenin Medeni olduğunu söylemektedir.³⁴⁴

57- el-Fecr Suresi (89):

Suyuti'ye göre surenin indiği yer hakkında İbnu'l-Feres'in sözünü ettiği iki görüş bulunmaktadır. İbnu'l-Feres'in Ebu Hayyan'dan nakline göre cumhur, surenin Mekki olduğunu söylemektedir.³⁴⁵

³⁴²Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 18.

³⁴³Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22. Ayrıca bkz. Abdü'l-Fettâh, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 244.

³⁴⁴Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 18 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 71 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 472 ; eş-Şevkânî, *Feth*, V, 422. Krş. Ateş, *Tefsir*, X, 417. Ayrıca bkz. el-Buhârî, *es-Sahîh*, 65. Tefsir, 87, (VI, 82).

³⁴⁵Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 18 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 71 ; eş-Şevkânî, *Feth*, V, 432 : Ateş, *Tefsir*, X, 455.

58- el-Beled Suresi (90):

Yine İbnu'l-Feres'den iki farklı görüş gelmektedir. Ancak surede *bihâze'l-beled* ifadesinin bulunması Medeni olduğu yönündeki görüşün reddine neden olmaktadır. Buna göre doğru olan surenin Mekki olmasıdır.³⁴⁶

Ayrıca surenin ilk dört ayeti hariç Medine'de nazil olduğu da ileri sürülmüştür.³⁴⁷

59- el-Leyl Suresi (92):

En meşhur görüşe göre sure Mekkidir. Sebeb-i nüzulünde nahle kıssasının geçmiş olması sebebiyle de Medeni olduğu söylenmiştir. İçerisinde hem Mekki hem de Medeni ayetlerin bulunduğu da söylenenler arasında yer almaktadır.³⁴⁸

Baş taraflarının Medine'de nazil olup diğer taraflarının ise Mekki olduğu da ileri sürülmektedir.³⁴⁹

60- el-Kadr Suresi (97):

Suyuti'nin ifadesine göre bu sure hakkında iki görüş bulunmaktadır: Çoğunluğa göre sure Mekkidir. Buna karşılık Hasen b. Ali'den rivayet edilen ve el-Mizzî'nin *münker hadis* olduğunu söylediği bir habere göre de Medine'de nazil olmuştur. Bu görüş de Dahhâk ve Mukâtil'den gelmektedir.³⁵⁰ Söz konusu habere

³⁴⁶Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 18 ; Akîletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 71.

³⁴⁷Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22.

³⁴⁸Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 18 ; Akîletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 71 ; eş-Şevkânî, *Feth*, V, 451.

³⁴⁹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22 ; Akîletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 71.

³⁵⁰Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 18 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-Mesîr*, IX, 181 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 516 ; eş-Şevkânî, *Feth*, V, 471.

göre; Hz. Peygamber'e @ minberde Ümeyye oğullarının durumları gösterildi ve buna çok üzüldü. Bunun üzerine Allah, el-Kevser ve el-Kadr surelerini inzal etmiştir.³⁵¹

61- el-Beyyine Suresi (98):

İbnu'l-Feres, en meşhur görüşe göre bu surenin Mekkî olduğunu söylemiştir. Suyuti ise Ahmed b. Hanbel'in Ebû Hayyeti'l-Bedrî'den rivayet ettiği haberin bu görüşün karşısında durduğunu ifade etmiştir. Bu habere göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Somuna kadar Lem yekünillezine keferu suresi nazil olunca Cebrail bana şöyle dedi: Ya Rasulellah! Rabbin sana bu sureyi Übeyy'e okumamı emrediyor.*" Bu hadisten hareketle örneğin İbn-i Kesir surenin Medenî olduğunu ifade etmektedir.³⁵² İbn Cevzî de surenin Medeni oluşunu cumhura atfederken; Mekki olduğu görüşünü ise İbn-i Abbas'dan rivayette bulunan Ebû Sâlih'e ve Yahyâ b. Sellâm'a dayandırmaktadır.³⁵³

62- ez-Zelzele Suresi (99):

Bu sure hakkında da iki görüş vardır. Medine'de nazil olduğuna İbnu Ebî Hâtim'in Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen aşağıdaki rivayeti tahrir etmesi delil olarak gösterilmektedir. Buna göre *femen ya'mel miskale zerratin hayran yerahû...* ayeti nazil olunca Ebu Said şöyle demiştir: "*Ey Allah'ın Rasülü ben amelimi görecek(miyim).*" Bu haberin surenin Medeni olması hususuyla olan ilgisine gelince,

³⁵¹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 18.

³⁵²Bkz. İbn-i Kesir, *Tefsîr*, IV, 536 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 18 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 71.

³⁵³İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IX, 195. Ayrıca bkz. et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 521 ; eş-Şevkânî, *Feth*, V, 473 ; Ateş, *Tefsir*, XI, 35.

Ebu Said'in Mekke'de bulunmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Zira o, sadece Medine'de belirgin rol oynamış, bûluğ çağına da Uhud savaşından sonra ermiştir.³⁵⁴

Buna göre İbn-i Abbas, Katâde ve Mukâtil'in de içinde bulunduğu cumhura göre sure Medeniyken; İbn-i Mes'ud, Dahhâk, Câbir ve Atâ'ya göre de Mekkidir.³⁵⁵

63- el-Âdiyât Suresi (100):

Sure hakkında iki görüş bulunmaktadır. Hakim ve başkalarının İbn-i Abbas'dan rivayet ettikleri şu hadis gereğince Medeni olduğu ifade edilmektedir: *"Hz. Peygamber @ bir gurup atlı gönderdi. Bir ay geçtiği halde kendilerinden herhangi bir haber alınamadı. Bunun üzerine Âdiyât suresi nazil oldu."*³⁵⁶

Buna göre içlerinde İbn-i Mes'ud, Atâ, İkrime ve Câbir gibi alimlerin bulunduğu bir guruba göre sure Mekkiyken; İbn-i Abbas, Katâde ve Mukâtil'e göre de sure Medenidir.³⁵⁷

64- et-Tekâsür Suresi (102):

En meşhur olan görüşe göre bu sure Mekkîdir. Buna karşılık İbn Ebî Hâtim'in Ebî Büreyde'den yaptığı rivayete göre sure, birbirlerine karşı gururlanan Ensarlı iki kabile hakkında nazil olmuştur. Katade'den nakledildiğine göre ise sure, Yahudiler hakkında inmiştir. Buhari'nin Übeyy b. Ka'b'dan rivayet ettiği habere göre ise Übeyy şöyle demiştir: *"Biz elhâkümü.. suresi ininceye kadar lev kâne liibni âdem"*

³⁵⁴Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 18.

³⁵⁵Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IX, 201 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 524 ; eş-Şevkânî, *Feth*, V, 478 ; Ateş, *Tefsir*, XI, 49.

³⁵⁶Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 18 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 71 ; es-Suyûtî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 219 ; Abdü'l-Fettâh, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 249 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 527.

³⁵⁷Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IX, 206 ; eş-Şevkânî, *Feth*, V, 481 ; Ateş, *Tefsir*, XI, 55.

vâdin min zehebin metnini Kur'an'dan olarak kabul ediyorduk.(nerâ hâzâ mine'l-Kur'ân)."³⁵⁸ Tirmizi'nin Ali'den rivayetine göre Hz. Ali şöyle demiştir: "Bu sure inene kadar kabir azabından şüphe duyuyorduk." Suyuti'ye göre kabir azabı ise ancak Medine'de zikredilmiştir.³⁵⁹ Buna göre İbn-i Abbas ve İbnü Zübeyr gibi isimlerin içinde bulunduğu cumhura göre sure Mekkiyken; Mücâhid, Katâde ve Mukâtil'e göre ise Medenidir.³⁶⁰

65- el-Asr Suresi (103):

İniş yeri hakkında iki görüşün bulunduğu el-Asr suresinin Mekki olduğunu İbn-i Abbas ve İbnü Zübeyr gibi alimlerin bulunduğu cumhur ifade etmekte; Mücâhid, Katâde ve Mukâtil ise surenin Medeni olduğunu ileri sürmektedirler.³⁶¹

66- el-Mâûn Suresi (107):

Sure cumhura göre Mekkidir. Ancak İbn-i Abbâs ve Katâde'den gelen habere göre ise Medenidir. Hibetullâh da surenin ilk yarısının Mekke'de Âs b. Vâil hakkında, diğer yarısının ise Medine'de münafıkların başı Abdullah b. Übey hakkında indiğini söylemektedir.³⁶² Bu doğrultuda İbnu'l-Feres de iki görüş nakletmektedir.³⁶³ Buna göre surenin ilk üç ayetinin Mekke'de; diğer ayetlerinin ise Medine'de nazil olduğu söylenmiştir.³⁶⁴

³⁵⁸Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 18

³⁵⁹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 18-19 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 71.

³⁶⁰Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IX, 224 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 532 ; eş-Şevkânî, *Feth*, V, 487 ; Ateş, *Tefsir*, XI, 113.

³⁶¹Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IX, 224.

³⁶²Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IX, 243 ; Hibetullâh, *en-Nâsih*, 205 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 546 ; eş-Şevkânî, *Feth*, V, 499.

³⁶³Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 19 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 71.

³⁶⁴Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22.

67- el-Kevser Suresi (108):

Surenin iniş yeri hakkında iki görüş bulunmaktadır. Buna göre içinde İbn-i Abbas'ın da bulunduğu bir gurup alim, surenin Mekki olduğunu söylerken; Hasen, İkrime ve Katâde gibi alimler de Medeni olduğunu söylemişlerdir.³⁶⁵

Suyuti'ye göre doğru olan Medeni olmasıdır. Müslim şerhinde Nevevî de aynı görüşü paylaşmaktadır. Nitekim Enes'in şöyle dediği rivayet edilmektedir: *"Rasûlullah aramızdaydı. Birden bayıldı. Sonra da başını tebessüm ederek kaldırdı ve biraz önce bana bir sure indirildi diyerek besmeleyle el-Kevser suresini sonuna kadar okudu."*³⁶⁶

68- el-İhlâs Suresi (112):

İbn-i Mes'ud, Hasen, Atâ, İkrime ve Câbir'e göre sure Mekkîdir. İbn-i Abbs, Katâde ve Dahhak'ten rivayet edilen görüşe göre de Medenidir.³⁶⁷

Aslında nüzul sebebiyle ilgili iki mütearız hadisin bulunması sebebiyle iki görüş bulunmaktadır. Bazı alimler hadislerin arasını cem ve telif edebilmek için mükerreren nazil olduğunu ileri sürmüşlerdir. Suyuti'nin tercihiye göre ise sure Medine'de nazil olmuştur.³⁶⁸

³⁶⁵Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IX, 247 ; el-Hasen el-Basrî, *Tefsîr*, II, 441 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 548 ; eş-Şevkânî, *Feth*, V, 502 ; Ateş, *Tefsîr*, XI, 125.

³⁶⁶Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 19 ; es-Suyûtî, *et-Tahbîr*, 51 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 71.

³⁶⁷Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IX, 264 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 560 ; eş-Şevkânî, *Feth*, V, 513.

³⁶⁸Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 19 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 71.

69- el-Felâk Suresi (113) ; 70- en-Nâs Suresi (114):

Ebû Sâlih'in İbn-i Abbas'dan rivayet ettiğine göre bu sureler Medenidir. Küreyb'in İbn-i Abbas'dan rivayet ettiği başka bir habere ve bunun dışında Hasen, Atâ, İkrime ve Câbir gibi alimlere göre de söz konusu sureler Mekkidir.³⁶⁹

Tercih edilen görüşe göre ise el-Felâk ve en-Nâs sureleri Medine'de nazil olmuştur. Nitekim el-Beyhakî'nin Delail'deki tahricine göre Lebid b. A'sam'ın Peygamberimize sihir yapması kıssası Medine'de vuku bulmuştur.³⁷⁰

Görüldüğü gibi bazı surelerin durumunda ihtilaf bulunmaktadır. Dikkat edilirse bu ihtilafların bir kısmının Mekki-Medeni tanımlarındaki ihtilaftan kaynaklandığı görülmektedir. Bu anlamda *Akiletü'l-Mekkî*'nin de dediği gibi ihtilaf bulunan surelerin büyük çoğunluğunun sebebi lafzî olmaktan öteye geçmemektedir.³⁷¹ Örneğin bir sure için Mekki diyen alim, sure içinde bazı ayetlerin Mekke'de inmesinden dolayı bunu söylemektedir. Aynı yaklaşımla aynı sure hakkında Medeni de denilebilmektedir. Diğer taraftan ister hicretten önce veya isterse sonra insin Mekke'de indiyse Mekki, Medine'de indiyse Medeni olacağını söyleyen kimselerin sure hakkındaki kanaatleri de doğal olarak değişik olacaktır. Bu itibarla genelde söz konusu ihtilafların kökeninin *lafzî* olduğu ifade edilebilir.

³⁶⁹İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-Mesîr*, IX, 270. Ayrıca bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 39 ; el-Hasen el-Basrî, *Tefsîr*, II, 444 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 567 ; eş-Şevkânî, *Feth*, V, 518.

³⁷⁰Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 19 ; es-Suyûtî, *et-Tahbîr*, 51 ; Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 71 ; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 38. Hz. peygamber'e sihir yapılması hakkında geniş malumat için mesela bkz. es-Suyûtî, *Esbabu'n-Nüzûl*, 224.

³⁷¹Bkz. Akiletü'l-Mekkî, *ez-Ziyâde*, 71.

II- ÇEŞİTLİ DURUMLARDA İNMELERİ AÇISINDAN YAPILAN SURE VE AYET SINIFLAMALARI

A- Yolculukta Nazil Olan Ayetler:

Kur'an'ın çoğunlukla ayetleri hizada yani ikamet halindeyken inmiş olup, bazı ayetleri de sefer esnasında nazil olmuştur.³⁷² Biz de bu başlık altında yolculuk halindeyken nazil olduğu ifade edilen ayetleri ele alacağız:

1- el-Bakara suresinin 125. ayeti olan *"ve't-tehizü min mekame ibrahime musallâ"* kısmının Veda haccı yılında Mekke'de nazil olduğu rivayetlerde geçmektedir. Nitekim İbn-i Ebî Hatim ve İbn-i Merdeveyh'in Cabir'den rivayet ettiklerine göre Cabir şöyle demiştir: *"Hz. Peygamber @ tavaf edince Ömer ona dedi ki: Bu, babamız İbrahim Halil'in makamı değil midir? Hz. Peygamber de evet diye cevapladı. Ömer de bunun üzerine 'burasını namazgah edinelim mi dedi' Bunun üzerine ayet nazil oldu."* Yine İbn-i Merdeveyh'in Amr b. Meymun, Ömer b. Hattab tarikıyla rivayet ettiği bir haberde de *"Hz. Ömer makamı İbrahime gitmiş ve Ey Allah'ın Rasülü, Rabbimizin dostunun makamında namaz kılalım mı? demesi üzerine Hz. Peygamber evet diye cevap vermiştir. Ömer'in burayı namazgah edinelim mi demesi üzerine de çok geçmemiştiki bu ayet nazil oldu."*³⁷³ İbnu'l-Hassâr ise bu ayetin ya Umretü'l-Kaza, ya Mekke'nin fethi, ya da Veda Haccında inmiş olduğunu ifade etmektedir.³⁷⁴

³⁷²Mesela bkz. el-Cezâirî, *et-Tibyân*, 48.

³⁷³Bu olay için bkz. et-Tirmizî, *es-Sünen*, 48. Tefsîr, 3, hadis no: 2959-2960 (V, 206).

³⁷⁴Bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 534 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 24.

2- el-Bakara 189. ayet olan *veleyse'l-birru bien te'tu...* ayeti de sefer halinde nazil olmuştur. İbn-i Cerir'in Zühri'den rivayet ettiğine göre ayet, Hudeybiye Umresinde nazil olmuştur. Süddi'den yapılan rivayete göre ise de Veda hacında nazil olmuştur.³⁷⁵

3- el-Bakara suresinin 196. ayeti olan *veetimmû'lhacce ve'l-umrate lillahi...* ayetinin de sefer esnasında nazil olduğu rivayet edilmektedir. İbn-i Ebi Hatim'in es-Safvan b. Ümeyye'den rivayetine göre es-Safvan şöyle demiştir: "*Rasûlüllaha üzerine aşırı derecede za'feran kokusu sürmüş cübbeli bir adam geldi ve 'umre ibadetimi yapmam konusunda bana neyi emredersin?' diye sordu. Bunun üzerine ayet nazil oldu. Ardından Peygamberimiz 'umre hakkında soru soran nerede?' diye sordu. Soru soran kimseye 'O cübbeyi sırtından çıkar ve gusül abdesti al' buyurdu.*"³⁷⁶

4- Yine el-Bakara suresinin 196. ayeti olan *femen kane minkum meridan...* ayeti hakkında da Ahmed'in Ka'b ve ayetin kendisi hakkında nazil olduğu Acre'den; Vahidi'nin Ka'b b. Ucre'den rivayet ettiği habere göre ayetin Hudeybiye'de nazil olduğu söylenmektedir.³⁷⁷

5- el-Bakara suresinin 285 ve 286. ayetleri olan *amenerrasûlü...* Mekke'nin fethi günü nazil olmuştur ancak Suyuti bu görüşün her hangi bir delilini bulamadığını söylemektedir.³⁷⁸

³⁷⁵Bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 187 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 24.

³⁷⁶Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 24.

³⁷⁷Bkz. Ahmed, *el-Müsned*, IV, 241 ; el-Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 32 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 24.

³⁷⁸Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 24.

6- el-Bakara 281. ayet olan *vettekû yevmen türceûne*...ayetinin Veda haccında Mina'da indiğini Beyhaki, Delâil'de rivayet etmektedir.³⁷⁹

7- Ali İmran 172. ayeti olan *ellezîne'stecâbü*...ayetinin Hamrâu'-l-Esed mevkiinde nazil olduğunu Taberani İbn-i Abbas'a dayanan sağlam bir isnadla rivayet etmektedir.³⁸⁰

8- en-Nisâ suresinin 43. ayeti olan teyemmüm ayetinin Hz. Peygamberin seferlerinden birinde nazil olduğu İbn-i Merdeveyh'in el-Esla' b. Şüreyk'den tahrîc ettiği rivayetten anlaşılmaktadır.³⁸¹

9- en-Nisâ suresinin 58. ayeti olan *innellâhe ye'muruküm en tüeddü'l-emânâti*...ayetinin Mekke'nin fethedildiği gün Kabe'nin içindeyken nazil olduğu İbn-i Cüreyc'den nakledilemekte; İbn-i Merdeveyh de İbn-i Abbas'dan rivayet etmektedir.³⁸²

10- en-Nisâ suresinin 102. ayeti olan *ve iza künte fihim feekamte's-salâte*...ayetinin Asfan'da öğle ile ikinci arasında nazil olduğu Ahmed b. Hanbel'in Ebû Ayyâş'dan yaptığı rivayette ifade edilmektedir.³⁸³

11- en-Nisâ suresinin 176. ayeti olan *yestefûneke*... ayetinin Peygamberin bir seferindeyken nazil olduğunu Bezzâr ve diğer hadisçiler Huzeyfe'den rivayet etmekte diler.³⁸⁴

³⁷⁹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 24.

³⁸⁰Bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 176 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 24.

³⁸¹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 24.

³⁸²Bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 145 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 24-25.

³⁸³Bkz. Ahmed, *el-Müsned*, IV, 59-60 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 25. Olayı et-Taberî de İbn-i Abbas'dan rivayet etmektedir. Bkz. *Câmiu'l-Beyân*, V, 256.

12- el-Mâide suresinin baş taraflarının Mina'da nazil olduğu Beyhakî'nin Şuabü'l-İman adlı eserinde Esmâ binti Yezid'den naklen rivayet edilmektedir. Delâil adlı eserinde ise, Ümmü Amr'ın amcasından nakline göre bir yolculuktayken nazil olduğu rivayetine yer verilmektedir. Ebu Ubeyde'nin Muhammed b. Ka'b'den rivayetine göre ise, el-Mâide suresi Veda haccında Mekke ile Medine arasında nazil olmuştur.³⁸⁵

13- el-Mâide suresinin 3. ayeti olan *elyevme ekmeltü lekum dinecum ve etmemtû aleykum ni'metî...* ayeti rivayet edilen bir habere göre Veda haccında cuma günü arefe akşamı nazil olmuştur.³⁸⁶ Bu haberin pek çok tariki bulunmaktadır. Fakat İbn-i Merdeveyh'in Ebu Said el-Hudrî'den rivayetine göre bu ayet Gadir Hum günü nazil olmuştur. Bunun gibi Ebu Hureyre'den rivayet edilen bir hadise göre ise de ayet, Veda haccı dönüşünde Zilhicce ayının sekizinci günü nazil olmuştur ki bu son iki haber de sahih değildir.³⁸⁷

14- el-Mâide suresinde 6. ayette yer alan teyemmüm ayeti, Hz. Aişe'den rivayet edilen bir habere göre bir sefer esnasında Medine'ye dönerken Beydâ'da nazil olmuştur. Bazı varyantlarda da Beydâ yerine Zâtü'l-Ceyş lafzı yer almaktadır. İbn Abdilber Temhîd'de ilgili ayetin *Beni Mustalik gazvesinde indiği de söylenmektedir* derken el-İstizkâr'da ise bu görüşü kesinlik atfederek ifade etmektedir. Bu görüşü ondan önce İbn Sa'd ve İbn Hıbbân da söylemektedirler. Beni Mustalik gazvesi ile Müreysî' gazvesinin aynı olduğu da söylenenler arasındadır. Son dönem alimlerinden birisi bunu uzak görmekte ve şöyle

³⁸⁴Bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 42 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 25.

³⁸⁵Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 25.

³⁸⁶et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 79.

³⁸⁷Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 25.

demektedir: Çünkü Müreysi Mekke tarafında Kadid ile sahil arasında bir yerdir. Oysa Hz. Aişe'nin Beydâ ya da Zâtü'l-Ceyş kelimeleriyle anlattığı kıssa Hayber tarafında geçmiştir. Nevevî'nin de kesinlikle belirttiği gibi bu iki yer Medine ile Hayber arasındadır. İbnü't-Tîn ise Beydâ'nın Zü'l-Huleyfe olduğunu ifade etmektedir. Ebû Ubeyd el-Bekrî de Beydâ'yı Mekke yolu tarafından Zü'l-Huleyfe'nin giriş tarafı olduğunu söylemektedir. Zâtü'l-Ceyş ise Medine'de bir konak mesafede yer alan bir bölgenin adıdır.³⁸⁸

15- el-Mâide suresinin 11. ayeti olan *ya eyyühellezine âmenü'z-kürû ni'metellâhi aleykum...* ayeti, İbn Cerir'in Katade'den naklettiğine göre bir sefer sonrasında bir A'râbînin Hz. Peygamber'e musallat olması ve Allah'ın kendisini koruması hakkında nazil olmuştur.³⁸⁹

16- el-Mâide suresinin 67. ayeti olan *...vallâhu ya'sımuke ...* ayeti İbn Hibban'ın Ebu Hureyre'den rivayet ettiğine göre yolculukta nazil olmuştur. İbn Ebî Hâtim ve İbn Merdeveyh'in Câbir'den rivayet ettilerine göre ise, Benî Enmâr gazvesindeki en yüksek hurmalıktaki Zâtü'r-Rikâ'da nazil olmuştur.³⁹⁰

17- el-Enfâl suresinin baş taraflarının savaştan sonra Bedir mevkiinde nazil olduğunu Ahmed, Sa'd b. Ebî Vakkas'dan rivayet etmektedir.³⁹¹

18- el-Enfâl suresinin 9. ayeti olan *iz testeğîsüne rabbeküm...* ayetinin de Bedir'de nazil olduğunu Tirmizi, Ömer'den rivayet etmektedir.³⁹²

³⁸⁸Bkz. İbn-i Hibbân Ali b. Balabân el-Fârisî, *el-İhsân bi Tertîbi Sahîhi İbn-i Hibbân*, nşr. Kemâ Yûsuf el-Cût, 1. Bsk., Beyrut 1987/1407, Dâru'l-Fikr, Kitâbü't-Tahâre, Bâbu't-Teyemmüm, c. II, s. 295 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 25.

³⁸⁹Bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 146 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 25.

³⁹⁰Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 25.

³⁹¹Bkz. Ahmed, *el-Müsned*, I, 178. Ayrıca bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 25.

19- et-Tevbe suresinin 34. ayeti olan *vellezîne yeknizûne'z-zehebe ve'l-fidda...* ayetinin yine yolculuklardan birinde nazil olduğunu Ahmed, Sevban'dan rivayet etmektedir.³⁹³

20- et-Tevbe suresinin 42. ayeti olan *lev kâne aradan karîben...* ayetiyle başlayan ayetlerin Tebuk gazvesinde nazil olduğunu İbn Cerir Katâde'den rivayet etmektedir.³⁹⁴

21- et-Tevbe suresinin 65. ayeti olan *velein seeltehüm leyekûlünne innemâ künnâ nehûdu ve nel'abu...* ayetinin Tebuk gazvesinde nazil olduğunu İbn Ebî Hâtim, İbn Ömerden rivayet etmektedir.³⁹⁵

22- et-Tevbe 113. ayeti olan *mâ kâne linnebiyyi velallezîne âmenû...* ayeti Taberani ve İbn Merdeviyye'nin İbn Abbas'dan rivayet ettiklerine göre Hz. Peygamber'in umre için çıkıp, annesinin kabrini ziyaret etmek üzere Asfân seniyyesinde indiği ve onun için Allah'tan istigfar etmek için izin istemesi üzerine nazil olmuştur.³⁹⁶

23- en-Nahl suresinin sonlarının Uhud'da peygamberimizin, şehit düştüğü zaman Hz. Hamza'nın naaşı üzerinde durduğu halde nazil olduğunu Beyhaki Delâil'de; Bezzar da Ebu Hureyre'den rivayet etmektedirler. Diğer taraftan Tirmizi

³⁹²Bkz. et-Tirmizî, *es-Sünen*, 48. Tefsîr, 9, hadis no: 3081 (V, 269). Ayrıca bkz. hadis no: 3079-3080 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 25.

³⁹³Bkz. Ahmed, *el-Müsned*, V, 278. Ayrıca bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 25.

³⁹⁴Bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, 141 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 25.

³⁹⁵Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 25.

³⁹⁶Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 25.

ve Hâkim'in Übey b. Ka'b'dan rivayet ettiklerine göre Mekke'nin fethi günü nazil olmuştur.³⁹⁷

24- el-İsrâ suresinin 76. ayeti olan *vein kâdû leyestefizzûneke mine'l-ardı...* ayetinin Tebuk'te nazil olduğunu Ebu's-Şeyh ve Delâil'de Beyhakî Şehr b. Havşeb, Abdurrahman b. Ganem tarikiyle rivayet ettiği bir haberle ifade etmektedirler.³⁹⁸

25- el-Hac suresinin baş taraflarının bir sefer esnasında nazil olduğu Tirmizî ve Hâkim'in Imrân b. Huseyn'den rivayet edilmektedir.³⁹⁹ İbn Merdeviyye'nin Kelbî, Ebu Sâlih, İbn Abbas kanalıyla yaptığı rivayette söz konusu kısmın Beni Mustalik gazvesine yürüyüş esnasında nazil olduğu rivayet edilmektedir.⁴⁰⁰

26-el-Hac suresinin 19. ayeti olan *hâzâni hasmâni...* diye başlayan ayetlerin iniş yeri konusunda Kadı Celâlüddîn el-Bülkînî şöyle demektedir: "*Zahir olanın bu ayetlerin Bedir'de mübareze vaktinde inmiş olmasıdır, zira ayette bu iki hasma işaret bulunmaktadır.*"⁴⁰¹

27- el-Hac suresinin 39. ayeti olan *üzine lillezine yukâtîlîne...* Tirmizî'nin İbn-i Abbas'dan rivayetine göre Hz. Peygamber Mekke'den çıkarılınca Hz. Ebu Bekir *helak olmak için nebilerini çıkardılar* dedi ve bu ayet nazil oldu.⁴⁰² Bu olayla ilgili

³⁹⁷Bkz. et-Tirmizî, *es-Sünen*, 48. Tefsîr, 17, hadis no: 3129 (V, 299) ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 25.

³⁹⁸Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 25-26.

³⁹⁹Bkz. et-Tirmizî, *es-Sünen*, 48. Tefsîr, 23, hadis no: 3168-3169 (V, 322-323).

⁴⁰⁰Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 198 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 26.

⁴⁰¹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 26. Ayrıca bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 131.

⁴⁰²et-Tirmizî, *es-Sünen*, 48. Tefsîr, 23, hadis no: 3171 (V, 325).

İbnü'l-Hassâr şöyle demektedir: "*Bazı alimler bu hadisten ayetin hicret seferinde nazil olduğunu istinbat etmiştir.*"⁴⁰³

28- el-Furkân suresinin 45. ayeti olan *elem tera ilâ rabbike keyfe medde...* ayeti İbn Habib'e göre Taifte nazil olmuştur. Suyuti buna bir delil bulamadığını ifade etmektedir.⁴⁰⁴

29- el-Kasas suresinin 85. ayeti olan *innellezî farada aleyke'l-kur'âne...* ayetinin hicret yolculuğu esnasında Cuhfe'de nazil olduğunu İbn Ebî Hâtim, Dahhak'ten rivayet etmektedir.⁴⁰⁵

30- er-Rûm suresinin baş tarafları hakkında Tirmizi'nin rivayetine göre Ebu Saîd şöyle demiştir: Bedir günü er-Rûmların İranlılara galip geldikleri ortaya çıkmış ve mü'minler buna sevinmişlerdi. Bunun üzerine 1-5. ayetler olan *eliflâm mim gulibetir-er-Rûm.....binasrillâhi...* ayetleri nazil olmuştur.⁴⁰⁶

31- ez-Zuhrûf suresinin 45. ayeti olan *ves'el men erselnâ kableke...* ayetinin İbn Habîb İsrâ gecesi Beyt-i Makdis'de nazil olduğunu söylemiştir.⁴⁰⁷

32- Muhammed suresinin 13. ayeti olan *vekeeyyin min karyetin hiye...* ayeti hakkında Sehâvî Cemâlül'l-Kurrâ'da şöyle demiştir: "*Denilmektedir ki: Hz.*

⁴⁰³Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 26. Ayrıca bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 172.

⁴⁰⁴Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 26.

⁴⁰⁵Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 26.

⁴⁰⁶Bkz. et-Tirmizî, *es-Sünen*, 48. Tefsîr, 31, hadis no: 3192 (V, 343) ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 26.

Ayrıca bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXI, 17.

⁴⁰⁷Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 26. Ayrıca bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXV, 77.

Peygamber Medine'ye hicret etmek üzere yöneldiğinde durdu ve Mekke'ye baktı ve ağladı ve bu ayet nazil oldu".⁴⁰⁸

33- el-Fetih suresi hakkında da Hakim ve diğer hadisçilerin rivayetlerine göre el-Misver b. Mahrame ve Mervân b. el-Hakem şöyle demişlerdir: "*el-Fetih suresi başından sonuna kadar Hudeybiye hakkında Mekke ile Medine arasında nazil olmuştur.*"⁴⁰⁹ Yine Müstedrek'de Mec'ma' b. Cârîye'den rivayet edildiğine göre surenin baş tarafı Kürâu'l-Gamîm mevkiinde nazil olmuştur.⁴¹⁰

34- el-Hucurât suresinin *yâeyyuhennâsü innâ haleknâküm...* diye başlayan 13. ayetinin Fetih günü Mekke'de Bilal Kabe'ye çıktığı ve ezan okuduğu zaman nazil olduğunu Vahidî, İbn Ebî Melîke'den rivayet etmektedir.⁴¹¹

35- el-Kamer suresinin 45. ayeti olan *seyühzemü'l-cem'u...* ayetinin Bedir günü nazil olduğunu İbnü'l-Gars rivayet etmektedir. Suyuti'nin açıklamasına göre bu görüş merduddur. İbn-i Abbas'dan da bu görüşü teyit eden haber kendisine ulaştığını yine Suyuti ifade etmektedir.⁴¹²

36- el-Vâkıa suresinin *sülletün mine'l-evvelin...* diye başlayan 13. ayetinden *efebihâze'l-hadîsi entüm müdhinûn...* ifadelerinin yer aldığı 81. ayete kadar olan kısmının Hz. Peygamberin Medine'ye seferlerinde nazil olduğunu Suyuti söylemekte ancak buna dair bir delile vakıf olmadığını ifade etmektedir.⁴¹³

⁴⁰⁸Bkz. es-Schâvî, *Cemâlû'l-Kurrâ*, 17 ; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXVII, 48 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 26.

⁴⁰⁹et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXVI, 69 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 26.

⁴¹⁰Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 26.

⁴¹¹Bkz. el-Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 224-225 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 26.

⁴¹²Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 26.

⁴¹³Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 26.

37- el-Vâkıa suresinin 82. ayeti olan *ve tec'alûne rizkakûm ennekûm...* ayeti hakkında İbn-i Ebî Hâtim'in Yakub, Mücahid ve Ebu Hazre tarikiyle rivayet ettiği habere göre Ebu Hazre şöyle demektedir: *"Bu ayet Tebuk gazvesinde Hicr'e indikleri zaman ensardan bir adam hakkında nazil olmuştur. Peygamber onlara yanlarında hiç bir su taşımamalarını emretmiş ve yolculuğa devam etmişlerdi. Sonra yanlarında hiç su yokken başka bir konak yerinde durdular. Bu durum Peygambere şikayet edildiği zaman dua etti. Allah bir bulut gönderdi ve yağmur yağdı. Öylece susuzluklarını giderdiler. Münafıklardan bir adamın 'çok şiddetli yağmur yağdı' demesi üzerine bu ayet nazil oldu.*"⁴¹⁴

38- el-Mümtehine suresinin 10. ayeti olan ve imtihan ayeti denen *yaeyyhulezzine âmenû iza caekum...* ayetinin Hudeybiye'nin alt yanlarında nazil olduğunu İbn-i Cerir, Zührîden rivayet etmektedir.⁴¹⁵

39- Münafıkun suresinin Tebuk gazvesinde geceleyin nazil olduğunu Tirmizi, Zeyd b. Erkam'dan rivayet etmektedir.⁴¹⁶ Süfyan'dan rivayet edildiğine göre ise bu sure Beni Mustalik gazvesinde inmiştir. Bu görüşü İbn-i İshak ve daha başkaları kesin görüş olarak ileri sürmektedirler.⁴¹⁷

40- el-Mürselât suresinin nerede indiği konusunda ise rivayetlere göre İbn-i Mes'ud şöyle demektedir: *"Biz Mina'da mağarada Hz. Peygamberin yanındaydık. O esnada el-Mürselât suresi nazil oldu.*"⁴¹⁸

⁴¹⁴Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 26.

⁴¹⁵Bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXVIII, 70 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 26.

⁴¹⁶Bkz. et-Tirmizî, *es-Sünen*, 48. Tefsir, 64, hadis no: 3312 (V, 415)

⁴¹⁷Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 26-27.

⁴¹⁸Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 27.

41- el-Mutaffifin suresinin tamamının veya bir kısmının hicret yolculuğu esnasında Medine'ye daha girmeden nazil olduğu çeşitli alimler tarafından bildirilmektedir.⁴¹⁹

42- el-Alak suresinin baş taraflarının Hira mağarasında nazil olduğu yine rivayetlerde geçmektedir.⁴²⁰

43- el-Kevser suresinin *fesalli lirabbike venhar* ifadelerinin geçtiği 2. ayetin Hudeybiye gününde nazil olduğunu İbn Cerir, Said b. Cübeyr'den rivayet etmektedir ki, bu görüş bir hayli şüphelidir.⁴²¹

44- en-Naşr suresi, Bezzar'ın ve Beyhakî'nin Delail'de İbn Ömer'den rivayet ettikleri habere göre teşrik günlerinin ortasında nazil olmuş ve bunun bir veda olduğu anlaşılmıştır. Peygamber Kusva adlı devesinin hazırlanmasını emretti ve kalkarak insanlara meşhur veda hutbesini verdi.⁴²²

B- Gündüz ve Gece Nazil Olan Ayetler:

İbn-i Habib'in de dediği gibi⁴²³ Kur'an'ın büyük çoğunluğu gündüz nazil olmuştur. Geceleyin nazil olan ayetlere ise şu örnekler verilmektedir.

1- Kiblenin tahvilini ifade eden ayetin gece nazil olduğu ifade edilmektedir.⁴²⁴ Nitekim rivayet edilen haberlere göre İbn-i Ömer şöyle demiştir: "*İnsanlar Kuba'da*

⁴¹⁹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 27.

⁴²⁰Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 27.

⁴²¹Bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXX, 328 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 27.

⁴²²Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 27.

⁴²³Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 27. Ayrıca bkz. el-Cezâirî, *et-Tibyân*, 50.

⁴²⁴Bu maddenin tümü için bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 27.

sabah namazındayken onlara birisi geldi ve bu gece peygambere Kur'an nazil oldu ve kibleye yönelmesini emrettiğini söyledi."

Enes'in rivayet ettiği habere göre ise şöyle demiştir: "Hz. Peygamber @ Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılıyordu. el-Bakara suresinin 144. ayeti olan *kad nerâ tekallübe vechike....ayeti nazil oldu. Bir rekat kılmış oldukları halde sabah namazının rükusundalarken Beni Seleme'den bir adam geldi ve 'haberiniz olsun kible değiştirildi' diye haber verdi. Bunun üzerine hepsi kibleye doğru döndüler."*

Yukarıdaki her iki haberin de vurguladığı konunun ayetin nüzülü değil, nüzulünün tebliğ edildiği vakit olduğuna dikkat edilmelidir.

Buhari'nin Sahih'inde Berâ'dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber @ Beyt-i Makdis yönüne doğru onaltı ya da onyediy ay namaz kıldı. Fakat gönlü Kabe yönüne namaz kılmayı istiyordu. Onun Kabe'ye doğru ilk kıldığı namaz ikinci namazı idi. Kendisiyle beraber bir gurup da namaz kılmışlardı. Onlarla birlikte namaz kılan birisi çıktı ve bir mescide uğradı. Mescid ehli rukundaydılar. Bu kişi dedi ki: Allah'ı şahit tutarım ki, Peygamberle birlikte Kabe'ye doğru namaz kıldım dedi. Böylece oldukları gibi Kabe'ye döndüler.⁴²⁵

Suyuti'nin de dediği gibi bu haber tahvil ayetinin öğle ile ikinci arasında nazil olmasını gerektirmektedir.

Kadı Celâleddin'e göre tercihe en şayan görüş, ayetin gece inmiş olmasıdır. Çünkü Kubahların olayı sabah namazında olmuştur. Kuba Medine'nin bir köyüdür.

⁴²⁵el-Buhârî, *es-Sahih*, 2. İmân, 30 (I, 15) ; 65. Tefsîr, 2, bab: 12 (V, 150-151).

Dolayısıyla Peygamberin onlara ayetin tebliğini ikindi namazından sabah namazına kadar geciktirmiş olması uzak bir ihtimaldir.

İbn-i Hacer ise ayetin gündüz inmiş olmasını daha kuvvetli görmektedir.

Suyuti'ye göre İbn Ömer hadisi şöyle tetkik ve tahkik edilebilir: Kiblenin değiştiğini bildiren ayet, Medine içinde yaşayanlara ikindi namazında ulaşmıştır ki bunlar Hârise oğullarıdır. Medine dışındakilere ise sabah namazında haber ulaşmıştır ki bu kimseler de Kuba ehlinde Amr b. Avf oğullarıdır. Hadisteki *"bu gece peygambere Kur'an nazil oldu"* sözü ise mutlak anlamda gece lafzının geçen günün bir bölümüne atfen kullanılmasından mecazdır. Ayrıca Suyuti bu görüşünü Ebu Said b. Muallâ'dan rivayet edilen bir hadisin desteklediğini söylemekte ve söz konusu haberin içeriğini şu şekilde vermektedir: *"Bir gün peygambere uğradık, minberde oturuyordu. Kendisine birşeyin olduğunu söyledim ve oturdum. Bunun üzerine kad nera...ayetini sonuna kadar okudu sonra indi ve öğle namazını kıldı."*

2- Ali İmran suresinin 190. ayeti olan *inne fi halkı's-semavati...* ayetinden surenin sonuna kadar olan kısım hakkında İbn-i Hıbban Sahih'inde, İbnü'l-Münzir, İbn Merdeveyh ve Kitabu't-Tefekkür adlı eserinde İbn Ebi'd-Dünyâ Hz. Aişe'den şu rivayete yer vermektedirler: *"Bilal sabah namazı için izin istemek üzere Peygambere geldi ve ağladığını gördü. Bunun üzerine 'seni ağlatan nedir? ey Allahın Rasülü' diye sorunca Peygamberimiz de cevaben 'bu gece bana inne fi halkı's-semavati...' indirilmişken nasıl olur da ağlamayayım' dedi ve 'bu ayeti okuyup da tefekkür etmeyene yazıklar olsun' diyerek ekledi."*⁴²⁶

⁴²⁶Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 27-28.

3- el-Mâide suresinin 67. ayeti olan *vallahu ya'sumuke...* ayeti hakkında Tirmizi ve Hakim'in rivayetlerine göre Hz. Aişe şöyle demiştir:⁴²⁷ *"Bu ayet ininceye kadar geceleri Peygamber korumuyordu. Bir gece kaldığı çadırdan başını çıkararak ey insanlar artık ayrılın, beni Allah korumuştur buyurdu."* Taberani ise Isme b. Mâlik'ten rivayet ettiği habere göre şöyle demiştir: *"Biz bu ayet ininceye kadar geceleri Hz. Peygamberi koruyorduk, ondan sonra koruma terkedildi."*⁴²⁸

4- el-En'âm suresi hakkında da Taberani ve Fedâil'inde Ebu Ubeyd, İbn-i Abbas'dan şöyle rivayet etmektedirler: *"el-En'âm suresi Mekke'de geceleyin etrafında yetmişbin melek tesbihle Allah'a tazarru ettikleri halde indirildi."*⁴²⁹

5- et-Tevbe suresi 118. ayet olan *ve alesselâsetillezîne hullifû...* ayeti hakkında Buhari'nin rivayetine göre Ka'b şöyle demiştir: *"Gecenin son üçte biri kaldığında Allah bizim tevhemizi kabul ettiğinde bu ayet nazil oldu."*⁴³⁰

6- Meryem suresi hakkında ise Taberani, Ebu Meryem el-Gassânî'den rivayetle şöyle demektedir: *"Peygambere geldim ve şöyle dedim: Bu gece bir cariye benim için bir kız çocuğu doğurdu. Bunun üzerine Hz. Peygamber, bu gece de bana Meryem Suresi nazil oldu, sen de bu çocuğa Meryem adını ver' buyurdu."*⁴³¹

7- el-Hac suresinin baş taraflarıyla ilgili olarak İbn Habîb ve en-Nâsih ve'l-Mensuh adlı kitabında Muhammed b. Berekât es-Sa'dî'nin ifade ettiği ve Sehâvî'nin

⁴²⁷Bkz. et-Tirmizî, *es-Sünen*, 48. Tefsîr, 6, hadis no: 3046 (V, 251).

⁴²⁸Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 198 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 28.

⁴²⁹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 28.

⁴³⁰Bkz. el-Buhârî, *es-Sahih*, 65. Tefsîr, 9, bab: 18 (V, 208-209) ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 28.

⁴³¹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 28.

de Cemâlû'l-Kurrâ'da kesin olarak söylediği, ayrıca İbn-i Merdeveyh'in İmran b. Huseyn'den naklettiği bir habere göre bu ayetler Hz. Peygamber bir seferdeyken nazil olmuştur.⁴³² Buna göre topluluğun bir kısmı uykuya dalar gibi olmuş ve diğerleri de ayrılmıştı. Hz. Peygamber bu ayetlerle sesini yükseltmişti.⁴³³ Söz konusu seferin Benî Mustalık gazvesi olduğunu da Zerkeşî bildirmektedir.⁴³⁴

8- el-Kasas suresinin *inneke lâ tehdî men ahbebe...* ifadelerinin yer aldığı 56. ayeti de gece nazil olmuştur. Hz. Aişe'nin rivayet ettiğine göre kendisi Hz. Peygamber ile beraber yorganın içindelerken bu ayet nazil olmuştur.⁴³⁵

9- el-Ahzâb suresinin 59. ayeti olan *yâ eyyuhennebiyyu kul liezvâcike...* ayeti hakkında Buhari'de Aişe'den rivayet edilen şu haber bulunmaktadır. "*Hicab emri geldikten sonra Sevde bir ihtiyacı için dışarı çıkmıştı. Sevde kendini tanıyanlarına gizli kalmayacak derecede iri bir kadındı. Ömer onu gördü ve ona şöyle çıkıştı: Ey Sevde Allah'a yemin olsun ki bizden gizli kalmıyorsun. Dışarı nasıl çıkarısın? Sevde şöyle dedi: Hemen Rasûlullahın yanına döndüm. Yemek yiyordu ve elinde biraz eti kalmış bir kemik vardı. Ona dedim ki: Ya Rasûlellah ben bir ihtiyacım için dışarı çıkmıştım da Ömer bana şöyle şöyle dedi. Bunun üzerine Allah ona vahyetti. Elindeki kemiği bırakmadı ve 'İhtiyacınız için çıkmanıza izin verildi' dedi.*"⁴³⁶ Kadı Celalüddin de bu hususla ilgili olarak şöyle demektedir: "*Biz ayetin gece nazil olduğunu söyledik, çünkü Hz. Peygamberin zevceleri hacet için*

⁴³²Bkz. es-Sehâvî, *Cemâlû'l-Kurrâ*, 14.

⁴³³Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 28.

⁴³⁴Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 198. Ayrıca bkz. es-Sehâvî, *Cemâlû'l-Kurrâ*, 14.

⁴³⁵Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 198.

⁴³⁶Bkz. el-Buhârî, *es-Sahîh*, 65. Tefsîr, 33, bab: 8 (VI, 26).

geceleyin dışarı çıkıyorlardı. Buhari ve Müslim'in rivayet ettiği ifk hadisinde de Aişe bunu ifade etmektedir."⁴³⁷

10- ez-Zuhrûf suresinin 45. ayeti olan *ves'el men erselnâ*...ayetinın İsrâ gecesi nazil olduğunu İbn Habîb söylemektedir.⁴³⁸

11- el-Fetih suresinin baş tarafları hakkında Buhari'nin Hz. Ömer'den rivayet ettiği habere göre Hz. Peygamber: *"Bu gece, benim için üzerine güneşin doğduğu şeyden daha sevgili olan bir sure bana indirildi"* demiş ve innâfete'nâ leke fethan mübînâ...ayetini okumuştur.⁴³⁹

12- el-Mürselât suresinin " *Cin gecesinde (leylete'l-cin) Hira mağarasında nazil olduğu*"nun İbn Mes'ud'dan rivayet edildiğini Sehavi Cemâlû'l-Kurrâ'da zikretmektedir.⁴⁴⁰ Suyûtî'ye göre bu meçhul bir haberdır. el-İsmâîlî'nin Sahih'inde bu surenin arefe gecesi Mina dağında nazil olduğunun rivayet edildiğini yine Suyûtî söylemektedir. Buhari ve Müslim'de ise Zî'l-Hicce'nin dokuzuncu gecesi anlamındaki *arafe gecesi* ifadesi bulunmamaktadır. Zira Hz. Peygamber o gece Mina'da konaklamaktaydı.⁴⁴¹

13- Muavvizeteyn sureleri hakkında ise İbn Eşté^{min} Mesâhıfta Ukbe b. Âmir'den naklettiği rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Bu gece bana benzeri*

⁴³⁷Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 28.

⁴³⁸Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 28.

⁴³⁹Bkz. el-Buhârî, *es-Sahîh*, 65. Tefsîr, 48, bab: 1 (VI, 43-44) ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 28.

⁴⁴⁰Bkz. es-Sehâvî, *Cemâlû'l-Kurrâ*, 19.

⁴⁴¹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 28. Ayrıca bkz. el-Buhârî, *es-Sahîh*, 65. Tefsîr, 77, bab: 4 (VI, 78).

görülmemiş ayetler indirildi. kul eûzü bi rabbi'l-felak ve kul eûzü bi rabbi'n-nâsi"⁴⁴²

C- Gece İle Gündüz Arasında Sabah Vaktinde Nazil Olan Ayetler:

Bir kısım ayetler de seher vakti nazil olmuştur ki, doğal olarak bu sınıflama ne geceye ve ne de gündüze tam olarak tekabül etmektedir.

1- el-Mâide suresinin 6. ayeti olan *ya eyyuhellezine âmenû izâ kumtüm ile's-salâti... lealleküm teşkurûn...* ifadelerinin içinde yer aldığı teyemmüm ayeti hakkında Hz. Aişe'den rivayet edildiğine göre "*Sabah namazı vakti gelmiş, Hz. Peygamber su aramış ama bulunamamıştı. Bunun üzerine bu ayet nazil oldu.*"⁴⁴³

2- Ali İmran suresinin 128. ayeti olan *leyse leke mine'l-emri şey'ün* ayeti bildirildiğine göre Hz. Peygamber sabah namazının son rekatında kunut yaparak Ebu Süfyan'a beddua etmeyi istediğinde nazil olmuştur.⁴⁴⁴

D- Yazın ve Kışın Nazil Olan Ayetler:

Kur'an-ı Kerim'deki ayetler yazın ve kışın inmelerine göre de tasnife tabi tutulmuşlardır. Buna göre yaz ve kış mevsimlerinde nazil olan bazı ayetlere şu örnekler verilmektedir.

⁴⁴²Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 28-29.

⁴⁴³Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 29. Hadise hakkında geniş bilgi için bkz. el-Buhârî, *es-Sahîh*, 65. Tefsîr, 5, bab: 3 (V, 186-187).

⁴⁴⁴Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 29.

1- Yazın Nazil Olanlara Bazı Örnekler

1- Kelale ayetleri hakkında Vâhidî şöyle demektedir: "*Bunlardan birisi kışın nazil olmuştur ki bunlar en-Nisâ suresinin baş taraflarında yer almaktadır. Diğeri ise yazın nazil olmuş ve aynı surenin sonunda yer almaktadır.*" Müslim'in Sahih'te Ömer'den naklettiğine göre şöyle demiştir: "Hz. Peygambere Kelale konusunda müracat ettiğim kadar başka hiçbir konuda müracaat etmedim. Başka hiç bir konu da bu konu kadar bana ağır gelmedi. Hatta Peygamber parmağıyla göğsüme dürttü ve şöyle dedi: '*Ey Ömer en-Nisâ suresinin sonunda yer alan yaz ayeti sana yeterli olmuyor mu?*'" Ebu Hureyre'den rivayet edildiğine göre bir adamın: 'Ey Allah'ın Rasülü Kelale nedir? sorusuna Peygamberimiz, yazın nazil olan *yesteftûneke kulillâhu yüftiküm fi'l-kelele* ayetini iştimedin mi? diye cevap vermiştir."⁴⁴⁵ Suyuti, bununla ilgili olarak "daha önce de geçtiği üzere bu olay Veda haccında geçmiştir ki, burada nazil olanlar yaz mevsiminden sayılmaktadır" demektedir.⁴⁴⁶

2- el-Mâide suresinin baş tarafları ve aynı suresinin 3. ayeti olan *el-yevme ekmeltü lekum dînekum...* ayetinin, el-Bakara suresinin 281. ayeti olan *ve't-tekû yevmen türceûne...* ayetinin, el-Bakara suresinin 282. ayeti olan borçlanma ayetinin ve en-Nasr suresinin yaz mevsiminde nazil oldukları bildirilmektedir.⁴⁴⁷

3- et-Tevbe suresinin 49. ayeti olan *ve minhum men yekûlû i'zen lî...* ayeti ile aynı surenin 81. ayeti olan *kul nâru cehennem eşeddü harran* ayetinin şiddetli sıcakların olduğu Tebuk gazvesinde nazil olduğu Beyhakî, Delâil'de Abdullah b. Ebî Bekr b. Hazm'dan rivayet etmektedir. Buna göre Tebuk gazvesi hazırlıkları

⁴⁴⁵Bkz. Müslim, *es-Sahîh*, 5. Mesâcid, 17, hadis no: 78 (I, 396).

⁴⁴⁶Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 29.

⁴⁴⁷Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 29.

yapılırken Hz. Peygamber'e el-Cedd b. Kays'ın *"Ya Rasûlüllah kavmim beni bilir ki içlerinde benden daha çok kadınlara düşkün bir başkası yoktur. Rum kızlarının beni baştan çıkarmalarından korkuyorum. Bana mücade et, gazveye ben katılmayayım"* demesi üzerine ve *minhum men yekûlû i'zen lî* ayeti nazil olmuştur. Münafıklardan birisinin *"Sıcakta savaşa çıkmayın"* demesi üzerine de *kul nâru cehenneme eşeddü harran* ayeti nazil olmuştur.⁴⁴⁸

2- Kışın Nazil Olanlara Bazı Örnekler

1- en-Nûr suresinin 11. ayeti olan *innellezîne câû bi'l-ifki...rizkın kerîm* ayeti Hz. Aişe'den nakledildiğine göre bir kış günü nazil olmuştur.⁴⁴⁹

2- el-Ahzâb suresinin 9. ayeti olan *yâ eyyuhellezîne âmenû'z-kurû ni'mete'llâhi aleykum izâ câetkum cünûdün....* ayetinin çok soğukların yaşandığı Hendek gecesinde nazil olduğu Huzeyfe hadisinde rivayet edilmektedir. Beyhakî'nin Delâil'de tahrir ettiği bu habere göre Hendek gecesini Hz. Peygamberin yanında sadece oniki kişi kalmış, diğerleri dağılmışlardı. Hz. Peygamber bana gelerek *"kalk, askere katıl"* dedi. Ben de *"ya Rasûlellah yanınızdan sadece soğuktan çekindiğim için kalkmıştım"* dedim. Bu durumda yukarıdaki ayet nazil oldu.

E- Yatakta ve Uykuda Nazil Olan Ayetler:

1- Yatakta Nazil Olanlar

1- el-Mâide suresinin 67. ayeti olan *vallâhu ya'sımuke mine'n-nâsi* ayeti hakkında Tirmizi ve Hakim'in rivayetlerine göre Hz. Aişe şöyle demiştir: *"Bu ayet*

⁴⁴⁸Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 29.

⁴⁴⁹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 29.

ininceye kadar geceleri Peygamber korunuyordu. Bir gece kaldığı çadırdan başını çıkararak ey insanlar artık ayrılın, beni Allah korumuştur buyurdu."⁴⁵⁰ Taberani ise Asame b. Malik'ten rivayet ettiğine göre şöyle demiştir: *"Biz bu ayet ininceye kadar geceleri Hz. Peygamberi koruyorduk, ondan sonra koruma terkedildi."*⁴⁵¹

2- et-Tevbe suresinin 118. ayeti olan *ve ale's-selâseti'llezîne hullifû...* ayetinin Peygamberimizin Ümmü Seleme'nin yanında olduğu bir gecenin son üçte birinde nazil olduğu rivayet edilmektedir. Ancak Suyuti'nin dediği gibi bu haberle Hz. Peygamberin Aişe hakkında söylediği "bana bu kadının yatağından başka kimsenin yatağında vahiy gelmedi" sözünü telif etmek bir hayli zor olmaktadır. Kadı Celâlüddîn'e göre Aişe hakkındaki söz, Ümmü Seleme'nin yatağında vahiy gelmeden önce söylenmiş olabilir.⁴⁵²

2- Uykuda Nazil Olanlar

Kur'an'ın hemen tamamının uyanıklık durumundayken nazil olduğu bilinmekle birlikte bazı alimler uykuda da vahiy geldiğini ileri sürerek çeşitli rivayetlerden bu doğrultuda deliller çıkarmaya çalışmaktadırlar.⁴⁵³

Uykuda vahyin inip inmediği konusunda İmam Râfî, Emâlî'sinde el-Kevser suresinin uykuda nazil olduğunu ifade eden hadis hakkında özetle şöyle demektedir: "Bazıları hadisten surenin baygınlık esnasında nazil olduğunu anlamaktadırlar ve peygamberlerin rüyaları vahiydir gerekçesiyle uykuda gelen vahiy çeşidine örnek vermektedirler. Bu doğrudur. Ancak Kur'an'ın tamamı

⁴⁵⁰Bkz. et-Tirmizî, *es-Sünen*, 48. Tefsîr, 6, hadis no: 3046 (V, 251).

⁴⁵¹Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 28, 30.

⁴⁵²Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 30.

⁴⁵³Geniş bilgi için bkz. el-Cezâirî, *et-Tibyân*, 51.

uyanıklık halinde nazil olmuştur demek daha uygundur. Buna göre örneğin el-Kevser suresinin uyanıklıkta nazil olduğunu ancak uykuda hatıra getirildiği ya da arzedildiği düşünülebilir. Uyanınca da ashabına okuyup tefsir etmesi mümkündür. Rivayetlerin bazısında bayıldığı ifadeleri geçmektedir. Bu durumu onun vahiy esnasında tecrübe ettiği hale hamletmek, vahiy haleti demek mümkündür."

el-Kevser suresinin bu şekilde nazil olduğu Enes'den rivayet edilmektedir. Buna göre Enes şöyle demiştir: *"Biz Hz. Peygamberin yanındaydık. Bir ara bayılır gibi uykuya daldı. Sonra gülümseyerek başını kaldırdı. Biz dedik ki ya Rasûlellah sizi güldüren nedir? O da, 'biraz önce bana vahiy geldi' dedi ve el-Kevser suresini okudu."*⁴⁵⁴

F- Arzda ve Semâda Nazil Olan Ayetler: (Arzî ve Semâvî)

İbnu'l-Arabî, Kur'an'ın gökte, yerde, ikisi arasında ve yer altında mağarada olmak üzere dört farklı mekanda inen ayetleri bulunduğunu söylemekte ve sözünü Müfessir Hibetüllâh'a dayandırarak onun şöyle dediğini nakletmektedir: "Kur'an'ın tamamı Mekke ve Medine'de nazil olmuştur. Ancak altı ayeti ne yerde ne de gökyüzünde nazil olmuştur. Bunların üç tanesi es-Saffât suresinin *vemâ minnâ illâ lehû mekâmun ma'lûm..* diye başlayan 164-165 ve 166. ayetleri, bir tanesi *ves'el men erselnâ* diye başlayan ez-Zuhrûf suresinin 45. ayeti, kalan iki ayeti de el-Bakara suresinin 285 ve 286. ayetleri olan *âmenerrasûlü...* ayetleridir ki bu altı ayet miraç gecesini nazil olmuştur. İbn Arabî, Hibetullah'ın fezada inmesini yer ile gök arasında inmesi olarak değerlendirmiş olabileceğini söylemektedir. Yerin altında mağarada nazil olan ayetlere gelince Sahih'te İbn Mes'ud'dan nakledildiğine göre el-

⁴⁵⁴Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 30.

Mürselât suresinin ayetleridir. Suyuti miraç gecesi vahyedilen ayetlerle ilgili bir delile rastlayamadığını belirterek belki bu görüşe İbn Mes'ud'dan rivayet edilen şu haberin istidlal edildiğini söylemektedir: "*Rasûlüllah gece yolculuğuna çıkarıldığında, yolculuğu sidretü'l-müntehaya kadar devam etti... Kendisine bu yolculukta üç şey verildi. beş vakit namaz, el-Bakara suresinin sonları ve Allah'a şirk koşmayan mü'minlerin bağışlanacağı müjdesidir.*" Hüzeylî'nin el-Kâmil adlı eserinde sonuna kadar *âmenerrasûlü*...ayetlerinin kâbe'l-kavseyn esnasında indirildiği ifade edilmektedir.⁴⁵⁵

Bu açıklamalara göre, Mekke'de inen surelerin sayısı seksenbeş iken, Medîne'de inen surelerin sayısı da yirmidokuzu bulmaktadır.⁴⁵⁶ Bu durumda el-Fâtiha suresinin tartışmalı durumu muhafaza edilmekle birlikte Kur'an-ı Kerim'in toplam yüzondört suresi belirlenmiş olmaktadır.

G- Toplu Melekler Eşliğinde Nazil Olan Ayetler:

Bu başlık altında ise, el-En'âm suresinin bir defada yetmişbin meleğin katılımıyla indirildiği örneği verilmektedir. Bu melekler gökler ve yeryüzünü doldurmakta ve bir uğultu halinde Allah'ı tesbih etmekteydiler. Bu durumu gören Hz.Peygamber @ "sübânellah" diyerek secdeye kapanmıştı.⁴⁵⁷

Zerkeşî bu haber hakkında, Ebû Amr b. Salâh'ın *Fetâvâ* adlı eserinde haberin Übey b. Ka'b kanalıyla Peygamber'den geldiğini ve isnadında zayıflık olduğunu, başkaca sahih bir tarikının da bulunmadığını ve hatta buna muhalif rivayetin

⁴⁵⁵Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 30-31.

⁴⁵⁶ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 194.

⁴⁵⁷İbn-i Kesir, *Tefsîr*, II, 122 ; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III, 1 ; et-Tabresî, *Mecmau'l-Beyân*, II, 271 ; Ayrıca bkz. Ateş, *Tefsîr*, III, 113.

bulunduğunu; ayrıca el-En'âm suresinin bir defada değil, bazı ayetlerinin Medine'de indiğini söylediğini zikretmektedir. Ancak Medine'de inen ayetlerin sayısında ihtilaf edilmiştir. Denildiğine göre *kul tedlev...* diye başlayan 151 ayetten itibaren üç veya altı ayet Medine'de diğerleri Mekke'de inmiştir.⁴⁵⁸

el-Fâtiha suresinin inişinde ise, seksenbin melek hazır bulunmuştur. Ayetül-kürsî nazil olurken ise otuzbin melek; Yunus suresi inerken yine 30.000 melek; ez-Zuhrûf suresinin 45. ayetinin *ves'el men erselnâ min kablike min rûsulünâ* inişinde de yirmibin melek hazır bulunmuşlardır. Bunun dışındaki bütün Kur'an'ın inişinde ise sadece Cebrâil (A.S) hazır bulunmuştur.⁴⁵⁹

III- MEKKE-MEDİNE DIŞINDA ÇEŞİTLİ MEKANLARDA NAZİL OLAN AYETLER

Buradan itibaren genellikle mekan dikkate alınarak bir tasnif yapılmaktadır. Hemen ifade edilmelidir ki bu sıralama alimlerimizin konuya, esas itibarıyla Kur'an ayetlerine verdikleri önemin haklı bir göstergesidir. Onlar Kur'an'ın her açıdan bir tasnifinin gerçekleşmesi için yapabileceklerinin en iyisini yapmaya çalışmışlardır.

Bununla birlikte görebildiğimiz kadarıyla maalesef alimlerimiz -aşağıda da göreceğimiz gibi- konuyu Kur'an'ın anlaşılması ve genel ifadesiyle *anlama* boyutuyla ilişkilendirmeye pek önem vermemişlerdir. Şöyle ki mekan odaklı böyle detaylı bir tasnife girişirken, mekan farklılaşmasından doğan -varsa- farklılıklara işaret edilmeden geçilmekte, sadece falanca ayet şurada burada indi denilmektedir. Gönül isterdi ki, şurada burada indiğinin söylendiği ayetler arasında mekan

⁴⁵⁸Bkz. ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 199.

⁴⁵⁹Bkz. ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 199.

unsurundan mütevellit hangi ayırımların, farklılaşmaların aksettiği üzerinde durulsaydı Kur'an'ın anlaşılması adına çok daha istifadeli olurdu.⁴⁶⁰

A- Cuhfe'de Nazil Olan Ayet:

Cuhfe: Mekke ile Medine yolu arasında ve Mekke'den dört konak uzaklıktaki bir yerleşim yeridir.⁴⁶¹

Buna göre el-Kasas suresinin *innellezî ferada aleyke'l-kur'âne...* ifadelerinin yer aldığı 85. ayetinin Hz. Peygamberin hicreti esnasında Cuhfe'de nazil olduğu örnek olarak verilmektedir.⁴⁶²

B- Beyt-i Makdis'de Nazil Olan Ayet:

ez-Zuhrûf suresinin *ves'el men erselnâ kableke...* diye başlayan 45. ayetinin Hz. Peygamberin İsrâ yolculuğuna çıktığı gece inmesi örnek olarak verilmektedir.⁴⁶³

C- Taif'de Nazil Olan Ayetler:

Bu başlık altında da el-Furkân suresinin *elem tera ilâ rabbike keyfe medde'zille...* diye başlayan 45. ayetinin Taifte indiği örnek olarak verilmekte, ancak Zerkeşî bu olay için garip bir kıssa ifadesini kullanmaktadır.⁴⁶⁴

⁴⁶⁰Bizim bu eleştirimize Ebû Zeyd de katılmaktadır. Bkz. *Mefhûm*, 86-87.

⁴⁶¹Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 197 (dipnot)

⁴⁶²Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 197.

⁴⁶³Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 197.

⁴⁶⁴Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 197.

Yine el-İnşikâk suresinin *belillezîne keferû ...biazâbin elîmin* ifadelerinin yer aldığı 22-24. ayetlerinin de Mekke kafirlerine hitap olduğu ve Taif'te indiği ifade edilmektedir.⁴⁶⁵

D- Hudeybiye'de Nazil Olan Ayet:

er-Ra'd suresinin içerisinde *vehum yekfurûne bi'r- Rahmân ...metâb* ifadelerinin yer aldığı 30. ayetinin Hz. Peygamberin Mekkelilerle barış yaparken Hz. Ali'ye "Bismillahirrahmânirrahîm" yazmasını emretmesi üzerine Süheyl b. Amr'ın *rahmân ve rahîmi* tanımıyoruz eğer biz senin Allah'ın Rasulü olduğunu bilseydik sana tabi olurduk demesi üzerine Hudeybiye'de nazil olduğu örneği verilmektedir.⁴⁶⁶

IV- İNİŞ YERLERİ FARKLI OLMAKLA BİRLİKTE HÜKÜMLERİ BENZEŞEN AYETLER

A- Mekkî Sureler İçinde Yer Alan Medenî Ayetler:

1- Buna örnek olarak el-En'âm suresi verilebilir. Çünkü bu surenin altı ayeti dışındaki bütün ayetleri Mekke'de nazil olmuştur.

el-En'âm suresinin *vemâ kaderullahe hakka kadrihi...* diye başlayan 91. ayeti Mâlik b. es-Sayf hakkında nazil olmuştur.⁴⁶⁷

⁴⁶⁵Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 197.

⁴⁶⁶Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 197-198.

⁴⁶⁷Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 199.

Bunun gibi yine aynı surenin *ve men ezlemu mimenifterâ alellâhi kezibâ...* diye başlayan 93. ayeti de Hz. Osman'ın süt kardeşi Abdullah b. Ebî Sarh hakkında inmiştir.⁴⁶⁸

Aynı ayetin içerisindeki *ev kâle ûhiye ileyye ve lem yûha ileyhi şey'ün...* ifadesi ise yalancı peygamber Müseylemetü'l-Kezzâb hakkında nazil olmuştur.⁴⁶⁹

Yine aynı surenin 151-153. ayetleri de Medine'de nazil olmuştur.⁴⁷⁰

2- el-A'râf suresinin de, üç ayeti hariç tamamı Mekke'de nazil olmuştur. 163. ayetten 171. ayete kadar olan kısım Medine'de nazil olmuştur.⁴⁷¹

3- İbrahim suresinin de, Bedir'de öldürülen müşriklerden bahseden iki ayeti hariç tamamı Mekkîdir. Bu ayetler de 28 ve 29. ayetlerdir.⁴⁷²

4- en-Nahl suresinin ise *vellezîne hâcerû fillâhi...* diye başlayan 41. ayetine kadar olan kısmı Mekkî diğerleri Medenîdir.⁴⁷³

5- el-İsrâ suresinin 73. ayeti hariç tamamı Mekkîdir. Bu ayet ise, Sekîf heyeti hakkında inmiştir.⁴⁷⁴

6- el-Kehf suresinin ise *vasbir nefseke...* diye başlayan 28. ayeti hariç tamamı Mekkîdir. Bu ayet ise Selmân-ı Fârisî hakkında nazil olmuştur.⁴⁷⁵

⁴⁶⁸Ayrıca kıssa hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 200.

⁴⁶⁹ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 200.

⁴⁷⁰ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 200.

⁴⁷¹ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 200.

⁴⁷²Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 200.

⁴⁷³Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 200.

⁴⁷⁴Ayrıca kıssa hakkında da bilgi için bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 200.

⁴⁷⁵Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 201.

7- el-Kasas suresinin 52. ayeti hariç tamamı Mekkîdir. Bu ayet ise, Ca'fer b. Ebî Tâlib ile beraber Habeş'den gelen ehl-i kitab mü'minlerinden kırk kişi hakkında nazil olmuştur.⁴⁷⁶

8- ez-Zümer suresinin *kul yâ ibâdiyellezîne esrafû...* diye başlayan 53. ayeti hariç tamamı da yine Mekkîdir.⁴⁷⁷

9- Hamim'li surelerin tamamı da Mekkîdir. Ancak el-Ahkâf suresinin 10. ayetinin Abdullah b. Selâm hakkında indiği İbn-i Kesir tarafından rivayet edilmektedir ki ihtilaflıdır.⁴⁷⁸

B- Medenî Sureler İçinde Yer Alan Mekkî Ayetler:

1- el-Enfâl suresinin *vemâ kânellâhu liyüazzibehum ve ente fihim...* diye başlayan 33. ayeti ayeti hariç tamamı Medine'de nazil olmuştur. Rivayetler de göstermektedir ki bundan maksat "*Mekkelilerin seni oradan çıkarmadıkça Allah onları helak edecek değildir*" anlamının vurgulanmasıdır.⁴⁷⁹

2- et-Tevbe suresinin de tamamı *lekad câekum rasûlün...* diye başlayan son iki yani 128 ve 129. ayetleri hariç olmak üzere Medine'de nazil olmuştur.⁴⁸⁰

3- er-Ra'd suresinin *velev enne kur'ânen...* diye başlayan 31. ayeti hariç olmak üzere tamamı Medine'de nazil olmuştur.⁴⁸¹

⁴⁷⁶Ayrıca kıssa hakkında da bilgi için bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 201-202.

⁴⁷⁷Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 202.

⁴⁷⁸Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 202. Ayrıca bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXVI. 10 ; İbn-i Kesir, *Tefsîr*, IV, 156.

⁴⁷⁹Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 202.

⁴⁸⁰Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 202.

⁴⁸¹Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 202.

4- Medenî surelerden olan el-Hac suresinin de *vemâ erselnâ min kablike minrasûlin...* diye başlayan 52-55. ayetler arasındaki dört ayeti Mekkîdir.⁴⁸²

5- Mukâtil b. Süleyman'ın iddiasına göre el-Mâûn suresi Mekkîdir. Ancak *feveylün lilmusallîn...* diye başlayan dördüncü ayetten sonuna kadar olan kısım Medine'de nazil olmuştur.⁴⁸³

C- Mekke'de Nazil Olup da Hükmü Medenî Olan Ayetler:

Bu başlık altında yer verilecek örneklerle ilgili olarak geleneksel tanımlar dikkate alındığında şu noktaların altı çizilebilir: Hatırlanacak olursa ayetin indiği mekan dikkate alınırsa ayetin Mekkî; indiği zaman dikkate alınırsa -hicretten sonra nazil olması sebebiyle- Medenî sınıflamasına dahil edilmesi söz konusu olacaktır. İçerdiği konu ve hitap ettiği muhataplar dikkate alınırsa bütün insanlığa indiği yani belki Mekkî olduğu söylenebilecektir. Bütün bunları göz önünde tuttuktan sonra, önceki alimlerimizin aşağıdaki ayetleri mutlak anlamda Mekkî ya da Medenî olarak sınıflandırma yerine Mekke'de inip de hükmü Medenî olanlar gurubuna dahil etmelerinin sebebi daha iyi anlaşılmaktadır.⁴⁸⁴

1- Fetih günü Mekke'de inen, el-Hucûrât suresinin 13. ayeti buna örnek olarak gösterilmektedir.⁴⁸⁵

2-Yine bu başlık altında el-Mâide suresinin *el-yevme ekmeltü leküm...* diye başlayan 3, 4 ve 5. ayetlerinin insanlar Arafat'tayken cuma günü indiği örneği de

⁴⁸²Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 202-203.

⁴⁸³Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 203.

⁴⁸⁴Bkz. Subhi Salih, *Mebâhis*, 168.

⁴⁸⁵Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 195 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22. Ayrıca bu hadisenin hikayesi hakkında geniş malumat için bkz. İbn-i Hişâm, *es-Sîre*, IV, 31-32.

verilmektedir. Bu olayda Hz. Peygamberin devesi Kur'an'ın heybetinden dolayı çöküp kalmıştı. Bu ayetler, nüzul açısından hicretten sonra indiklerinden dolayı Medenîdirler.⁴⁸⁶

3-en-Nisâ suresinde *innellahe ye'muru...* diye başlayan 58. ayeti de bu başlık altında örnek olarak verilmektedir.⁴⁸⁷

D- Medine'de Nazil Olup da Hükmü Mekkî Olan Ayetler:

1- Bu başlığa örnek olarak el-Mümtehine suresi verilmektedir. Nazil olduğu zaman ve mekan dikkate alındığında tamamıyla Medeni olan bu sure, sonuna kadar Mekkeli müşriklere Hz. Peygamberin onlara yönelik yapacağı askeri operasyonu bir mektupla haber veren Hâtıb b. Ebî Beltea ve Sâre hakkında inmiş ve Mekkeli müşriklere hitapda bulunmuştur.⁴⁸⁸

Buna göre geleneksel tanımlar dikkate alınırsa el-Mümtehine suresinin, indiği mekan açısından Medenî, hicretten sonra inmesi sebebiyle de (zaman açısından) Medeni, Mekkelilere hitap etmesi sebebiyle şahıslar baz alınırsa Mekkî, konusunun mü'minlerin düşüncelerini toplumsal bir olguya kanalize etmesiyle de yine Medenî sayılabileceği ifade edilebilir. Bu hususlar dikkate alınınca, alimlerimizin bu sureyi **Medine'de nazil olup da hükmü Mekkî olan ayetler** gurubunda ele aldıklarının sebebi daha iyi anlaşılmaktadır.⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 195 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 23.

⁴⁸⁷Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 23.

⁴⁸⁸ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 195 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 23. Bu kıssa için ayrıca bkz. Bu kıssa için bkz. İbn-i Hişâm, *es-Sîre*, IV, 16-18.

⁴⁸⁹Bkz. Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 168.

2- Aynı şekilde en-Nahl suresindeki 41. ayetinden (*vellezîne hâcerû fi'llâhi...*) sonuna kadar olan kısım da, Medine'de inmekle birlikte Mekkelilere hitap etmektedir.⁴⁹⁰

3- Bunun gibi er-Ra'd suresi de, Medine'de inmekle birlikte Mekke halkına hitap etmektedir.⁴⁹¹

4- Aynı şekilde et-Tevbe suresinin başından *yâ eyyuhellezîne âmenû inneme'l-müşrikûne necesün...* diye başlayan 28. ayete kadar Medenî olmakla birlikte Mekkeli müşriklere hitap etmektedir.⁴⁹²

E- Mekki Surelerde Yer Alıp da Medeni Nüzule Benzeyen Ayetler:

1- Bu başlığa örnek olarak, en-Necm suresinin *ellezîne yectenibûne kebâira'l-ismi...* diye başlayan 32. ayeti verilmektedir. Çünkü bilindiği gibi Mekke döneminde had cezaları bulunmuyordu. Nitekim *fevâhiş* kavramının içerisine hakkında had cezalarının belirtilmiş olduğu günahlar dahil edilmektedir. Ayette geçen *lemem* kelimesi ise büyük günahlarla fuhuş arasındaki küçük günahları yansıtmaktadır. Ayet, Nebhân adındaki bir sahabe ile birlikte olmak isteyen, ancak bunu reddeden bir kadın hakkında nazil olmuştur.⁴⁹³

⁴⁹⁰ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 195 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 23.

⁴⁹¹ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 195.

⁴⁹²ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 196 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 23.

⁴⁹³ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 196 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 23-24.

2- Hud suresindeki *ve ekîmî's-salâte tarafeyi'n-nehâri...* diye başlayan 114. ayet de, Ebû Mukbil el-Huseyn b. Omer b. Kays ve kendisinden hurma satın alan ve birlikte olmak istediği bir kadın hakkında nazil olmuştu.⁴⁹⁴

F- Medeni Surelerde Yer Alıp da Medeni Nüzule Benzeyen Ayetler:

1- Buna örnek olarak da, el-Enbiyâ suresinin *lev eradnâ ennettehîze lehven...* diye başlayan 17. ayet verilmektedir. Bu ayet Necran Hristiyanlarından olan es-Seyyid ve el-Âkîb hakkında nazil olmuştu.⁴⁹⁵

2- Huseyn b. Vâkîd'ın rivayetine göre el-Âdiyât suresi de, bu başlığa örnek olarak verilmektedir.⁴⁹⁶

3- Aynı şekilde el-Enfâl suresinin *ve iz kâlû allahumme in kâne hâzâ...* diye başlayan 32. ayeti de bu başlığa örnek olarak verilmektedir.⁴⁹⁷

V- AYETLERİN ÇEŞİTLİ MEKANLARA GÖTÜRÜLMELERİ AÇISINDAN YAPILAN SINIFLAMALAR:

A- Mekke'den Medine'ye Götürülen Ayetler:

1- Mekke'den Medine'ye ilk götürülen sure, Yusuf suresidir. Mekke'ye Hz. Peygamberi ziyarete gelen sekiz Medineliye Hz. Peygamber İslamı tebliğ etmiş, onlar da kabul etmişlerdi. Bu kimseler ensardan ilk müslüman olan kimselerdi. Bu

⁴⁹⁴ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 196.

⁴⁹⁵ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 196.

⁴⁹⁶ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 197 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 24.

⁴⁹⁷ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 197 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 224.

sekiz kişi ile beraber Hz. Peygamber, Avf b. Afrâ'yı da Yusuf suresiyle birlikte göndermişti.⁴⁹⁸

2- Bu surenin ardından el-İhlâs suresi Medine'ye götürülmüştür.⁴⁹⁹

3- Bunun ardından da el-A'râf suresinin *kul yâ eyyühennâsü innî rasûlüllahi ileyküm cemîan...* diye başlayan 158. ayeti götürülmüştü.⁵⁰⁰

4- Suyuti'nin anlatımına göre Berâ'dan rivayet edilen hadis el-A'lâ suresinin de Medine'ye götürüldüğüne işaret etmektedir.⁵⁰¹

B- Medine'den Mekke'ye Götürülen Ayetler:

1-Medine'den Mekke'ye götürülen ayetler arasında haram aylarda ganimet elde etme konusundaki el-Bakara suresinin 217. ayeti (*yes'elûneke anî's-şehri'l-harâmî...*) bulunmaktadır. Nitekim, Abdullah b. Cahş Mekke'deki müslümanların mektubunu Peygamber'e getirmişti. Bu mektuba göre, müşrikler müslümanları İbnü'l-Hadramî'nin öldürülmesinden dolayı sıkıştırıp rahatsız ediyorlar, haram aylarda mallarına el koyup, esir alıyorlardı. Abdullah b. Cahş da Mekke'deki müslümanlara "Eğer onlar sizi rahatsız ederlerse, aynısıyla siz de onları rahatsız edin" diye yazdı.⁵⁰²

⁴⁹⁸ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 203 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 24.

⁴⁹⁹ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 203 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 24.

⁵⁰⁰ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 203.

⁵⁰¹el-Buhârî, *es-Sahîh*, 65. Tefsîr, 87, (VI, 82) ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 24. Ayrıca bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 18.

⁵⁰²ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 203-204 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 24. Bu kıssa için ayrıca bkz. et-Taberî. *Câmiu'l-Beyân*, II, 347-348 ; el-Kurtubî, *el-Câmi*, III, 42.

2- Ayrıca faizle ilgili hüküm bildiren el-Bakara suresinin 278. ayeti de (*ya eyyühellezine âmenûttekullâhe vezerû mâbekiye...*) Mekke'ye götürülenler arasındadır. Rasulullahın Mekke'deki temsilcisi Attâb b. Esîd bu ayeti Mekkelilere okudu ve haramlığını ikrar ettiler.⁵⁰³

3- et-Tevbe suresinin ilk ayetleri de Mekke'ye götürülmüş ve onları da Ali b. Ebî Tâlib kurban bayramı günü insanlara okumuştur.⁵⁰⁴

4- Ayrıca, Medine'den Mekke'ye götürülen ayetler arasında en-Nisâ suresinin *tetevaffâhümü'l-melaiketü...* diye başlayan 97. ayetten itibaren 98 ve 99. ayetleri de yer almaktadır.⁵⁰⁵

C- Medine'den Habeşistan'a Götürülen Ayetler:

Medine'den Habeşistan'a götürülen altı ayet vardır. Ruhbanların ve papazların husumetleri üzerine Peygamberimiz Ca'fer b. Ebî Tâlib'e Al-i İmran suresinin 64. ayetinden itibaren Habeşlilere okuması için göndermişti. Bunun sonucu Necâşi müslüman olmuştu.⁵⁰⁶

Buna karşılık Suyuti de söz konusu ayetlerin Habeş'e değil, Rum'a götürüldüğünün doğru olduğunu ileri sürmekte ve Ahmed'in de Müsned'inde yer verdiği rivayete göre Habeş'e götürülen ayetlerin bunlar değil, Meryem suresinden

⁵⁰³ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 204 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 24.

⁵⁰⁴ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 204 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 24.

⁵⁰⁵Ayrıca kıssası için de bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 204 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 24.

⁵⁰⁶Kıssa için de ayrıca bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 204.

olması gerektiğini ifade etmektedir. Nitekim Ca'fer b. Ebî Talib, Necaşi'ye Meryem suresindeki ayetleri okumuştur.⁵⁰⁷

Ancak ifade edilmelidir ki, bu madde altında sözünü ettiğimiz başlıkların ayetlerin şekillenmesinde yansımalarının olmadığı açıktır. Çünkü ayetlerin bu taşınmaları doğal inişlerinden sonra gerçekleşmiştir. Ancak konu önceki İslam alimlerinin Kur'an üzerine ne kadar ihtimamla durduklarının bir başka göstergesi olması açısından önemlidir, ve bu açıdan altı çizilmeye değerdir.

⁵⁰⁷Bkz. es-Suyûti, *el-İtkân*, I, 24.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİ DÖNEMİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Kur'an'ın sağlıklı olarak anlaşılabilmesi için, onun gelmeye başladığı zaman esnasında muhatapların, çevrenin, coğrafyanın çeşitli yönleriyle tanınması kuşkusuz hayati önem arz etmektedir. Dolayısıyla cahiliye dönemi diye bilinen dönemin dini, kültürel, ekonomik, coğrafi ve siyasi özelliklerini bilmek, ilk adımda kendilerini muhatap almış Kur'an'ın canlı ve sağlıklı bir tarzda anlaşılıp yorumlanmasını da mümkün kılacaktır. Kuşku yok ki her millete ait fertlerin akıl, görgü ve kültür düzeyleri şaşmaz anlamda aynılık arz etmezler. Yani cahiliye dönemindeki Arapların çeşitli yönleri ele alındığında; o dönemin bütün Araplarının durumu bu düzeydedir şeklinde yüzde yüzlük bir istatistik bilgi anlamına alınmamalıdır. Ama şu da inkar edilmemelidir ki her milletin asgari düzeyde taşıdığı ortak yönler de söz konusu olabilmektedir. Bu yüzden iyi bir gözlemci için zaman zaman kişilerin konuşma aksanlarından, yürüyüşlerinden, oturup kalkmalarından nereli olduklarını anlamak zor bir iş olmamaktadır.⁵⁰⁸

Bu noktada o dönemin söz konusu özelliklerini bildiren her türlü bilgi ve belgenin ayrıca çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Aslında Paret'in de bir nebze haklılık payının bulunduğu gibi Hz. Peygamber'in özellikle ilk peygamberlik dönemi yani ilk Mekke dönemi hakkında çok detaylı malumat bulunmamaktadır. Dolayısıyla o dönem hakkında bilgi edinebilmek için mevcut kaynaklar yanında biraz da boşlukları tahminlerle doldurma mecburiyeti söz konusu olmaktadır.⁵⁰⁹

⁵⁰⁸Bkz. Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, 15. Bsk., Kahire 1994, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısıriyye. s. 30.

⁵⁰⁹Paret, *Kur'an Üzerine Makaleler*, 140.

Malesef bu konuda siyer kitaplarımız duyulan ihtiyacı tam olarak karşılayamamaktadır. Çünkü daha önce de zikredildiği gibi genelde siyer kitaplarımız özellikle İslam öncesi dönem ve çevresinin sosyal, ekonomik, sosyal ve dini konumuyla çok nadir olarak ilgilenmektedir. Bu tür hususlar da daha çok Hz. Peygamber'in şahsı, soyu ve hayatı söz konusu olunca gündeme getirilmektedir. Kur'an'ın daha sağlıklı anlaşılması adına bu konulara değinildiği pek görülmemektedir. Ayrıca siyer kitaplarının olayları tarih vererek ortaya koymamaları da görülen bir başka bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵¹⁰

Dolayısıyla böylesi bilgi ve belge ihtiyacı içerisinde kalınan bir durumda gerçekten Muhammed Hamidullah'ın da haklı olarak dediği gibi hadis-i şerifler de bu malumatı bize sağlayan en önemli belgelerden kabul edilmelidir. Çünkü hadisler aslında sadece Hz. Peygamber'in dinle ilgili söz, fiil ve takrirlerini aksettirmekle kalmamakta aynı zamanda kendi döneminde hem müslümanlarla ve hem de dış dünyada vukubulmuş önemli gün ve olayların da birer belgesi konumundadır. Bunun dışında Habeşistan, Bizans ve İran gibi komşu devletler hakkında bilgiler de sunmaktadır.⁵¹¹

Bu itibarla, o dönemin yukarıda söz konusu edilen çeşitli yönlerini ortaya koyabilmek için, elde edilebilen her türlü bilgi ve belgeden yararlanılmaya çalışılacaktır.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

⁵¹⁰Siyer kitaplarının bu eksiklikleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I, 9-10.

⁵¹¹İbn İshâk, *Sîretü İbn-i İshâk*, thk. Muhammed Hamidullah, Konya 1981, s. (TI).

I- SOSYO-KÜLTÜREL ÖZELLİKLERİ

İslam öncesi Arap yarımadasında toplumu ayakta tutan en önemli kuvvet, kan ve soy bağıdır; söz konusu bu kan ve soy bağları genel anlamda kabileleri oluşturmaktadır. Öncelikle sahip oldukları dünya görüşlerinin, örf ve adetlerinin, yaşantı biçimlerinin kökeni de doğal olarak taşıdıkları kan ve ırka dayanmaktadır.⁵¹²

Engin çöllerin, gündüzleri masmavi, geceleri yıldızlarla dolu bir gökyüzünün safiyeti onların zekalarına da yansımaktaydı. Gerçekten de hemen bütün Araplarda özellikle de çöl yaşantısı süren bedevilerde berrak bir zihin yapısı görülmektedir. Sözelimi Arapların zekasını anlatma noktasında tarihçilerin anlattıkları iki deve- Arabın yolda giderken ezberden satranç oynamaları, bir Arabın topluluk içinde bir çocuğun ayağına bakarak babasını tayin edebilmesi, iz sürerek kaçmış bir hayvanı, köleyi veya hırsızı yakalamaları örneklerin birkaçını teşkil etmektedir. Özellikle çöl Araplarının kendilerine yapılan bir iyiliği bir de kötülüğü unutmamaları onların söz konusu zihin yapılarıyla ilgili olabilir. Bu doğrultuda onlar kendilerine karşı yapılan bir kötülüğe anında mukabele etme imkanı buldukları anda hemen karşılık verirdi. Bu imkanı bulamadıkları takdirde de onu içine kin, nefret ve düşmanlık olarak gömer ve asla unutmazdı. Muhtemelen bu yüzden Araplar arasında kan davalarının, çapulculuğun ve harplerin eksik kaldığı görülmezdi.⁵¹³

Ayrıca Araplar, ticaretle meşguliyetleri sayesinde Suriye, Habeşistan, Mısır ve diğer bölgelere sık sık gidip gelme imkanına sahip olmuşlardı. Bu bölgelerde

⁵¹²M. Şemseddin, "*Kable'l-İslam Araplarda İctimai Aile*", Dârü'l-Funûn İlâhiyât Fakültesi Mecmuası, Yıl: 1, Sayı: 4, İst. 1926, s. 83 ; Watt, *Muhammad's Mecca*, s. 15.

⁵¹³Bkz. Mahmud Es'ad, *İslam Tarihi*, sad. A.L. Kazancı, O. Kazancı, İst. 1983, s. 135 ; el-Askerî, es-Seyyid Murtedâ, *el-Kur'ânü'l-Kerîm ve Rivâyâtü'l-Medreseteyn*, 1. Bsk., yy., 1995/1415, Şirketü't-Tevhîd li'n-Neşr, s. 28.

Hint ve Çin gibi daha başka bölgelere mensup tüccarlarla da karşılaşmışlardı.⁵¹⁴ Dolayısıyla ticaret sebebiyle ortaya çıkan bütün bu karşılaşmalarda Gatje'nin de haklılıkla vurguladığı gibi dönemin kültür merkezleriyle bir şekilde ilişki içerisine girmişlerdir.⁵¹⁵ Diğer tarafın yani Rum ve İran gibi o dönemde dünyanın iki köklü medeniyeti ve süper gücünün siyasi, ictimai, kültürel ve dini durumlarını tanımış ve hatta kimilerinden etkilenme olgusu da söz konusu olabilmiştir.⁵¹⁶ Bu noktada Ahmed Emin'in de haklılıkla vurguladığı gibi Arapçada görülen bazı Farsça, Rumca, Mısırca ve hatta Habeşçe kelimelerin bu yolla girmiş olması pekala mümkün görünmektedir.⁵¹⁷

İslam öncesi dönemde özellikle Yunan ilimlerine meyyal olanların Hristiyan Nastûriler olduğu görülmektedir. Bunlar ilahiyat ve felsefe kitaplarını Yunancadan tercüme etmekteydiler. Din adamlarının bir kısmı da Fars beldelerinde tabip olarak yaşamaktaydı. Hire bölgesinde bu kimselerin çok sayıda bulundukları ifade edilmektedir. Ahmed Emin'in de dediği gibi belki de Hire zayıflayıp İslam yayılmaya başladığında; ilmin sancağının Basra ve Kûfe şehirlerinden yükselmesinin altında bu etmenler de bulunabilir. Çünkü bu yerler Hire'nin komşusu sayılabilecek yerlerdi. Aynı şekilde Araplarla Yunan arasında köprü vazifesi gören gurubun bu Hristiyan Nasturiler olduğu da söylenebilir.⁵¹⁸

⁵¹⁴Muhammed Hamidullah, "*el-İlaf veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisadi Diplomatik Münasebetleri*", çev. İsmail Cerrahoğlu, A.Ü.İ.F.D., c. 9, 1962, s. 220.

⁵¹⁵Helmut Gatje, *The Qur'ân and its Exegesis*, translated and edited by: Alfred T. Welch, Berkeley and Los Angeles, 1976, University of California Press, s. 2.

⁵¹⁶Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. Heyet, İst. 1985, Kayıhan yay., c. I, s. 85.

⁵¹⁷Ahmed Emin, *Fecr*, 15-16.

⁵¹⁸Ahmed Emin, *Fecr*, 28.

Arapların cahiliye döneminde sahip oldukları olumsuz davranış şekilleri arasında onların kölelere karşı acımasız ve vahşice davranmaları, aşırı derecede içki tüketerek saldırganlık içerisinde olmaları, kız çocuklarını diri diri toprağa gömmeleri ve kumar oynamaları gelmektedir. Kısaca Zencânî'nin deyişiyle siyasette, idarede, dinde ve ahlakta bir anarşi ve kaos hakimdi ve doğu dünyası bu şerden kurtuluşa gebe olmanın sancısını çekmekteydi.⁵¹⁹

Arapların sosyo-kültürel durumları hakkında genel anlamda bir giriş niteliği taşıyan bu ifadelerin ardından daha detaylı alt başlıkları incelemeye geçebiliriz:

A- Araplarda Kültür Öğeleri

Okuma yazmanın yaygın olmadığı Arapların kültürlerinin kaynağını şiir, ensab, emsal, eyyamu'larab (yani savaşları ve diğer önemli olayları), kendi adet ve görenekleri, Himyer ve Yemen halkının menkıbeleri, Hicaz ve Yemen yörelerinde yerleşik Yahudilere ait haberler ile Suriye ve Irak'taki Hristiyan kiliselerinin yaydıkları Hristiyanlığa ait malumatlar teşkil etmekteydi.⁵²⁰

Ayrıca Arap edebiyatında Gassanilerle ilgili pek çok sayıda kıssaların, efsanelerin ve mesellerin anlatımları bulunmaktadır.⁵²¹

Bunun dışında İslam öncesi dönemde Araplar, İlmü'l-Envâ (yıldızlara bakarak tahminde bulunma), Tıp, İlmü'l-Eser (iz sürme) ve İlmü'l-Ensâb (soy-sop ilmi) gibi

⁵¹⁹Bkz. ez-Zencânî, *Târihu'l-Kur'ân*, 19 ; Mahmud Es'ad, *İslam Tarihi*, 170.

⁵²⁰Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, Üçdal neşriyat, İst. 1976, c. I. s. 24; Watt, *Hız Muhammed Mekkede*, 34-35 ; C. Brockelman, *İslam Milletleri ve Medeniyetleri Tarihi*, çev. Neş'et Çağatay, Ank. 1954, Örnek Matbaası, s. 8-11.

⁵²¹Ahmed Emin, *Fecr*, 21.

konularda özel maharetler kesbetmişlerdi.⁵²² Birbirlerinin bile neseplerini çok iyi bildikleri ifade edilen Araplar muhtemelen bu hassaları sebebiyle nesebini bilmedikleri ailelerden de kız alıp-verme ilişkisine girmek istemiyorlardı.⁵²³ Nesep konusunda -neredeyse kendi soy kütüklerini Hz. Adem'e ve Hz. İsmail'e isnad ettirmeye varacak kadar- son derece ileri düzeyde oldukları ifade ediliyorsa da İmam Malik'in de ifade ettiği gibi bu durum salt abartıdan başka bir şey değildi. Tarih içerisinde çeşitli zamanlarda kabilelerin birleşmesiyle nesepleri de karışıklığa uğramış artık kendilerinin aynı ana ve babadan meydana geldiklerini ileri sürer olmuşlardı.⁵²⁴

B- Başka Kültürlerle Temasları

Arabistan yarımadası İslam öncesi dönemde kapalı bir kutu görünümünde değil, aksine çok farklı kültürlerle mensup çeşitli milletlerle sürekli temas halinde olan bir yarımada görünümüne sahiptir. Aslında İzutsu'nun da haklı olarak ileri sürdüğü gibi o dönemde yaşayan insanları iki grupta mütala etmek gerekmektedir.⁵²⁵

1- Bedevi Tabaka: Bu kesimdeki Araplar saf ve hakiki çöl Araplarını temsil etmektedirler. Bu insanlar yakın toplum halinde yaşamakta ve tutucu, gelenekçi, kendi düşünüş ve yaşayış tarzlarına aykırı hiçbir yeniliği kabul etmeyen kimselerdi. Bu gruptaki Araplar, tam anlamıyla çöl hayatı yaşayan, dar kabile toplumu

⁵²²Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, I, 89-90. Arapların sahip olduğu bu ve daha başka özellikler için bkz. Mahmud Es'ad, *İslam Tarihi*, 170-185.

⁵²³el-Askerî, *Rivâyâtü'l-Medreseteyn*, 28. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Mahmud Es'ad, *İslam Tarihi*, 180-182.

⁵²⁴Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 4-5.

⁵²⁵İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 178. Ayrıca bkz. s. 92.

biçiminde, sadece kendi kabilesi arasında hayat süren içe dönük insanlardan meydana gelmekteydi. Bu insanların hemen her düşünce, görüş ve düşünceleri kabilesel sınırlar içindeydi.⁵²⁶

Öte yandan bedevi Araplar sanatı, ziraati, ticareti ve örneğin tuzculuk mesleklerini de hakir görürlerdi. Hatta bu durum bir çöl kızının bu mesleklerden biriyle iştigal eden birisinin oğluyla -zengin de olsa- evlenmesine engel bir durum teşkil etmekteydi.⁵²⁷ Onların yaptıkları hayvanlarıyla meşgul olmaları. Etlerini yerler, sütlerini içerler, yünlerini elbise yapıp giyerlerdi. Karınlarını doyurma noktasında besledikleri hayvanları yetersiz kalırsa keler ve tavşan gibi bulabildikleri hayvanları avlanarak ihtiyaçlarını giderirlerdi. Hayvanlarından doğrudan karşılayamayacakları ihtiyaçları için ise alışveriş yapıyorlar ve karşılık olarak da hayvan veriyorlardı. Genelde bu insanların ticarete yatkınlıkları yoktu, ticarete girdiklerinde de ya yol kılavuzu ya hayvan sürücüsü ya da muhafız olarak görev alıyorlardı.⁵²⁸

İçinde yaşadıkları coğrafi konum itibarıyla hayvanlarına otlaklı yerler ve su kaynakları bulmak zorunda olan Bedevî Araplar, otlaklar ve su kaynakları yüzünden de sık sık savaşmak zorunda kalıyorlardı. Sık sık savaşan bu insanlar, -belki hayatlarını idame ettirebilmek için- karşılarına çıkan diğer kabilelere de suizan beslemek durumunda kalıyorlar ve onları elde ettikleri mer'a ve su kaynaklarına sahip çıkabilecek rakipler olarak görüyorlardı. Zira onları ilgilendiren yegane hayati durum sularının bol, otlaklarının yeşil, hayvanlarının semiz olmasından başka bir şey

⁵²⁶İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 178-179.

⁵²⁷el-Askerî, *Rivâyâtü'l-Medreseteyn*, 27-28.

⁵²⁸Daha geniş bilgi için bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 9-10.

değildi. Dolayısıyla içinde yaşadıkları bu ortam, onların dünya görüşlerini ve hayata bakış tarzlarını da yakından etkilemekteydi.⁵²⁹

Biraz önce de ifade edildiği gibi bu insanların diğer bir geçim aracı da zayıf gördükleri diğer kabilelere saldırarak yağmacılık yapmaktı. Bu işleme çoğu zaman baş vururlar ve geçimlerini böylelikle sağlarlardı. Yağmaladıkları hayvanları, kendi malları arasına katarlar; onların kadınlarını, oğullarını ve kızlarını da cariye yaparlar ve zenginlik içerisinde yaşarlardı. Tabi böyle bir durumun garantisi olamazdı. Çünkü bir başka kabile de aynı tür uygulamayı söz konusu kabile için düşünebilmekteydi. Hatta saldırarak, yağmalayacak ve savaştıkları düşman bulamadıkları zaman da birbirleriyle savaşırlardı.⁵³⁰

Ayrıca bu insanlar birlikte yaşadığı kabile fertlerine karşı ise, son derece büyük bir dayanışma ruhu içerisinde hareket ederlerdi. Kardeşleri ister mazlum olsun, isterse zalim olsun onu mutlaka korurlardı. Hatta kabile fertlerinden biri bir cinayet işlediği zaman herkes bu cinayeti sahiplenir, bir ganimet de elde edildiği zaman bundan bütün kabileye pay düşerdi. Ancak hemen ifade edilmelidir ki bedevi arabındaki vatan düşüncesi, halk duygularıyla ilgili bir vatan düşüncesi değil, sadece kabilesel bir vatan düşüncesidir.⁵³¹

Böyle olmakla birlikte çöl Arapları şaraba düşkün kimseler olarak bilinmekte ve şarabı da genellikle Hristiyan, Yahudi ve İranlı tüccarlardan temin etmekteydiler. Bu durum en azından onların yabancı kimselerle de görüştüklerini dolayısıyla onların çok kapalı bir kutu olmadıklarını gösterebilir. Hatta şiirlerinden

⁵²⁹el-Askerî, *Rivâyâtü'l-Medreseteyn*, 27.

⁵³⁰Daha geniş bilgi için bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 9.

⁵³¹Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 10.

anlaşıldığına göre bedeviler, çölün değişik yerlerinde yaşayarak çölün تنها ve ıssız yerlerinde yanan lambalarıyla gece karanlığında yolculuk yapanlara kılavuzluk görevini yerine getiren zahid Hristiyan rahipleri ile de görüşmekteydiler. Ancak bu görüşmeler, ferdi düzeyde olmaları sebebiyle onların genel yaklaşımını etkilememişti.⁵³²

2- Şehirli Tabaka: Bu kesimdeki Arapların ise pek çok açıdan bedevilerden farklı bir hayat tarzları bulunmaktaydı. Onlar bedevi Araplardan daha ince ve daha görgülü kimseler olarak tanınmaktadırlar. Yerleşim merkezlerinde oturmakta, ticaret veya ziraatla geçinmektedirler. Onların Yemen'de, Şam'da ve Irak'ta düzenli sayılabilecek imaretler kurmuş oldukları da bildirilmektedir.⁵³³

Ayrıca şehirli Araplar, başka hayat ve düşünce tarzlarına daha açık, daha geniş fikirli ve yeniliklere oldukça hazır insanlardan meydana gelmekteydi. Özellikle bedevilerle karşılaştırıldıklarında şehirli Arapların çok aydın bir sınıfı temsil ettiği, hatta o dönemin kozmopolit sınıfını oluşturdukları görülmektedir. Cahiliye döneminde bu sınıfın önderlerinden sayılan Lebîd, A'şâ, Nâbiğa vs. gibi büyük şairlerin yetişmiş olması bu tespitin temellerinden kabul edilebilir.⁵³⁴

Gerçi bu kimselerle ilgili olarak tamamen bedevi, ya da tamamen şehirli ifadelerini kullanmak isabetli olmayabilir. Sözelimi Mekke şehrine yerleşen Araplar belki sadece bir ya da iki nesil önce yerleşik hayata geçmişlerdi. Bu yüzden de özellikle onlardan bazıları, çöl bedevilerinden çok farklı bir karakteristik yapıya

⁵³²İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 179.

⁵³³Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 11.

⁵³⁴İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 179.

sahip değillerdi.⁵³⁵ Bunun tersi de söz konusu olabilmekteydi. Örneğin özellikle Nabiğa'nın düşünce ve ifade bakımından gerçek bir bedevi olduğu ama aynı zamanda şehirli sınıfın ileri gelenlerinden sayıldığı bilinmektedir.⁵³⁶

Ayrıca daha önce de belirttiğimiz gibi bu kozmopolit sınıfın bedevilerden ayrıldığı en önemli özellik bu kimselerin dış dünyaya, dış kültürlerle çok açık olmalarıydı. Bu kimseler bedevilerin aksine bilinmeyen kültürlerle açılmak, yeni fikirler öğrenmek yönünde yaklaşımlara sahipti.

Hatta Kur'an'da -deyim yerindeyse- dağlar, taşlar, gemiler, gece ve gündüz gibi çok somut örneklerin kullanılması Arapların bu dış dünyaya açık olmalarıyla ilgili yapılarını yakından alakadar ettiğini düşünmemiz mümkündür.

Şehirli tabakada görülen bu açıklık kendilerine, bedevilere nazaran çok daha sistemli ve geniş katılımlı siyasi yapılar kazandırmıştır.⁵³⁷

Örneğin A'şâ, bütün yarımadaı kuzeyden güneye dolaşmış, Kudüs'ü, Humus'u ziyaret etmiş, Irak'a gitmiş, İran imparatorluğuna geçmiş ve oradan öğrendiği çeşitli kavram ve fikirleri, Hîre'de Hıristiyanlardan öğrendiği fikirlerle birlikte işleyerek şiirleri aracılığıyla Arabistan'a sokmuştu.

Özetlenecek olursa Arapların 1-ticaret yoluyla, 2-sınır boylarında yer alan küçük Arap köyleri yoluyla, 3-Yarımadada yer alan Yahudi ve Hıristiyan varlığı

⁵³⁵Bkz. Watt, *Bell's Introduction*, 4.

⁵³⁶İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 179.

⁵³⁷Bkz. Ahmed Çelebi, *Mevsûâtü't-Târîhi'l-İslâmî*, Kahire 1974, Mektebetü'n-Nahdati'l-İslâmiyye, s. 96.

yoluyla dış dünyadan kopuk olmadıkları hatta o kültürlerden maddi ve edebi hayatları noktasında etkilendikleri söylenebilir.⁵³⁸

Özellikle Arapların büyük ticaret kervanları, Yemen ve Şam'a sürekli gidip gelmekteydi. Bu gidiş gelişlerin sadece ticaret açısından bir kazanç olması düşünülemez. Ticaretin yanında gittikleri yörelerin kültürlerinden etkilenmeleri ve de başkalarını etkilemeleri inkar edilemez. Ahmed Emin'in de isabetle vurguladığı gibi en azından bu bölgelerde konuşulan dilleri bildikleri düşünülebilir. Ayrıca kıssalar, meseller gibi çeşitli edebiyat ürünlerinden yararlanmış olmaları da pekala mümkündür.⁵³⁹

Hicaz Arapları, Hire Araplarından özellikle şiir ve hayat algılayışları noktasında faydalanmışlardır hatta Hire emirleri, Hicaz şairlerinin şiirlerindeki temel malzeme olmuşlardır. Örneğin cahiliye şairi Nabîğa'nın divanı incelendiğinde; Hire emiri yönelik Nu'man'a övgülerle ve ondan özür dilemelerle dolu olduğu görülmektedir.⁵⁴⁰

H. Peygamber @ de bu sınıfa mensup birisidir. H. Peygamberin yetiştiği çevre, pekçok yönden bedevilerin yaşadığı çevreden oldukça farklı ve hatta onun aksi bir görünüme sahipti. Bu itibarla bedevi Arapların kültür düzeyi, şehirli Arapların kültür düzeyinden çok daha aşağı idi.⁵⁴¹

⁵³⁸Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 12, 28.

⁵³⁹Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 15-16.

⁵⁴⁰Ayrıca geniş örneklemeler için bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 18.

⁵⁴¹İzutsu. *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 179-180.

C- Toplantılar Düzenlemek (Kulüp Tesisi)

Cahiliye dönemindeki Araplar arasında istişare bilinen ve uygulanan bir mekanizmaydı. Kabile şeyhi önemli konularda tek başına karar vermez, kabilenin kendilerinden oluştuğu aşiret önderlerinin de fikirlerini alırdı. Bu itibarla her kabilenin içerisinde toplantılarını yaptıkları ve "*nedve*" adını verdikleri meclisleri bulunmaktaydı. Bu mekanlarda kabilenin ileri gelenleri, ehl-i hal ve'l-akd denilen kimseler toplanırlar ve işlerini müzakere ederlerdi. Nedveye katılmasına izin verilen kimselere de "*mele*" adını verirlerdi. Özellikle savaş gibi konuları nedvenin gündemine alırlardı.⁵⁴²

İslam öncesi Arapların kendi aralarında tertip ettikleri bir anlamda kulüpleri bulunmaktaydı. Bu toplantıya iştirak eden insanlar akşamları bir araya toplanırlar, sohbetler yaparlar, ve orada bulunan herkes günümüzdeki tiyatro, kulüp ve televizyon kanallarında organize edilen eğlence programlarında olduğu gibi. yolculukları esnasında duydukları, gördükleri veya okudukları garip olay ve hikayeleri anlatırlar, hatta ciddi veya şaka kabilinden fuhuş dolu anlatımlara da yer verirlerdi. Böylece doğru ya da yanlış bir çeşit bilgilenme ya da kültürlenme söz konusu olabilmekteydi.⁵⁴³

D- Okuma-Yazma Durumu

Doğal çevrelerinin kendilerinde oluşturduğu fikir ve düşünce yapısının göstergelerinden birisi de organize anlamında ilimlerden uzak olmalarıdır. Çünkü

⁵⁴²Cevâd Ali, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Matbaatü'l-Mecma'î'l-İlmiyyii'l-İrâkî, Bağdat 1956. c.IV, s. 194 ; Ahmed İbrâhim Hasen, *Târîhu'n-Nuzumi'l-Kânûniyye ve'l-İctimâiyye*, Beyrut 1996, ed-Dâru'l-Câmiyye, s. 329.

⁵⁴³Bkz. İbn İshâk, *Sîre*, (Hamidullah'ın mukaddimesi), s. 8.

ilimlere sahip olmak öğretmekle alakalı bir olgudur. Dolayısıyla bu öğretim ameliyesi de yerleşik olmayı gerektirmesi hasebiyle medeni bir merkezin yürüteceği bir hizmettir. Bu itibarla Araplar göçebe topluluklar olmaları sebebiyle medeni ve yerleşik bir dünya olmaktan uzak oldukları gibi aslında buna ilgi de duymuş değillerdi. O dönemde bu anlamdaki yerleşikliğe sahip medeniyet Acem ve onların takibinde olan mevâlî idi. Zaten İslam geldikten sonra da durum çok fazla değişmemiş, ilmin bayraktarlığını yine Arap olmayanlar taşımışlardır.⁵⁴⁴

Araplarda okuma-yazma pek yaygın olmadığı halde onlar; nazım, nesir, belagat ve gece oturmalarında anlatılan hikaye, efsane ve masal gibi edebi sanatlara meyyal bir tutuma sahiptiler. Bu yüzden tarihlerini Zencânî'nin de ifade ettiği gibi yazıyla kaydetmek gibi bir geleneğe de sahip değillerdi.⁵⁴⁵

Hz. Peygamberin de *"biz ümmi bir milletiz, yazı ve hesap bilmeyiz"*⁵⁴⁶ dediği gibi Arapların kendi içlerinde okuma-yazma ve hesap bilenlerin az olmasına rağmen ortaya koydukları en güzel şiirler, Kabe'nin duvarlarına mükafat olarak asılmaktaydı. Diğer yandan Mekkeliler çocuklarına kusursuz bir dil ve edebiyat eğitimi verme gayreti gözetmekteydiler. Bunun için de doğumlarından sonra çocuklarını Mekke gibi büyük ve kozmopolit yerleşim merkezlerinden çölde yaşayan bedevilerin yanına gönderiyorlardı ki bu çocukların hem fiziki açıdan, hem

⁵⁴⁴Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, 479. Daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 30-38.

⁵⁴⁵Bkz. ez-Zencânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, 15.

⁵⁴⁶el-Buhari, *es-Sahîh*, 30. Savm, 13, (II, 230) ; Müslim, *es-Sahîh*, 13. Sıyâm, 2. hadis no: 15. (I. 761); Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, İst., trz., el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Savm, hadis no: 2319, (II, 296) ; Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünen*, es-Suyûtî şerhi ve Sindi haşiyesiyle birlikte, Beyrut, trz., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Sıyâm, c. IV, s. 139 ; Ahmed, *el-Müsned*, II, 122.

de dil ve edebiyat açısından daha güzel yetişmelerini sağlıyordu. Örneğin Hz. Peygamberin de çocukken böyle bir uygulamaya tabi tutulduğu bilinmektedir.⁵⁴⁷

Hamidullah'a göre Mekke kaleme alınmış kitaplardan tamamen uzak bir şehir değildir. Ona göre İbn Hişâm'ın zikrettiği aşağıdaki olay Mekke'de Nadr b. Hâris'in İran tarihi veya daha başka konularla alakalı tarih ve şiir kitapları yazdığını açıkça göstermektedir: "Nadr b. Hâris Hire'ye kadar gitmiş ve orada Fars krallarının hikayelerini, Rüstem ve İsfendiyar'ın sözlerini öğrenmişti. Hz. Peygamber kavmini toplayıp, onları Allah'a şirkten sakındırınca geçmiş milletlerin başlarına gelen olayları anlatıyordu. Anlatması bitip oradan ayrılınca hemen Nadr onun yerine geçerek, 'Ey Kureyş topluluğu ben ondan daha güzel sözler söyletim. toplanın etrafıma' der ve onlara İran krallarının, Rüstem ve İsfendiyar hikayelerini anlatır ve sonra da: 'Muhammed'in hangi sözü benimkinden daha güzel olabilir. Onun sözleri öncekilerin masalları, benim yazdığım gibi o da sabah akşam yazdırıyor' derdi."⁵⁴⁸

E- Zaman Mefhumu

Kuşkusuz tarih ilminin en önemli başvuru dayanağı olayların zamanlarını bildiren takvimler olmaktadır. İslam araştırmacıları için de tarihte vukubulmuş bütün olayları sebep-sonuç ilişkilerini net olarak kurmak suretiyle inceleyebilmek adına tam kronolojik verilerin önemi açıktır. Böyle tam bir kronolojiye ulaşabilmek de Arapların zaman ve takvim anlayışlarıyla yakından ilgilidir. Böyle bir veriye sahip olunması durumunda İslamın hem Mekke ve hem de Medine döneminin

⁵⁴⁷Bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İst. 1980, İrfan yay., c. I. s. 27-28.

⁵⁴⁸İbn İshâk, *Sîre*, (Mukaddime), s. ze.

iktisadi, kültürel, siyasi vs. açılardan net görüntülerini elde edebilmek mümkün hale gelecektir.⁵⁴⁹

Cahiliye döneminde Araplar kesin bir takvim başlangıcına sahip değillerdi.⁵⁵⁰ Arap yarımadasındaki her bölge kendi yörelerinde daha önce vukubulmuş önemli olayları başlangıç kabul etmişler ve yılları buna göre saymışlardı. Buna göre daha sonra vuku bulabilecek bir olay bu takvimi yeni baştan başlatabiliyordu. Bu anlamda fil vakası, Rasûlüllah'ın gençliği ve İslamın Mekke dönemi yıllarında takvim olarak kullanılıyordu.⁵⁵¹

Takvim başlangıçları olarak değişik olaylar kabul edilebilmesine karşın yarımadaadaki bütün bölgelerde yıl, Muharrem ayıyla başlamaktaydı.⁵⁵²

F- Arapların Soyutluğu

Araplar genel anlamda metafizik yönleri güçlü olmayan insanlardı. Evrensellik fikri onların dikkatini çekmemişti. Arapların dikkatini çeken yalnız ferdi ve soyut şeyler olmuştu. Başka bir deyişle eşyanın görünen tarafları ve somut şeyier onların ilgi alanını oluşturunuyordu. Bu özelliklerinden dolayıdır ki onlar, çevrelerinde gördükleri maddi varlıkları en ince teferruatına kadar incelemekten büyük haz duyarlardı. Bir somut varlığın, her hangi bir şeyin her parçasının bütün yönlerini

⁵⁴⁹Bkz. Apaydın, *Rasûlüllahın Günlüğü*, 141, 18.

⁵⁵⁰Apaydın, *Rasûlüllahın Günlüğü*, 26.

⁵⁵¹Apaydın, *Rasûlüllahın Günlüğü*, 27.

⁵⁵²Apaydın, *Rasûlüllahın Günlüğü*, 27. Arapların aylarla ilgili bilgileri hakkında ayrıca bkz. Mahmud Es'ad, *İslam Tarihi*, 146-147.

ifade eden Arap dilinin zenginliği de onların bu özelliklerinden kaynaklansa gerektir.⁵⁵³

Arapların bu yapıda olmalarının onların putlara tapmalarında da etkili olması mümkün görünmektedir. Karakter açısından somutluk yanlısı olmaları, Allah'ı da karşılarında her an görebilecekleri ve dokunabilecekleri bir madde haline getirme isteklerine zemin hazırlamış olabilir.

Nitekim İbn-i Hişam'ın bildirdiğine göre cahiliye döneminde hemen her evin taptığı bir putu bulunmaktaydı. Yolculuğa çıkıldığında, dönüldüğünde, bir işe yönelindiğinde ilk yapılan şey bu putun meshedilmesiydi.⁵⁵⁴

Olayların arka planını kurabilecek ve derinliklerine nüfuz edebilecek bir yapıda olmayan Araplar, dış görünüşle yetinme kolaylığını seçebilmekteydiler. Ahmet Emin'in deyişiyle illetle malûl, sebep ile müsebbep arasındaki ilişkiyi kurabilecek yapıda değillerdi. Onların bir şeyler yapmaları daha önceden öyle müşahade etmelerine bağlıydı. Belki de bu yüzeysellikleri sebebiyle gerçek olması imkansız çok çeşitli hurafe ve efsanelere inanabiliyorlardı. Hatta onların bir takım geçmiş ve gelecek olayları öğrenmek için çeşitli kahin ve falcılara gitmelerinin de, İslam'ın da şiddetle eleştirdiği çeşitli uğursuzluk beklentilerine sahip olmalarının da temelinde onlardaki bu yüzeysellik duygusunun yatması mümkündür.⁵⁵⁵

Örneğin cahiliye dönemindeki bir Arap, sözgelimi bir Yunanın yaptığı gibi, kainata tefekkürle ve çok şümullü bir bakışla yönelmez. Bu yüzden Yunandaki

⁵⁵³İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 64.

⁵⁵⁴İbn-i Hişam, *es-Sîre*, I, 78. Ayrıca her kabilenin çok sayıda putları bulunduğu konusu hakkında daha geniş bilgi için bkz. I, 74-82.

⁵⁵⁵Ahmed Emin, *Fecr*, 39-40.

felsefe, Arap yarımadasındaki Araptan beklenemez. Onun, duygularını harekete geçiren bir manzarayla karşılaştığı zaman yapabileceği en güzel şey, şiir beyitlerini döktürmek olmaktadır.⁵⁵⁶

Arapların bu özellikte olduklarını el-Milel ve'n-Nihal adlı eserinde eş-Şehristâni de bildirmekte ve Araplarla Hinduları aynı yapıda insanlar olarak tavsif etmektedir. Ona göre hem Araplar, hem de Hindular olayların dış yüzeylerini, keyfiyetlerinden öte mahiyetlerini ön plana çıkarmaktadırlar. Bu yapıdan farklı olarak, Rum ve Acem insanlarını da bu doğrultuda değerlendiren Şehristani, sonuçta bu kimselerin eşyaların keyfiyetlerini merak ettiklerini ve bir konu üzerinde uzun süre soyut anlamda düşünce gayretine girebildiklerini ve buna da katlanabildiklerini ifade etmektedir.⁵⁵⁷

Aslında bir ümmetin akliyyatını, dünya görüşünü, kafa yapısını Ahmed Emin'in de ifade ettiği gibi teşekkül ettiren amiller bulunmaktadır. Bunlardan birisi dış dünyadaki doğal çevre ki, etraftaki çöller, dağlar, masmavi gökyüzü, yıldızların net bir şekilde izlenebildiği geceler vs., hep doğal çevreyi oluşturmaktadır. Diğer amil ise sosyal çevredir, ki bu yapının içine de toplumu çevreleyen idari, dini veya ailevi kurumlar girmektedir.⁵⁵⁸

Hatta Arapların bir araya gelerek bir devlet kuramamış olmalarının altında yatan sebeplerden birisi olarak da, doğal çevrenin üzerlerinde bıraktıkları her hangi

⁵⁵⁶Ahmed Emin, *Fecr*, 41, 42.

⁵⁵⁷Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdi'l-Kerim b. Ahmed eş-Şehristâni, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut, trz., Dâru'l-Ma'rife, c. I, s. 12 : c. II, s. 232.

⁵⁵⁸Ahmed Emin, *Fecr*, 44. Doğal çevre özelliklerinin arap akliyyatına nasıl tesir ettiği hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 45-46.

bir otoriteye bağılı kalmadan çöllerin enginliği gibi özgürce yaşama heveslere sahip olmaları gösterilebilir.⁵⁵⁹

Onların evlerinin inşasında uyguladıkları mimari tarzda da, yaşadıkları doğal çevrenin tesirini görmek mümkündür. Nitekim onlar adeta evlere ihtiyaç duymayacak bir biçimde dışarıyla çok soyutlanmış hayat sürdürdüklerinden kendilerine son derece harap denebilecek tarzda evler yaparlarken; develerinin en iyi şekilde otlatmasına imkan sağlayacak yerleri ise elden gelen en güzel şekilde imar etmeleri oldukça ilgi çekicidir. Hatta Ahmed Emin'e göre Araplardaki hakim aynı akliyyat sebebiyle, oluşturdıkları Kûfe, Basra ve Kayravân gibi şehirlerde de mimari tarzı çok üstün ciddi şehirleşme örneği sergileyememişlerdir.⁵⁶⁰ Aynı farklılığı Araplarda el işi ve zanaatın gelişmemiş olmasında görmek de mümkündür. Çünkü onlar bütün yapılarıyla çöle bağılı oldukları gibi, medeniyet göstergesi unsurlardan da uzaktılar.⁵⁶¹

Bu itibarla onların buna benzer özellikleri Kur'an'da yeterince yansıma bulabilmektedir. Sözelimi Kur'an'ın dağları çadır direklerine benzetmesi,⁵⁶² develerin nasıl yaratıldığına bakılmasını istemesi,⁵⁶³ yeryüzünün döşek gibi yayılması,⁵⁶⁴ onların dış dünyadan yani çevrelerinden edindikleri ve izlenimini aldıkları akliyyatın bir yansıması olarak değerlendirilebilmektedir.

⁵⁵⁹Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 32; Arapların kalıcı bir devlet kuramamalarının iklimsel sebepleri hakkında ayrıca bkz. Gatje, *The Qur'an and its Exegesis*, 1.

⁵⁶⁰Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 31-32; Ayrıca bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 359.

⁵⁶¹Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 337 ; Ahmed Emin, *Fecr*, 32.

⁵⁶²Bkz. en-Nâziât (79) : 32 ; er-Ra'd (13) : 3 ; el-Hıcr (15) : 19 ; en-Nahl (16) : 15 ; el-Enbiyâ (21) : 31 ; Lokmân (31) : 10 ; Fussilet (41) : 10 ; Kâf (50) : 7 ; el-Mürselât (77) : 27.

⁵⁶³Bkz. el-Gâşiye (88) : 17-20.

⁵⁶⁴Bkz. el-Bakara (2) : 22 ; en-Nâziât (79) : 27-33 ; el-Gâşiye (88) : 17-20 ; ez-Zâriyât (51) : 47-48 ; Tâhâ (20) 53.

Diğer taraftan Arapların fazla metafizik insanlar olmamaları onların Yunan felsefesinden yaptıkları tercümelerde de görülebildiği gibi, Yunanca bir kelimenin Arapçadaki karşılığını bulamama gibi bir sorunla karşılaşmalarına da neden olabilmektedir. Örneğin varlık (being) kelimesi bunların en açık ve en önemlisidir. Yunancadan çeviri yapan ilk mütercimler *being* kelimesinin karşılığını bulmada bir hayli tereddüde kapılmışlardır. Çünkü Araplar geleneksel olarak böyle soyut bir konuya ilgi duymamışlardı. Cahiliye çağındaki Araplar eşyanın, kendilerinin, develerinin ve çevresindeki insanların var olduğunu bilmişlerdir ama, soyut bir kavram olarak "varlık" meselesine kafa yormuş değillerdir. Oysa Yunan felsefesi başından sonuna kadar varlık ve oluşla ilgilenmiştir. Başka bir deyişle Yunan düşünürlerinin kafalarını meşgul eden konulardan birisini de ontoloji konusu oluşturmuştur.⁵⁶⁵

Onların, varlığın dış yüzeyine yönelik merakları genelde, maddenin iç yüzeyine de yönelik merak ve araştırma duygularını harekete geçirememiş, başka bir deyişle *"maddeden manaya geçip tek tek varlıklardan külli kavramlara, soyut kurallara ulaşamamışlardır. Onlar sadece bireycilik mütehassısı olmuşlardır."*⁵⁶⁶

Kur'an'daki örneğin cennet-cehennem ve ahiret gibi gaybi konuların somut dünyevi benzetmelerle anlatılması da aslında Arapların bu özelliği taşıyan insanlar olduklarını gösterebilmektedir. Adeta Allah Teala gaybi konuları, onların dış dünyada gördükleri nesnelere benzetmek suretiyle muşahhas hale getirmektedir.

⁵⁶⁵İzutsu. *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 63, 64; Ayrıca bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 41-44.

⁵⁶⁶İzutsu. *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 64.

Arapların konuşmalarında yemin etmeyi de bir üslup olarak benimsemeleri yukarıdaki özellikle bir arada değerlendirilebilir. Muşahhas olmayı şiar edinmiş insanların kendi dışında bir etkeni ikame etme ihtiyacından bu üslup gelişmiş olabilir. Zira hakikaten kasemin Arapların ictimai hayatlarındaki rolü küçümsenemez.⁵⁶⁷ Arapların aynı özelliğinden hareketle Kur'an'ın da bu üsluba sık sık başvurduğu görülmektedir.⁵⁶⁸ Söylendiği ilk anda dinleyicilerin dikkatini çekme özelliğine sahip yemin üslubuna Kur'an'da bazı surelerin başlangıcında başvurulduğu görülmektedir.⁵⁶⁹ Bununla ilgili olarak Kur'an'daki yeminler üzerine yazdığı bir makalesinde Ahmed Han'ın şöyle dediği söylenmektedir: *"İnsanlar Allah'ın Kur'an'da yemine neden bu kadar fazla başvurduğunu merak edebilir. Ancak böyle bir itiraz Kur'an'ın deyimleriyle ilgili bir araştırma yapmadıkları için ortaya çıkar. Öncelikle bir kimse, Kur'an'ın Allah kelamı olduğundan şüphe etmemekle birlikte, insanların dili ve ifade tarzıyla vahyedildiğini ve izah tarzının tamamen zarafeti eşsiz, çok iyi konuşan bir arabınkiyle aynı olduğunu hatırlında tutmalıdır. Tıpkı insan konuşması gibi Allah'ın Kelamı da mecazlar, kinayeler, tasvirler kullanır ve hakikatler sunar. Bu öyle bir seviyeye varır ki Kur'an'da ödünç kelimeler bile bulunabilir...Örneğin surâdiq kelimesi Arapça değil, Farsça 'sarâparda' kelimesinin arapçalaşmış halidir. Başka bir deyişle Kur'an, zamanının Arapça deyimleriyle vahyolunmuştur... O günlerde kahin (şaman)lerin -ki bunlar o dönemde veli olarak kabul edilirdi- yeminlerle birlikte zarif ifade ve insicamlı nesir kullanma alışkanlıkları vardı. Ve gizemli bir dünyadan aktardıklarına*

⁵⁶⁷Bkz. Johs Pedersen, *İslam Ansiklopedisi*, İst. 1977, M.E.B.Y., c. VI. s. 374-378. "Kasem" mad.

⁵⁶⁸Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 169.

⁵⁶⁹Örneğin şu surelerin başlarına bakılabilir: es-Saffât, el-Burûc, et-Tânk, en-Necm, el-Fecr, eş-Şems, el-Leyl, ed-Duhâ, el-Asr, ez-Zâriyât, el-Mürselât, et-Tûr, et-Tîn, en-Nâziât ve el-Âdiyât.

*inandıkları bir kehaneti ve hakkında başkalarını emin kılmak istedikleri bir hususu yeminlelerle açıklarlardı... Aynı şekilde Kur'an'da insanın kesinlikle inanmak zorunda olduğu hususlar yeminlerle açıklanmıştır; ve bu sebeptir ki Araplar Peygamber'in kahin olduğunu iddia etmişlerdi."*⁵⁷⁰

G- Hırsızlık Telakkisi

Hırsızlık ve çapulculuk Arapların cahiliye adetlerindendi. Düşman kabilelerden yahutta intikam sebebiyle aralarında meydana gelmiş olan savaş esnasında yapılan hırsızlık ve çapulculuk, cesaret ve güç göstergesi olarak telakki edilmekteydi. Buna karşılık kabile veya aşiret içi, yahut yerleşim merkezleri içinde yahut dost kabilelerden yapılan adi anlamdaki hırsızlıklar iyi karşılanmadığı gibi, şahsiyetsizlik ve korkaklık olarak değerlendirilmekteydi.⁵⁷¹

Şu var ki hırsızlık, çölde yaşayan Araplara göre ferdi suçlardandır ve hırsız çaldığı şeyler üzerinde olmadığı halde yakalandığı zaman yemin etmeye davet edilirdi. Şayet zanlı suçu kabul eder ya da yemin etmeyi reddeder ya da aleyhine bir delil ortaya konursa çalınan şeyi iade etmesi veya örf'e göre malın kıymetini ödemesi kendisinden talep edilirdi. Bazı kabilelerde ise, çalınan mal ile birlikte kıymetinin yarısı kadar bir fazlalık istenirken kimi kabilelerde bu fazlalık malın dört katına kadar çıkabilmekteydi.⁵⁷²

Yemen memalikiinde ve Hicaz bölgesi şehirlerinde hırsızlık, toplumun emniyet ve selametini ortadan kaldırdığı için toplumu ilgilendiren suçlardan kabul

⁵⁷⁰Bkz. Baljon, *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, 63.

⁵⁷¹el-Askerî, *Rivâyâtü'l-Medreseteyn*, 70-71. A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 388-389.

⁵⁷²A.İ.Hasen. *Târîhu'n-Nuzûm*, 389-390.

edilmekteydi ve cezanın tatbikini topluluk üstlenmekteydi. Zanlı aleyhindeki hırsızlık ithamının sabit olması durumunda genel yönetimin tatbik edeceği çeşitli cezalar bulunmaktaydı. Buna göre bu suçun cezası Mekke'de sağ elin kesilmesinden ibaretti. Hırsızlık tekerrür ettiğinde ise sol el, hırsızlığın devamı durumunda da hırsız ölene kadar recm edilirdi. Hırsızlık için el kesme cezasının uygulanmasının İslam gelmeden kısa bir süre önce başladığını söyleyenler olduğu gibi, bu cezayı ilk koyanın Abdulmuttalib b. Hişâm olduğu da ileri sürülmektedir.⁵⁷³

Hiz. Peygamber 35 yaşındayken Kureyş bir toplantı yapmış ve Kabe'nin çatısının yükseltilmesi kararını almıştı. Çünkü Kabe'nin içinde bulunan bir kuyuda saklanan hazineleri hırsızlar tarafından çalınmıştı. Çalınan bu hazinenin Huzâa'dan Müleyh b. Amr oğullarına ait bir kölenin yanında bulunmasından sonra Kureyş bu kişinin elini kesmişti.⁵⁷⁴

Görüldüğü gibi bu olay da İslam öncesi Arapların hırsızlığa el kesme cezasını verdiklerini göstermektedir.

H- İslam Öncesinde Tesettür

İslam öncesinde kadınların örtünmesi görülmekte olan bir adetti. Örneğin İslamın ilk yıllarında -belki de ilk aylarında- Peygamberimize gelenin melek mi yoksa şeytan mı olduğu konusunda İbn Hişam'ın zikrettiği şu olay ilgi çekicidir. Hiz. Hadice Hiz. Peygamber'e, kendisine Cebrail dediği melek gelince haber vermesini ister. Gelince ona haber verir. Hadice Peygamber'e gelip kendisinin sol dizine oturmasını söyler ve arkadaşını görüp görmediğini sorar. Cevap olumlu olunca bu

⁵⁷³ A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 390.

⁵⁷⁴ Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 178.

kez sağ dizine oturmasını ister ve tekrar onu görüp görmediğini sorar. Cevap yine olumlu olunca bu kez de kucağına oturmasını ister. Sonuç yine olumlu olunca bu haldeyken yüzünü açar ve baş örtüsünü atar. (fetehasserat ve elkat hımârahâ) Hz. Peygamber'e yine arkadaşını görüp görmediğini sorar, fakat bu kez cevap olumsuzdur.⁵⁷⁵

Bu olay da göstermektedir ki kadınlarda başlarını örtmek anlamındaki tesettür, -en azından İslamın ilk döneminde- dahi bilinmekteydi.

I- Nikah Telakkisi

Bir kavram olarak *nikah*, cahiliye döneminde de *cima* ve *akd* anlamlarını ifade etmek üzere kullanılmaktaydı.⁵⁷⁶ Akid olmadan yapılan cimaya ise nikah değil zina denmekteydi.⁵⁷⁷

İslamın kabul ettiği nikah çeşidi aslında cahiliye döneminde görülen bir çeşittir. Araplar da nikaha değer verirler ve nikahsız yaşamaya iyi gözle bakmazlardı. Bu nikah korunmakla birlikte toplumsal bünye itibarıyla fuhuş ve dost tutma gibi olumsuzluklar yaygınlıkla görülebiliyordu. Genelde nikahtan beklenen maksat, -kabilenin çoğalması hedefi yanında- dünürlük yoluyla ailesinin şerefini ve namını artırmaktı. Bu yüzden babalar çoğu zaman oğullarını çok asil ve şerefli, üstün mevkide yer alan bir ailenin kızı ile evlendirmeye büyük özen gösterirlerdi.⁵⁷⁸

⁵⁷⁵İbn-i Hişâm, *es-Sîre*, I, 223.

⁵⁷⁶Bkz. Şemsüddîn es-Serahsî, *el-Mebsût*, 2. Bsk., Beyrut, trz., Dâru'l-Ma'rife, c. IV, 192

⁵⁷⁷Ayrıca cahiliyedeki nikah çeşitleri için de bkz. Cevâd Ali, *Târihu'l-Arab*, V. 254-259 ; A.İ.Hasen, *Târihu'n-Nuzûm*, 337.

⁵⁷⁸Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. A.İ.Hasen, *Târihu'n-Nuzûm*, 342-345 ; el-Askerî. *Rivâyâtü'l-Medreseteyn*, 85.

Olumlu anlamdaki nikahın tahakkuku için çeşitli şartların bulunduğu görülmektedir. Örneğin velinin izni bunlardan birisidir. Cahiliyede nikah; icap ve kabulden oluşan ve karşılıklı rızanın arandığı bir akid hüviyetindeydi. Ne var ki bu nikah için genel kural, vuku bulan anlaşmanın hem erkeğin ve hem de kızın velileri, daha doğrusu aileleri arasında gerçekleşmesiydi. Genç erkek, örfün gereğine göre kendisinin fikri alınmakla birlikte genel anlamda kendi başına kendi nikahını yürürlüğe koyma yetkisine sahip değildi. Evlenmesi işinde babasının veya amcasının ya da velisi hükmündeki bir büyüğünün önayak olması gerekiyordu.⁵⁷⁹

İslam öncesi Araplarda telakki edilen nikah akdinin sahih olmasının şartlarından bir başkası da mehirdi. Ayrıca *sadâk* ve *siyâk* adı da verilen mehir, Bedevi uygulamalarında *siyâk* adını almaktaydı. Çünkü bedeviler mehri, deve olarak öderler ve nikah öncesi develeri sevk ederek, sürerek teslim ederlerdi. Mehrin kadının velisine değil de kadının kendisine verilmesinde de *sadâk* ismini almaktaydı.⁵⁸⁰ Bu anlamda Kur'an'da *sadâk* kelimesinin de kullanılmış olduğu gerçeği; ayrıca bunun ayette *...kadınlara veriniz* diye açıkça ifade edilmesi bu uygulamanın maksat ve faydasının daha ziyade kime ait olması gerektiği konusunda bir fikir vermektedir.⁵⁸¹

Mehir genellikle nişanlanma ve evlilik akdinin tamamlanmasından önce verilirdi. Bunun gibi mehrin tamamının veya bir kısmının bir başka tarihe ertelenmesi de imkan dahilindeydi. Bu durumda kadının velisi lehinde bir borç söz

⁵⁷⁹Bkz. A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 342.

⁵⁸⁰Cevâd Ali, *Târîhu'l-Arab*, V, 268.

⁵⁸¹Bkz. en-Nisâ (4) : 4.

konusu olmakta ve borcunu ödemedi önce ölen kocanın terikesinden bu mehir tahsil edilmekteydi.⁵⁸²

Cahiliye döneminde de mehrin belli bir alt veya üst limit miktarı söz konusu değildi. Aksine tarafların aralarında anlaşmalarına bağlı bir uygulamaydı. Bu yüzden toplum içindeki uygulamalarda mehirler arasında aşırı derecedeki farklılıklara rastlanılmaktaydı.⁵⁸³

A.İ.Gasen'e göre Mahmûd Selâm Zenâtî, Subhî Mahmasânî ve Abdü's-Selâm et-Tirmâneynî gibi müellifler aşağıdaki gerekçelere dayanarak cahiliye dönemindeki mehrin önceki bazı milletlerde de olduğu gibi alışveriş, başka bir deyişle kadını satın alma yoluyla evlilik yapma kalıntılarından gelen bir uygulama olduğunu ileri sürmektedirler ve şu gerekçeleri sıralamaktadırlar:⁵⁸⁴

1- İslam öncesi Araplardaki genel kabule göre mehrin miktarı yüz ile yüzelli deve arasında değişmekteydi. Bu miktarın ise öldürülen bir kimsenin diyetine veya bir esirin fidyesine yakın olduğu görülmektedir.

2- Evlilik akdinde kadın bir taraf olmayıp aksine akdin üzerinde cereyan ettiği bir mahal konumundadır. Bu yüzden mehir, tamamen velisinin tek başına istediği ve üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunabileceği bir uygulama özelliğine sahipti ve bu miktarda kadının en küçük bir hakkı ve payı dahi söz konusu değildi.

3- Cahiliye döneminde kocası ölen kadına, kocasından geriye kalan miras muamelesi yapılmıyordu. Bu yüzden kocasının oğlu veya erkek kardeşinin ona sahip

⁵⁸²Bkz. A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 348.

⁵⁸³Cevâd Ali, *Târîhu'l-Arab*, V, 267.

⁵⁸⁴Bkz. A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 350.

olması çok hukuki ve de ahlaki bir uygulama olup, dilerse kendisine seçmekte, dilerse başka birisine de mehir mukabili nikahlayabilmekteydi. Kendisine seçtiği şekle de Araplar *nikâhu'l-makt* adını verirlerdi.

Bütün bu gerekçeler gözönüne alındığında cahiliyedeki mehir uygulamasının aslında kadının haklarını korumaya ve onun mağdur olmasını engellemeye yönelik bir uygulama değil, aksine bir nevi ticaret ve geçim aracı olarak görüldüğünü ifade eden görüşün isabetli olduğu görülmektedir. Ancak Kur'an'ın bu uygulamayı kadının haklarının korunması yönüne kanalize ettiğinin de ayrıca altının çizilmesi gerekmektedir.

Nikah esnasında eşler arasında denkliğin aranması nikah akdinin sıhhati için riayet edilen başka bir şartın ifadesidir. Araplar, kızlarını Arap olmayanlarla evlendirmeye şiddetle karşı çıkmakta ve esasında nesebi ve soyu ne kadar yüksek olursa olsun Arap olmayan birini kendi cinslerine denk kabul etmemekteydiler. Örneğin Hîre kralı Nu'mân b. el-Münzir, kızını İran meliki Kistrâ ile evlendirmeyi şiddetle reddetmiş ve bunun üzerine Kistrâ Nu'man'a savaş açmıştı. Sonuçta Araplar Acemlere galip geldiyse de Nu'man, bu savaşta ölmekten kurtulamamıştı.

Nikahta aynı cinsin denkliğini şart kabul eden Araplar kendi toplulukları içinde de sosyal tabakaların denkliğini şart olarak ileri sürmekteydiler. Buna göre bir kabile reisinin kızı, ancak başka bir kabile reisinin oğluyla evlenmelidir. Hatta bir Arap, babası el zanaatıyla meşgul bir Arabın kızıyla evlenmişse yine ayıplanmaktan

kurtulamazdı. Çünkü el işleriyle ilgili meslekler, onlara göre şerefli Arapların tutacakları işler olmayıp, sadece kölelerin çalışacakları işlerdendir.⁵⁸⁵

İslamın daha sonradan ortaya koyduğu yakın akraba evliliğinin yasak edilmesi, ta öteden beri Arapların da riayet ettikleri bir husustu. İster kan bağıyla olsun, isterse dünürlük (müsâhare) yoluyla olsun, usul ve fûru olan yakınlarla evlilik yapılamazdı ve bunlar nikahı engelleyen unsurlarlardan telakki edilmekteydi. Örneğin Araplar bir erkeğin annesi ve bu anlamda daha ötelere ulaşan kadınlarla evlenmesini yasaklamışlardı. Aynı şekilde kızı ve bu anlamda daha ötelere ulaşan kızlarla da evlenmesini yasaklamışlardı. Böyle olmakla birlikte bu uygulamaya aykırı çeşitli tatbikatların yapıldığı da görülmekteydi. Bunun gibi kızkardeş, hala, teyze, erkek kardeş kızları ve kızkardeş kızlarıyla yapılan evlilikler de yasak evliliklerdendi. Ancak onlar kızkardeşler arasını aynı nikahta cem etme uygulamasını tatbik ediyorlardı.⁵⁸⁶

Yine ölmüş babasının kendisinden doğmadığı **karısıyla** evlilik yapması da cahiliye Araplarında görülen bir durumdu. Çoğunluk Arapların hoş göze bakmadıkları ve bunun için de *nikâhu'l-mak* adını verdikleri böyle bir evliliği yapmak öncelikle büyük oğlanın hakkı olmaktaydı. Eğer büyük oğlan istemezse bu hak, sırasıyla diğer kardeşlerine geçiyordu. Çünkü bu kadına sahip olmak, herkesten önce varislerin hakkı olduğu düşünülmekteydi.⁵⁸⁷

⁵⁸⁵Bkz. A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 346-347.

⁵⁸⁶Cevâd Ali, *Târîhu'l-Arab*, V, 260-264 ; A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 345.

⁵⁸⁷Cevâd Ali, *Târîhu'l-Arab*, V, 257

İ- Talak Konusu

Cahiliyede boşanma yetkisi tek başına erkeğin uhdesinde bulunmaktadır. Ancak kadının şeref ve nesebinin yüksek olması gibi durumlarda nikah öncesi koyduğu şartlara göre kadın bu yetkiyi kendi eline de alabiliyordu.⁵⁸⁸

Yine bu dönemle ilgili olarak kocanın hanımını boşamasına neden olan sebeplerin en etkilileri arasında kadının zina yapması, sadece kız çocuklar doğurması, kocası için süslenmeyi ihmal etmesi ve kocasının diğer hanımlarıyla iyi geçinmemesi gibi durumların zikredilmesinin yanında⁵⁸⁹ geçim sıkıntısı da önemli bir yeri işgal etmekteydi.⁵⁹⁰

K- İddet Konusu

Cahiliye dönemindeki örfün gereği olarak kocası ölen kadının bir yıl iddet beklemesi gerekirdi. Bir çadır ya da *el-Hafeş* adı verilen bir küçük ev içerisinde bu süresini geçirmesi istenirdi. Yine bu süre içerisinde en kötü elbiselerini giyer, koku sürünmekten ve süslenmekten kaçınır, son derece kıt bir geçim içerisinde yaşardı.⁵⁹¹ İbrahim Hasan'a göre bunun sebebi, cahiliye Araplarının kadının kocası ölmesi sebebiyle ölünün necasetinin kadına sirayet ettiğine ve bu durumun da kadınla görüşen kimseler için de büyük bir tehlike oluşturduğuna ve de bu tehlikenin ancak bir tam yılın geçmesiyle yok olabileceğine olan inançlarındadı.⁵⁹²

⁵⁸⁸Bkz. Cevâd Ali, *Târîhu'l-Arab*, V, 272; A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 360-361 : el-Askerî. *Rivâyâtü'l-Medreseteyn*, 87-88.

⁵⁸⁹A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 361

⁵⁹⁰Bkz. Cevâd Ali. *Târîhu'l-Arab*, V, 272.

⁵⁹¹Cevâd Ali, *Târîhu'l-Arab*, V, 292.

⁵⁹²A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 359.

L- Vasiyet Adeti

Cahiliye döneminde vasiyet sistemi sınırsız bir özgürlük içerisinde cereyan etmekteydi ve örf bu sahaya en küçük bir sınır dahi koymamıştı. Kişi malını varislerinden istediğine veya istediklerine bırakabildiği gibi, varisi olmayan bir başkasına da bırakabilme hakkına sahipti. Vasiyet varislerin ve akrabaların huzurunda sözlü olarak yapılmakta ve miras bırakan kimse ölümünden sonra mirasın dağıtım işiyle de birini veya birilerini görevlendirirdi.⁵⁹³

Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın mirasıyla ilgili Hz. Peygamberle arasında geçmiş olan diyalog da cahiliyedeki bu sistemi vurgular mahiyettedir. Buna göre; Sa'd çok zengin bir kimsedir ve geriye de sadece bir kız çocuğu bırakmaktadır. Peygamberimize malının üçte ikisini (hayır yoluna) vasiyet etmek istediğini söyleyince Peygamberimiz buna hayır cevabını vermiştir. Öyleyse yarısını vasiyet edeyim deyince buna da razı olmayan Peygamberimiz, öyleyse üçte birini diyen bu sahabiye bu kez karşı çıkmamış ama bunu bile fazla olduğunu ifade buyurmuştur.⁵⁹⁴

M- Kız Çocuklarını Canlı Gömme Adeti

Arapların güncel değişimiyle insan haklarına tabana tabana zıt adetlerinden birisi de kendilerini düşmanlarına karşı koruyamazlar diye⁵⁹⁵ kız çocuklarının diri diri

⁵⁹³A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 370.

⁵⁹⁴el-Buhârî, *es-Sahîh*, 23.Cenâiz, 37 (II, 82-83) ; 55.Vesâyâ, 2-3 (III, 186-187) ; 63.Menâkıbü'l-Ensâr, 49 (IV, 189) ; 75.Merdâ, 13, 16 (VII, 6-9) ; 80.Deavât, 43 (VII, 160) ; 85.Ferâid, 6 (VIII, 5) ; Müslim, *es-Sahîh*, 25.Vasiyye, 1. hadis no: 1628 (III, 1250) ; Ahmed, *el-Müsned*, I, 172.

⁵⁹⁵Bkz. Ateş, *İslam'a İtirazlar ve Kur'an-ı Kerim'den Cevaplar*, İst., trz., Yeni Ufuklar Neşr., s. 35, 390-391.

toprağa gömülmesiydi.⁵⁹⁶ Nitekim onlara göre muhtemel saldırı ve savaşlarda kız çocuğu kendisini koruyamaz ve düşman eline cariyeye olarak geçebilirdi. Bunun da onların alınlarında kala bie leke olarak kalacağı inancı hakimdi.⁵⁹⁷

Genellikle bilindiğinin aksine kız çocuklarını diri diri toprağa gömme adeti cahiliye Araplarının hepsinde görülen bir uygulama değildi. Sadece birkaç mahalli kabile böylesi bir adeti uyguluyorlardı. Bu kötü adet daha çok bazı fakir tabakalar arasında görülüyordu.⁵⁹⁸

N- Erkeğin Kızdan Üstün Olduğu Telakkisi

İslam öncesi Araplarda aslında kadın da, erkekle paylaştığı hayatın işlerine müştereken katılmaktaydı. Örneğin kadın odun taşır, su çeker, hayvanları otlamaya sürer, ev işlerini, giyecekleri ve yırtık sökükleri düzenlerdi. Ama ne de olsa bir kadındı ve bir erkek işi olan savaşta ön saflarda yer alamadığı için erkekten aşağı bir düzeyde görülüyordu.⁵⁹⁹

İslam öncesi Araplarda erkek çocuk, kız çocuktan üstün olarak telakki edilmekteydi. Aslında bunun sebebi de bizzat Arapların içinde yaşadıkları coğrafyadan ve doğal ortamdan kaynaklanmaktaydı. Araplar savaşın, vuruşmanın ve çapulculuğun eksik olmadığı insanlardı. Daha açık bir deyişle cahiliyede hayatın ardı arkası kesilmeyen savaşlara ve kavgalara dayalı olarak devam etmesi

⁵⁹⁶Bkz. ez-Zencânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, 19 ; el-Askerî, *Rivâyâtü'l-Medreseteyn*, 44-46. Ayrıca şu ayetlere bkz. en-Nahl (16) : 58-59 ; ez-Zuhrûf (43) : 15-20.

⁵⁹⁷Bu uygulamanın cahiliye dönemindeki örnekleriyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. el-Askerî. *Rivâyâtü'l-Medreseteyn*, 46-49.

⁵⁹⁸A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 356. Ayrıca Kur'an'ın bu konuya işareti için örneğin bkz. el-İsrâ (17) : 31 ; et-Tekvîr (81) : 8-9.

⁵⁹⁹Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 10-11.

gerekmekteydi. İyi silah kullanabilen, düşmanlarını gücüyle yıldırabilen kimse yaşamayı hak ediyordu. Böyle bir ortamda yaratılışı itibariyle erkek, kızıdan daha güçlü ve yaşamaya daha layık olarak değerlendiriliyor ve ailenin mirası erkek evlada veriliyordu. Kız çocuk, silah tutamayan, düşmanına karşı mücadele veremeyen, hayatını kazanamayan aksine kendisi korunmaya muhtaç ve başkasının infakına bağımlı olması hasebiyle küçümseniyor ve dolayısıyla bazı kabilelerde de gerek fakirlik korkusundan gerekse kendisini koruyamaması neticesinde fuhşa düşmesinden endişe edilerek diri diri gömme adeti uygulanıyordu. Bazı kabilelerde de kadın öldüğünde ona ağlamak ya da kabrini ziyaret etmek ayıp sayılırken, kimi şiiirlerde de Arapların kadınla istişare etmedikleri ve *cariye* kelimesini köle, kız çocuk ve zevce için topluca kullandıkları için gururlandıkları görülmektedir.⁶⁰⁰

Aynı telakkinin bir sonucu olarak kadına ve kız çocuklarına mirastan da pay verilmiyordu. Örneğin kocasının ölümünden sonra bir yıl iddet beklemesi gereken kadına sadece nafaka temin ediliyor, bunun dışında ona kocasının malından hiç bir şey verilmiyordu.⁶⁰¹

O- Namus ve Irz Telakkisi

Arap hayatında ırz, şeref ve namus meselesi değer verilen en önemli konuların başında yer almaktadır. Bir Arap, hemen her konuda gevşek ve ilgisiz kalabilir ama, ırz ve namusu konusunda kayıtsız kalamaz, hatta bu uğurda hayatını feda edebilir. Dolayısıyla bu konularla ilgili cezaların bir hayli ağır uygulanması,

⁶⁰⁰ A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 356-357.

⁶⁰¹ Cevâd Ali, *Târîhu'l-Arab*, V, 274 ; A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 357.

onların özellikle bu konulara karşı sahip bulundukları duyarlılıklarıyla yakından alakalı olma ihtimali vardır.⁶⁰²

Ö- Zina Telakkisi

İslam öncesi Arap örfünde evli bir kadının rızasıyla ve kocasının haberi olmadan yabancı bir erkekle olan ilişkisi diye tanımlanan zina, genelde tüm Araplar için, namus ve şerefe yönelik bir tecavüz anlamına gelmekteydi.⁶⁰³

Çöl Arapları zina suçunu, ferdi ilgilendiren kişisel suçlar arasında değerlendirmekteydiler. Onlara göre zina, birinci derecede zina eden erkeğin, zina ettiği kadının kocasına ait olan bir hakka tecavüzünden ibaret bir suçtu. Bu yüzden bunun uygulamadaki cezası, zina edilen kadının kocası adına ortaya çıkan bu küçük düşürücü arın ortadan kaldırılabilmesi için; onun, zina eden kimseden intikam alması, zina eden karısını da kılıçla öldürmesi şeklindeydi. Zina eden kadın başkasıyla kaçtığı taktirde de hem kocasının ve hem de kadının sülalesinden her hangi birisinin bu kadını gördükleri her yerde öldürmesi hakkı doğuyordu ve üzerlerine de herhangi bir diyet ya da intikam terettüp etmiyordu.⁶⁰⁴

Şehirli Araplara göre zina ise, toplumsal suçlar arasında değerlendirilmekteydi. Bu yüzden de suçlulara belirlenmiş ceza olan ölüm cezasını topluluk vermekteydi. Bilindiği gibi Yahudiler, zina eden erkek ve kadına ölene kadar taşlanması şeklindeki ceza yöntemini uygulamaktaydılar. Mekke ve Medine'deki cahiliye Araplarının da bu yöntemi uyguladıkları yine söylenenler

⁶⁰²A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 390-391.

⁶⁰³Cevâd Ali, *Târîhu'l-Arab*, V, 273; A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 391; ed-Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Bâliğa*, I, 270.

⁶⁰⁴A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 391.

arasındadır. Bazıları da recm cezasının bir cahiliye cezası olduğunu ileri sürmektedirler.⁶⁰⁵

P- Öldürme Suçu Telakkisi

İslam öncesi Araplarda kurulu bir düzen ve sistem bulunmayışının can, mal ve ırz güvenliği açısından sebep olabileceği olumsuzluklara, suçlara ve zararlara bir dereceye kadar engel olabilmek için çeşitli önlemlere başvuruluyordu. Örneğin sahip oldukları himaye sistemi bunlardan bir tanesidir. Aynı şekilde güvenliği ve barışı idame ettirebilmek için alınan yöntemlerden bir başkası da kısas yöntemi idi. Hakikaten Araplar hem himaye sistemini ve hem de kısas yöntemini barışı koruyucu ve vahşice saldırı ve öldürmeleri engelleyici bir unsur olarak telakki ediyorlar ve devam ettiriyorlardı.⁶⁰⁶

Yemen memlûklerine göre adam öldürme, toplumsal suçlardan kabul edilmekte ve cezayı da yönetim uygulamaktaydı. Bunlara göre bu suçun cezası kısastı. Melikin bu cezayı belirli bir diyete çevirmeye ve diyeti de yakını öldürülene teslimini emretmeye hakkı bulunmaktaydı. Katili saklamak ya da kaçmasına yardım etmek de yine bir suç teşkil etmekteydi.⁶⁰⁷

Genelde idari mekanizmanın zayıf olduğu zamanlarda öldürme cezasının kişisel olaral verildiği, yani intikam alma (se'r) şekliyle yerine getirildiği bilinmektedir.⁶⁰⁸

⁶⁰⁵A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 391.

⁶⁰⁶Daha geniş bilgi için bkz. Watt, *Bell's Introduction*, 6.

⁶⁰⁷Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 382.

⁶⁰⁸Geniş bilgi için bkz. A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 382-385.

Kabilesele toplumlarda ve Hicaz bölgelerinde ise öldürme suçu, ferdi ilgilendiren özel suçlardan kabul edilmekteydi. Bu yüzden cezası, kişisel olarak öç almak ya da aynıyla katilin kanını dökmektir. Genel olarak uygulanan ceza şekli bu olmakla birlikte bazı durumlarda da diyet, kan dökmenin yerini alabiliyordu.⁶⁰⁹

R- Kısasta Diyet Uygulaması

İntikam alma yerine geçmek üzere uygulanan maddelerden birisi de diyetdir. Cahiliyede aslanan intikam alınarak öldürülenin kanının yerde bırakılmamasıdır. Arap gururu ve kini ancak düşmanın kanının aktığını gördüğü an dinebiliyordu. Hatta İslamdan sonra Arap olan birisine "*sana kötülük etmiş birine sen kötülük etmediğin halde cennete girmen seni sevindirmez mi?*" diye sorulması üzerine bu Arabın "*Bilakis intikamımı alıp, ateşe girmem beni sevindirir.*" cevabını vermesi bir hayli düşündürücüdür. Böylesi bir arka planda diyet, nadiren başvurulmuş çözüm yollarından birisidir. Hem zaten diyet de öncelikle kasıtsız öldürmelerde kabul ediliyordu. Diyeti kabul edenler de ya daha zayıf Araplar, ya da aynı aşiret mensubu olanlardı.⁶¹⁰

Diyetin miktarı ise, maktülün konumuna, mensubu olduğu kabilenin gücüne göre değişiyordu. Mekkelilere göre sıradan bir insanın diyeti yüz deveydi. Bu uygulamayı Benî Temîm gibi bazı kabileler de benimsemişlerdi. Ama öldürülen kişi şerefli bir kabileye mensupsa diyet miktarının bin deveye kadar çıktığı da olurdu. Buna mukabil öldürülen çok zayıf bir kabileye mensup bir zenciye bunun diyeti de on deveyi geçmezdi. Maktül, birinin anlaşması ya da birinin dostu ise diyeti beş

⁶⁰⁹A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 382; ed-Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Bâliğa*, I, 270.

⁶¹⁰Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 386-388.

deve; öldürülenin köle olma durumunda ise diyeti sahibine verilen zararın telafisinden ibaretti.⁶¹¹

Cahiliye devrindeki diyet miktarı konusuna, Hz. Peygamberin dedesi Abdulmuttalib'in on erkek çocuğu olması durumunda birisini kurban edeceğine ve sonuç itibariyle deve sayısının onar onar artırılarak kura çekilmesi ve çeşitli mücadelelerden sonra Peygamberimizin babası Abdullah'ın diyet olarak 100 deve karşılığında kurban edilmekten kurtulması olayı da ışık tutmaktadır.⁶¹²

II. DİNİ HAYAT

Cahiliye döneminde Arapların oldukça karmaşık çeşitli dini yapılara sahip oldukları görülmektedir. Araplar arasında bir taraftan yıldızlara ve putlara tapma görülürken⁶¹³ diğer taraftan Şam bölgesinden Yarımada'ya girmiş bulunan Yahudilik ve Hristiyanlıkla birlikte Irak bölgesinden girmiş olan Mecusilik de görülmektedir. Yine Araplar içerisinde Yaratıcı olarak Allah'ı kabul ederken yeniden dirilmeyi inkar edenler bulunduğu gibi Yaratıcıyı ve dirilmeyi ikisini birden inkar edenler de bulunmaktaydı. Günümüzdeki karşılığıyla belki materyalist diyebileceğimiz dehrilerle de o dönemde karşılaşmak mümkündür. Hangi dini yapının içerisinde yer alırlarsa alsınlar genelde tüm Arapların şans, talih, fal, rüya

⁶¹¹ Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 388-389.

⁶¹² Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 143.

⁶¹³ Hz. İsmail'den sonra Arapların taptikları putlar hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Kelbi, *Kitâbu'l-Esnâm*, thk. Ahmed Zeki Paşâ, Ank. 1969, A.Ü.İ.F.Y.

yorumculuğu, sihir, cincilik ve astroloji gibi konulara büyük ilgi duydukları bilinmektedir.⁶¹⁴

Her yıl belli dönemlerde Arap Yarımadasında kurulan panayır ve pazarlar sadece ticaretin hareketlenmesini değil, fikir ve düşüncelerin akışının da hızlanmasını sağlamaktaydı. İslami davetin ilk yıllarında Hz. Peygamber de davetine muhatap bulma gayesiyle bu panayırlara katılanlara Kur'an okumakta ve onları İslama davet etmekteydi.⁶¹⁵

Kuşkusuz İslam öncesi Araplar arasında İbrahim dinine ait görülen çeşitli motiflerin bu yolla yaygınlaştığı da rahatlıkla söylenebilir. Ama söz konusu motiflerin bu panayırlara katılan Yahudi ve Hristiyan tüccarlardan öğrenildiği iddiasının ise daha çok müsteşrikler tarafından ileri sürülmesi⁶¹⁶ onların kendi dini düşünceleri açısından ortaya attıkları bir iddia olmaktan öteye geçememektedir. Onlar daha ziyade İslam öncesi Araplardaki ve hatta İslamın getirdiği motiflerin Yahudilik ve Hristiyanlıktan devşirildiği kanaatini her fırsatta dile getirmektedirler. Yalnız kabul etmek gerekir ki, Brockelman'ın da dile getirdiği gibi Araplar, umumi bir dünya görüşünü, ortak ahlak ve sorumluluklar yükleyen şeref mefhumlarını ve bu duyguların ortak bir dille şiirde ifadesini bulmasını bu panayır ve pazarlara borçludurlar.⁶¹⁷

⁶¹⁴Bkz. Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 126 ; ez-Zencânî, *Târîhu'l-Kur'an*, s. 19 ; Watt, *Bell's Introduction*, 8; Ateş, *İslam'a İtirazlar*, 29. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Mahmud Es'ad, *İslam Tarihi*, 312-317.

⁶¹⁵Bkz. İbn Abdi'l-Berr, *ed-Dürrer*, 34.

⁶¹⁶Bkz. Brockelman, *İslam Milletleri*, 8-11.

⁶¹⁷Brockelman, *İslam Milletleri*, s. 9 ; Ayrıca bkz. Watt, *Bell's Introduction*, 8.

Diğer taraftan Araplarda bir çok küçük tanrıların yanında en büyük ilahın Allah olduğuna dair inancın bulunduğu da yine çeşitli delillerden anlaşılabilir. ⁶¹⁸

A- İslam Öncesi Araplar Arasında Görülen Dini Guruplar

Araplar çeşitli vesilelerle İran'ın ateşperestliğinden, Irak'ın yıldız tapıcılığından, Filistin ve Suriye'nin putperestliğinden etkilenmişlerdi. ⁶¹⁹ Öyle ki Kabe'nin içini ve dışını resimleri yapılmış ya da yontulmuş çok sayıda putla doldurmuşlardı. Kabe'dekiler dışında evlerinde edindikleri özel putlara da sahip olan putperest Araplar sefere çıktıklarında ve eve dönüşlerinde mutlaka bu putları meshetmeyi ihmal etmezlerdi. ⁶²⁰

Bunların yanında Arapların içlerinde Yaratıcıyı kabul, dirilmeyi inkar eden guruplar bulunduğu gibi, hem Yaratıcıyı ve hem de dirişili inkar eden guruplar da bulunmaktaydı. ⁶²¹

Kısaca söylenecek olursa, cahiliye döneminde Arapların dini hayatlarının oldukça dağınık bir mahiyet arzettiği rahatlıkla söylenebilir. Zira onların arasında Yahudilik, Hıristiyanlık, Zerdüştlük ve yaygın olarak putperestlik görülmekteydi. Bunların yanında tevhidden ayrılmamaya çalışanlar, alemin ve yaratıcının hâdis, sonradan olma olduğunu kabul edenler, Hâlikın varlığını kabul edip de

⁶¹⁸Bkz. Watt, *Bell's Introduction*, 9, 16.

⁶¹⁹Bkz. ez-Zencânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, 19.

⁶²⁰İmâdüddîn Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1977, c. I. cüz: 2. s. 190-193; Tahirü'l-Mevlevî, *Müslümanların Medeniyetler Hizmetleri*, sad. Abdullah Sert. İst. 1974, Bahar yay., c. II, s. 34 ; el-Askerî, *Rivâyâtü'l-Medreseteyn*, 77.

⁶²¹Bkz. ez-Zencânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, 19.

peygamberleri ve öldükten sonra dirilmeyi kabul etmeyenler,⁶²² hatta meleklerin Allah'ın kızları olduğuna inanan ve kendilerini Allah'a yaklaştırsınlar diye -putlarda olduğu gibi- meleklerle tapanlar da bulunmaktaydı.⁶²³

B- Arabistan Yarımadasında Ehl-i Kitab Varlığı

Mekke ve civarında Yahudi ve Hıristiyanların bulunup bulunmadığı konusunda özellikle müsteşrikler arasında büyük anlaşmazlıklar bulunmaktadır. Ya da böyle dini guruplar varsa bile bunların ne derece etkileyici bir çoğunluğa sahip olup olmadıkları konusu da onların ittifak edemedikleri bir husustur. Fazlur Rahman'ın da ifade ettiği gibi özellikle belirtmek gerekir ki müsteşriklerin bu konuya ilgi duymaları Peygamberimizin risalet kaynağının vahiy dışındaki bir yerlere, bu yerlerin de Yahudilik ve Hıristiyanlığa dayandırılması gayretlerine bağlıdır.⁶²⁴

Nitekim böylesi bir gayretin sonucu olarak İngiliz müsteşrik R. Bell, İslamın temel tarihi kaynağının Hıristiyanlar olduğunu ileri sürerken, C.C. Torrey ise bu kaynağın Yahudiler olduğunu iddia etmektedir. Hatta Torrey'e göre Mekke'de büyük bir Yahudi topluluk bulunmaktadır. Bu noktada onlar için, Kur'an'ın kesinlikle Allah kelamı olduğunu söylemedikleri ortak görüş olarak rahatlıkla söylenebilir. Bu noktada M. Watt ise, belirli her hangi bir delile dayanmaksızın Kur'an'ın kaynaklarının Yahudilik ve Hıristiyanlık olduğunu söylemekte ve söz

⁶²²Bkz. Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Medâinü'l-Cevher*, tıh. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Mısır 1964, c. II, s. 126-127 ; Ahmed b. Ebû Ya'kûb. *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut 1960, Dâru's-Sadr, c. I, s. 254.

⁶²³el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, II, 126-127. Daha geniş bilgi için bkz. Çelebi, *Mevsûâtü't-Târîhi'l-İslâmî*, 165-181.

⁶²⁴Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alpaslan Açıkgenç, Ank. 1987, Fecr Yay.. s. 291.

konusu Yahudilik ve Hristiyanlık fikirlerinin Arabistan yarımadasında ve özellikle Mekke'de yaygın bulunduğunu söylemektedir.⁶²⁵

Müslümanlar da elbette kendi dini tarihlerinde, Hz. Peygamber'in döneminde, Medine ve Hayber'de yaşayan Yahudileri, müslümanların bunlarla ilişkilerini, olup bitenleri inkar etme konumunda değildirler. Zaten hem tarihi kaynaklar ve hem de en önemlisi Kur'an ve hadislerin kendisi böyle bir varlığın inkarına engel olmaktadır. Durum böyleyken aynı doğrultuda düşüncenin Mekke'de de olduğunun söylenmesi bu açılardan mümkün olmamaktadır.⁶²⁶ Ancak Derveze'nin de haklılıkla vurguladığı gibi Mekki ayetlerde ehl-i kitapla ilgili etkili ve vurgulu ayetlerin olmaması, bu gurubun Mekke'de hiç olmadıklarını değil, etkin olabilecek derecede fazla ve güçlü olmadıklarını daha ziyade göstermelidir.⁶²⁷

Arabistan Yarımadasına Yahudiliğin ve Yahudilerin girişi, daha doğrusu bu bölgedeki Yahudilerin Arap asıllı mı yoksa aslen Yahudi mi, eğer böyleyse nereden geldikleri konusunda Ahmed Emin'in de dediği gibi çeşitli haberler bulunmaktaysa da⁶²⁸ Yahudilerin M.S. 70 yıllarında Titus'un Kudüs'ü yıkmasının ve Bar Kachba'nın M.S. 135 yıllarında önderlik ettiği başarısız isyan hareketinin ardından büyük bir Yahudi gurubu halinde Arabistan Yarımadasına göç etmiş oldukları haberi de mevcuttur.⁶²⁹

Aslında Yahudilerin Arap yarımadasına girişleri onların Yunan kültüründen son derece etkilenmelerinin ardısıra gerçekleşmişti. Çünkü Yahudiler, Yunan-Roma

⁶²⁵Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 291-292.

⁶²⁶Bkz. Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 292-293.

⁶²⁷Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I, 97.

⁶²⁸Ahmed Emin, *Fecr*, 23; Ayrıca bkz. Watt, *Muhammad at Medina*, 192.

⁶²⁹Gatje, *The Qur'an and its Exegesis*, 3 ; Watt, *Muhammad at Medina*, 192.

hükümleraltı altında asırlarca kalmışlardı. Zira Yunan-Roma kùltürü İskenderiye ve Akdeniz kıyılarında oldukça etkin bir konumda bulunmaktaydı. Dolayısıyla bazı Yahudi alimlerinin Yunan felsefesinden etkilenererek bunları Yahudi kùltürlerine sızdırmış olmaları imkan dahilindedir. Nitekim bu yolla bazı Roma kanunlarının ilkelerini de kùltürlerine aktarmışlardı.⁶³⁰

Ahmed Emin'in başkalarından naklettiğıne göre de, Rumlar bütün şam'ı ele geçirerek, Yahudilere galip gelmişler ve Yahudilerin mallarına ve kadınlarına el koymışlardı. Bu olaylar üzerine Beni Nadir, Beni Kureyza ve Beni Behdel Yahudileri Hicaz bölgesindeki yakınlarının yanına göç etmek zorunda kalmışlardı. Aslında bu da gösteriyor ki her şeye rağımen miladi ilk asırlarda Teymâ, Fedek, Hayber, Vâdi'l-Kurâ ve Medine'de (Yesrib) Yahudi sömürgeleri bulunmaktaydı.⁶³¹

Medinede yaşayan Yahudiler, ziraat ve zanaatteki maharetleri sebebiyle temeyyüz etmişlerdi. Özellikle demircilik, kuyumculuk ve silah yapımı gibi hususlarda Araplara göre bir hayli ileri bir derecede yer almaktaydılar.⁶³²

Medine'de ağırlıkları bulunan Yahudilerin dini geleneklerini korumakla birlikte yaşantı ve düşünce olarak aslında Araplara adapte oldukları rahatlıkla ifade edilebilir. Sadece dinleri ayrı ama Arapların sosyal şekil ve gelenekleriyle bütünleşmiş bir görünüme sahiplerdi. Bunda Araplarla Yahudilerin birbirlerinden kız alıp vermeleri de tesirli olabilir.⁶³³

⁶³⁰ Ahmed Emin, *Fecr*, 25.

⁶³¹ Ahmed Emin, *Fecr*, 23, 24.

⁶³² Ahmed Emin, *Fecr*, 24.

⁶³³ Bkz. Watt, *Bell's Introduction*, 8 ; Watt, *Muhammad at Medina*, 192. Yahudilerin Medine'deki durumları ve etkinlikleri hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I, 97-109.

Evs ve Hazrec kabileleri güneyden Medine'ye yerleştiklerinde Yahudilerin ağırlıkta olduğu bir Medine'yle karşılaştılar. Gerçi kıyıda köşede kalan bir kaç Arap kabilesi bulunmaktaydı ama onların Yahudi ağırlığı yanında kayda değer bir önemleri mevcut değildi.⁶³⁴

Genel olarak Medine'de esas anlamda üç Yahudi kabilesinin bulunduğu ifade edilmekteyse de bu bir genellemedir. Bunların dışında küçük Yahudi gurup ve kabilelerinin bulunduğu da bildirilmektedir.⁶³⁵ Ancak büyük ihtimalle bu küçük Yahudi kabileleri söz konusu üç büyük Yahudi kabilesine tabi idi.

Bu üç büyük kabileden birisi olan Kaynuka Yahudileri, ziraat yapacak arazilere sahip olmadıkları için daha ziyade kuyumculuk mesleğiyle meşgul olmuşlar ve hatta bu alanda önemli bir pazar payına da sahip olmuşlardı. Diğer iki kabile olan Kureyza ve Nadir Yahudileri ise ziraatla uğraşmakta olup vadilerdeki zengin ve bereketli topraklara sahiptiler ve önemli oranda hurma yetiştiriyorlardı.⁶³⁶

Kur'an-ı Kerim'de Yahudilere ilişkin pek çok değinmeler ve referanslar bulunmaktadır. Ancak bu referansların dönemi genelde hicret sonrasına tekabül etmektedir. Çünkü Peygamberimizin Medine'ye girinceye kadar Yahudilerle herhangi bir ilişki içerisinde olduğuna dair hemen hemen ciddi bir kayıt da bulunmamaktadır. Kur'an'ın onlarla ilgili referansları onların Medine'de müslümanlara karşı kullandıkları argümanlara ve düzenledikleri tuzak ve düşmanlıklara yönelik cevap ve reddiye kabilindendir.⁶³⁷

⁶³⁴Watt, *Muhammad at Medina*, 192.

⁶³⁵Bkz. Watt, *Muhammad at Medina*, 193.

⁶³⁶Bkz. Watt, *Muhammad at Medina*, 193.

⁶³⁷Bkz. Watt, *Muhammad's Mecca*, 36.

Arabistan Yarımadasına Hristiyanlığın girişinin Suriye, Filistin ve Mısır gibi çevre kültürler vasıtasıyla olması mümkündür. Zira bu bölgeler o dönemde Hristiyan Bizans'ın birer vilayeti konumundaydı. Hatta mecusî İran yönetimi altındaki Mezopotomya halkları arasında Hristiyan nüfusun bulunduğu bildirilmektedir. Ancak belki yoğun olarak Arabistan Yarımadasındaki Hristiyan nüfusun güney taraflarda yer alan Necran bölgesinde bulunduklarını söylemek daha isabetli olacaktır. Necran'ın Arap Yarımadasındaki diğer yerleşim merkezlerine göre bir hayli ilerde olduğu anlaşılmaktadır. Zira burası, gerek nüfus açısından ve gerekse bereketli topraklara sahip olması açısından mamur bir yerdi. Ziraatin yanında ipek dokumacılığı da söz konusu olup deri ve silah ticareti de yapılmakta ve Hire'ye kadar uzanan ticaret yoluna yakın olmanın avantajına da sahip bulunmaktaydı. Necran'da Hristiyan varlık Hz. Ömer'in dönemine kadar devam etmiştir.⁶³⁸

İslam öncesi dönemde Hristiyanlık, çeşitli kiliselere bölünmüş dağınık bir görünüm arz etmekteydi. O dönemde Arabistan Yarımadasında bu Hristiyan kiliselerinden ikisinin var olduğu görülmektedir. Nastûrîler ve Ya'kûbîler. Bunlardan ilki Hire'de, Ya'kûbîler ise Gassan ve Şam bölgelerinde meskundular. Vâdi'l-Kurâ bölgesinde de manastırları bulunmaktaydı.⁶³⁹

Mekke'de zanaatkarlıkla uğraşan birkaç Hristiyan muhtemelen bulunmaktaydı ve bunun yanında Mekkeli tüccarlar ve de Hz. Peygamber Suriye'ye yaptıkları ticaret esnasında muhtemelen Hristiyanlarla görüşmüşlerdi. Ayrıca yine

⁶³⁸Bkz. Gatje, *The Qur'an and its Exegesis*, 4 ; Ayrıca Necran hristiyanları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 26-27.

⁶³⁹Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 25.

Mekkeli tüccarların Hristiyan Habeş Devletiyle ticari ilişkileri de bulunmaktaydı.⁶⁴⁰ Bu durumlar Kur'an'ın Hristiyanlar hakkında Yahudilere ve müşriklere nazaran daha dostane bir tavır takınmasını da açıklamaktadır.⁶⁴¹

C- Kabeye Duyulan Hürmet

İslam gelmeden yüzyıllar öncesinden beri Mekke ve çevresi, kutsal belde olarak bilinmekte ve bunun gereği olarak kendisine saygıyla mukabele edilmekteydi. Adını "*mukaddes ibadet mahalli*" anlamına gelen Seba dilindeki *Makuraba*'dan aldığı belirtilen Mekke⁶⁴² İslam öncesi dönemde bile içindeki Kabe'den dolayı Arap yarımadasının dini bir merkez olması yönüyle en gözde şehriydi. Kuşkusuz Mekke'nin kutsallığının temel nedenlerinden birisi Kabe ve özellikle de içinde bulunan el-Haceru'l-Esved'dir.⁶⁴³

Cahiliye döneminde Araplar Kabe'ye Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'den gelen o kutsiyet duygusunu İslam öncesinde de korumakta ve özel bir ilgi ve hürmet beslemekteydiler.⁶⁴⁴ Örneğin Araplar Kabe'nin onarılabilmesi için yıkılarak yeniden yapılmasından korku duymakta ve bundan çekinmektedirler. Sözelimi Velid b. Mugîre yıkımına ilk başlayabilecek olanın kendisi olduğunu söyler ve eline kazmayı alarak Kabe'nin üstüne çıkar ve Allah'a "*Ey Allah'ım, burası korkulur bir yer değildir. Biz çıkmadık senin dininden, çıkmadık, sapmadık, biz ancak hayır istiyoruz*" diye seslenerek köşesinden yıkmaya başlar. O gece insanlar bekler ve

⁶⁴⁰Bkz. Watt, *Muhammad's Mecca*, 36-37.

⁶⁴¹Örneğin bu tür birkaç ayet için bkz. el-Mâide (5) : 82 ; el-Hadîd (57) : 27.

⁶⁴²Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ. İst. 1995, Marmara Üniv. İlah. Fak. Yay., (İFAV), c.I, s. 155 ; A.J. Wensinck, *İslam Ansiklopedisi*, "Mekke" mad.. İst. 1977, M.E.B.Y., VII, 630.

⁶⁴³Bkz. Watt, *Muhammad's Mecca*, 38.

⁶⁴⁴Bkz. İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, 5-6.

Velid'in başına bir şey gelip gelmeyeceğini görmek isterler. Eğer Velid'e bir şey olursa hemen yıktıklarını geri yapacaklar ve bu işten vazgeçeceklerdir. Bir şey olmadığı takdirde de Allah'ın bu işten razı olduğu şeklinde yorumlayarak yıkım ve onarım işine devam edeceklerdi.⁶⁴⁵

Yukarda da söylendiği gibi cahiliye döneminde Araplar Mekke'yi, içerisinde bulunan Kabe'den dolayı kutsal bir şehir olarak telakki etmekte ve ona karşı bir muhabbet ve hürmet beslemekteydiler. Bu itibarla ticari veya dini amaçlı seyahatler sayesinde şehirli Araplar, komşu milletlerle iç içe bir hayat yaşamışlar; bunun neticesi olarak da kültürel açıdan olduğu kadar dini açıdan da karşılıklı bir etkileşim ve yaygınlaşma söz konusu olmuştu.⁶⁴⁶ Bu itibarla Kur'an-ı Kerim'in de Mekke hakkında şehirlerin merkezi anlamında *ümmü'l-kurâ*⁶⁴⁷ terimini kullandığı gibi gerçekten de bu şehir içinde taşıdığı çeşitli meziyetlerle diğer şehirlerin üstünde bir konuma yükselmişti.⁶⁴⁸

Örneğin Sebâ binti Eceb adındaki bir kadın oğlu Hâlid'e Mekke şehrine tazim göstermesi, orada kötü söz ve fillerden kaçınması gerektiğini öğretmekte ve şu beyitleri söylemektedir:⁶⁴⁹

*Oğlum, Mekke'de büyük küçük kimseye haksızlık etme,
Oğlum, koru onun saygınlıklarını, (bu konuda) seni çok aldatıcı aldatmasın,
Oğlum, böyle yapan kimse yüzünü cehenneme vurur, görünür ateş onun yanaklarında,*

Oğlum, tecrübe etmişimdir ben omu (Mekke'yi), nasıl orada zalimin helak olduğunu,

⁶⁴⁵Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I, 180.

⁶⁴⁶Bkz. Abdü'l-Fettâh Ali Şehat, *Dirâsât fî Târîhi'l-Arab ve Sadri'l-İslâm, (el-Kısmu'l-evvel)*, Matbaatü Zehran, Kahire 1972, s. 193.

⁶⁴⁷Mesela bkz. el-En'âm (6) : 92 ; eş-Şûrâ (42) : 7.

⁶⁴⁸İbn İshâk, *Sîre*, (Mukaddime), s. he-dâl

⁶⁴⁹İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 22.

*Orayı emin kılmıştır Allah, yapılmamıştır onun arsasına köşkler,
Allah emin kıldı oranın kuşlarını, emindir dağ keçileri de Sebir dağında,
Tübbe savaştı orada, habir kumaşıyla giydirdi Kabe binasını,
Rabbim zelil etti orada mülkünü, o da nezirleri ifa etti,
Oraya bin deve yürüttü yalın ayak,
Hala devam eder Mekke halkına cüsseli deve etlerini yedirmeğe,
Yedirir onlara musaffa balını, içirir onlara arpadan süzülmüşü,
Fil helak etti ordusunu, sert ve büyük taşlarla vuruldular Mekke'de,
Omun mülkü beldelerin en uzağı, Acem ve Arap diyarıdır,
O halde dinle, haber verildiği zaman, anla nasıldır işlerin akibeti.*

Arapların Mekke'ye karşı hürmet duyguları beslemeleri, sadece Kabe'den de kaynaklanmamaktaydı. Onlar aynı zamanda Kabe gibi çeşitli evlere de sahiplerdi. Bu evler tagutlarına ayrılmış özel mekanlardı. Araplar bu evlere de Kabe gibi tazim gösteriyorlar ve buraların bakım ve temizliği için Kabe'ye yaptıkları gibi, bakıcılar ve bekçiler tahsis ediyorlardı. Bu evlere de Kabe'ye olduğu gibi ziyaretçiler geliyor ve yine Kabe'de olduğu gibi bu evler de tavaf ediliyor, kurban kesiliyordu. Ama Kabe'nin fazileti buna rağmen korunuyordu.⁶⁵⁰

D- Kabe Hizmetlerinin Dağıtımı

Kabeye duyulan hürmet, hakkında yapılması gereken çeşitli hizmetlerin üstlenilmesi konusunda da gerekli ilgiyi bulmaktaydı. Bu anlamda Mekke'de dini ve medeni hayatın gerektirdiği hizmetler aşiretler arasında dağıtılmıştı. Bu görevler babadan oğula miras yoluyla geçmekteydi. Bu görev dağılımı İslam gelinceye dek sürmüş, hatta bazıları İslamla birlikte bile devam etmişti.⁶⁵¹

⁶⁵⁰İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 78. Mekke şehrinin kutsal telakki edilişi ve Ka'be hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mahmud Es'ad, *İslam Tarihi*, 323-327.

⁶⁵¹A.İ. Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 334.

Örneğin Kabe'nin anahtarlarını koruma hizmetini deruhte etmekle görevli sahabi hakkında *eddü'l-emânât ilâ ehlihâ* ayeti⁶⁵² nazil olmuş, Peygamberimiz de bu görevi tekrar bu sahabiye vermişti.

Kabeyle ilgili bu görevlerin en önemlileri şunlardır:⁶⁵³

Hicâbe: Kabe'nin korunması ve kapısının hacılar için açılması hizmetine denir.

Rifâde: Hac mevsiminde fakir ve muhtaç hacılara yemek ikram etmek suretiyle gıda temini hizmetine denir.

Sikâye: Zemzem kuyusunun korunup gözetilmesi ve hac mevsiminde de hacılara su ikramı hizmetine denir.

E- Çeşitli İsmaili Gelenekler

İslam öncesi Araplar Hz. İsmail'den tevarüs edilen çeşitli gelenekleri de hayatlarında yaşatmaktaydılar. Bu motiflerin başında kuşkusuz Allah inancı gelmektedir. Onlar Rabbu'l-Beyt (Kabe'nin Rabbi) dedikleri Allah'ı, çok tanrılı sistemleri içinde tanrıların başı, diğer tanrıları da bu üstün tanrı ile insanlar arasında aracı saymaktaydılar. Zaten ez-Zümer suresinin *mâna'buduhum illâ liyukarribûnâ ilallâhi zülfâ* ayeti⁶⁵⁴ de buna işaret etmektedir. Dolayısıyla Hz. İbrahim dininden

⁶⁵²Bkz. en-Nisâ (4) : 58.

⁶⁵³A.İ. Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 334.

⁶⁵⁴ez-Zümer (39) : 3.

tevarüs edilen değerler bağlamında bazı cahiliye şiirlerinde tevhidi çağrıştıran motiflerle karşılaşılabilmektedir.⁶⁵⁵

Örneğin Araplar, cünüplük halinden sonra gusletme, sünnet olma gibi fitrat adetlerini de uygulamaktaydılar. Bunun gibi Arapların namaz bildikleri de ileri sürülmekte ve Ebu Zerr'in peygamberimizin yanına gelmeden önce üç yıldır namaz kıldığı örnek olarak verilmektedir. Aynı şekilde Kus b. Sâide'nin de namaz kıldığı, ve Arapların özellikle secde, dua ve zikir sözlerini bildikleri ileri sürülmektedir. Ayrıca onlara göre misafire ikramda bulunmak, yolcuya iyilik etmek, güçsüz insanları himaye etmek, miskinlere sadaka vermek, akrabayı ziyaret etmek, hak yolda bela ve musibetlere maruz kalana yardım etmek gibi hasletler, hakikaten övülmeye layık değerler olarak kabul edilmektedir. Araplar bu gibi hasletleri insanın kemalini ve saadetini sağlayan unsurlar olarak kabul etmekteydiler. Aynı şekilde fecirden güneş batıncaya kadar tuttıkları oruç ibadetini de bilmekteydiler. Örneğin Kureyş kabilesi aşure oruçlarını ifa etmekteydi. Aynı şekilde genel anlamda haccı, haram ayları, tanımakta; Allah'ın şiarı hükmünde olan hususlara saygı duymakta ve hatta bir çeşit afsun ve sığınma kabilinden birtakım şeyleri de yine hayatlarına almaktaydılar.

Ne var ki bütün bunlara şirk karıştırmışlar, tevhidî bünyeyi bozmuşlardı. Doğallığı dışında yıldızlara ve tabii olaylara tapacak derecede ilgilenmeme gibi hususlarda İbrahim dininin kalıntıları üzere bulunuyorlardı. Onlara göre marifet yönlü ilerleme rüyalara ve önceki peygamberlere ait sırlara vakıf olmaktan geçmekteydi, ancak sonradan bu fikirlere kahinlik, ok atmak, bir şeyi hayra ve şerre

⁶⁵⁵Bkz. İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 17.

yormak kabilinden batıl şeyler katmışlardı. Böyle olmakla birlikte onlar da bu gibi şeylerin İbrahim'in dininin aslından olmadığını bilmekteydiler. Örneğin Hz. Peygamber ellerinde fal okları bulunan İbrahim ve İsmail figürlerini gördüğünde şöyle demiştir: *"Bu figürleri yapanlar da biliyorlar ki ne İbrahim ve ne de İsmail bu oklarla kismet aramışlardı."* Kısaca Arapların yemelerinde, içmelerinde, giyinmelerinde, bayramlarında, ölümlerini definde, nikahlarında, talaklarında, iddetlerinde, alışverişlerinde ve muamelelerinde, kızları, anneleri, kızkardeşleri ve diğerlerini mahrem sayma noktasında terkine hoş gözle bakmadıkları, kınadıkları birtakım uygulamaları da vardı ki aslında bunların kökeni, İbrahim dinine dayanmaktaydı. Ama bunları sonradan çeşitli vesilelerle bozmuşlar, riayet ettikleri bir takım İbrahimî uygulamalara şirk karıştırmak suretiyle asli hüviyetlerini değiştirmişlerdi.⁶⁵⁶

Genel anlamda mescidde ya da başka bir yerde itikafa kalmak da yine onların uyguladıkları adetler arasındaydı. Nitekim İbn-i Hişam, İbn İshak'tan, bir anlamda inzivaya çekilmek olan bu adetin cahiliye döneminde Kureyş tarafından uygulandığını nakletmekte, bu adeti *tahannüs* kavramıyla ifade etmekte ve bunun anlamının aslında *tahannüf* olduğunu, *fâ* harfiyle *sâ* harfinin yer değiştirdiğini bildirmektedir.⁶⁵⁷

Bunun gibi hac veya umre kültüründe telbiye adı verilen duanın aynısıyla cahiliye şiirlerinde geçtiği de yine bilinmektedir.⁶⁵⁸

⁶⁵⁶ed-Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Bâliğa*, I, 268-270. Hac uygulamasını da aynı şekilde, tevhidî ve genel ahlakî karakteri ortadan kaldırıcı çeşitli unsurlarla bozmuşlardı. Bunun için bkz. İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 186-188

⁶⁵⁷Bkz. İbn Hişam, *es-Sîre*, I, 218.

⁶⁵⁸Bkz. İbnü'l-Kelbî, *Kütâbu'l-Esnâm*, 6.

Hatta İslam öncesinde İbn Hişam'ın naklettiği Kabe'nin yıkılarak yeniden yapılması olayındaki şu sahne oldukça dikkat çekicidir: Kureyş Kabeyi yıkarak yeniden yapma kararını aldıklarında Mahzum oğullarından Ebû Vehb b. Amr Kabe'den bir taş koparır. Ne var ki taş elinden kayarak düşer. Bunu hayra yormayan Ebû Vehb taşı eski yerine koyarak Kureyş'e şöyle seslenir:

*"Ne zinanın mehrinden, ne riba işleminden ve ne de insanlardan herhangi birinden haksızlık yaparak aldıklarınızdan hiç bir şeyi (bu Kabe'nin) yapımı işine karıştırmayınız."*⁶⁵⁹

Görüldüğü gibi Araplar aslında Hz. İbrahim dininden kalma bir takım emir ve yasakların farkındadırlar ve hatta olumsuz davranışlardan elde ettiklerini Kabe'ye yani bir kutsal yolunda kullanmalarının hoş olmayacağı bilincini taşımaktadırlar.

Dihlevî'nin de dediği gibi⁶⁶⁰ İslam öncesi dönemde yaşamış olan ve hanifler olarak isimleri sayılan Kus b. Sâide, Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, Amr b. Lüheyy ve Züheyr b. Ebî Sülma'nın hayatları derinliğine incelendiğinde görülmektedir ki bu kimseler, ahiret hayatına, hafaza meleklerine, Allah'ın birliğine inanmaktadırlar.

Cahiliye döneminde Kureyş'in her yıl bayram yaptıkları ve putlardan birine tapıp kurban kestikleri bir gün Varaka b. Nevfel, Ubeydullâh b. Cahş, Osmân b. el-Huveyris ve Zeyd b. Amr b. Nüfeyl topluluktan ayrılmışlar ve kavimlerinin babaları İbrahim'in dinini bozdukları, hiç bir fayda ya da zarar vermeye gücü yetmeyen bir

⁶⁵⁹Bkz. İbn Hişam. *es-Sîre*, I, 179.

⁶⁶⁰ed-Dihlevî. *Huccetullâhi'l-Bâliğa*, I, 267-268.

takım putlara taptıkları gerçeği üzerinde ittifak etmişler ve Kureyş'i bu konuda uyarmışlardı.⁶⁶¹

Örneğin Zeyd b. Amr b. Nüfeyl bir arayış ve araştırma içerisine girmiş, bu yüzden Yahudiliğe de Hristiyanlığa da katılmamış, kavminin dinini terketmiş, putları reddetmiş, ölü etinden, kandan ve putlara kesilen hayvanların etlerini yemekten şiddetle kaçınmış, kız çocuklarının diri diri gömülmesine karşı çıkmış ve Hz. İbrahim'in Rabbine ibadet etmiş bir kimse olarak tarihe geçmiştir.⁶⁶²

Örneğin Zeyd b. Amr bir şiirinde şöyle demektedir:

*ibâdîke yuhtûne ve ente Rabbun bikeffeyke'l-menâyâ ve'l-hutûmun.*⁶⁶³

Sen Rabken hata ediyor kulların ölümler ve yargılar Senin elindeyken.

Yine başka bir şiirinde de şöyle seslenmektedir:

erabben vâhiden em elfe rabbin edinü izâ tükussimeti'l-ümûru,
*teraktü'llâte ve'l-uzzâ cemian kezâlike yef'alü'r-racülü'l-basîru*⁶⁶⁴

Tek Rabbe mi, yoksa bin rabbe mi boyun eğirim işler taksim edilince,
Lat'ı, Uzza'yı, hepsini, terkettim Aynısını yapar basireti olan insan.

Bu yüzden Hz. Peygamber de, yine bir şair olan Ümeyye b. Ebi's-Salt hakkında "şiiri iman etti ama kalbi mü'min olmadı" demiştir.⁶⁶⁵

⁶⁶¹Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 204-205.

⁶⁶²Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 206-207.

⁶⁶³ed-Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Bâliğa*, I, 268.

⁶⁶⁴ed-Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Bâliğa*, I, 268; Krş. İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 208. Ayrıca Zeyd'in daha başka şiirleri için bkz. İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 208-214.

⁶⁶⁵ed-Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Bâliğa*, I, 268.

F- Melek Tasavvurları

Cahiliye döneminde Araplarda meleğe tapınma yaygın bir durum arzetymekteydi. Meleklerle Allah'ın kızları düşüncesiyle bakıldığı Kur'an tarafından da ifade edilmektedir.⁶⁶⁶ *Mel'ek* veya *Melek*⁶⁶⁷ tasavvuru sadece Yahudi ve Fars kültürlerinden etkilenmeleri muhtemel şehirli Araplar arasında olmakla kalmamakta aynı zamanda saf bedeviler arasında da yaygın bir şekilde görülmekteydi. Örneğin cahiliye çağının ünlü savaşçı şairi Antere b. Şeddâd sevdiği kız Able'ye şöyle hitap etmektedir:⁶⁶⁸

feseyünbiki enne fî haddi seyfi meleke'l-mevti hâdırın lâ yegîbu

(Kabilemle savaş yapan birine sor) O sana haber verir ki, ölüm meleği kılıcımın ucunda hazırdır, hiç kaybolmaz."

Nitekim Arapların meleklerle ve varlıklarına itikat ettikleri, onlardan bir takım beklentilerinin olduğu, yine onların iyilik ve merhametin kaynağı olduklarına dair inanca sahip oldukları Kur'an'da geçen çeşitli ayetlerden de anlaşılmaktadır.⁶⁶⁹

Cahiliye Arapşirinde melek tasavvurunun bulunduğu gerçeğı ifade edildikten sonra onların melekleri dışı varlıklar olarak tasavvur etme gibi bir saplantı ve vehme

⁶⁶⁶Bkz. en-Necm (53) : 27 ; en-Nahl (16) : 57 ; el-İsrâ (17) : 40 ; Sâffât (37) : 150 ; ez-Zuhrûf (43) : 19.

⁶⁶⁷Kavramın etimolojik kökeni hakkında geniş bilgi için bkz. Lütfullah Cebeci, *Kur'an-Kerim'e Göre Melekler*, Kayseri 1989, İstışare yay., s. 7-8.

⁶⁶⁸Bkz. İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 19. Ayrıca bkz. Cebeci, *Kur'an'a Göre Melekler*, 107.

⁶⁶⁹Geniş bilgi için bkz. Derveze, *Kur'ânü'l-Mecîd*, 185-189.

sahip oldukları da tespit edilmelidir. Nitekim tamamı Mekki surelerde müşriklerin bu yanlış kanaatleri çeşitli delillerle reddedilmektedir.⁶⁷⁰

O halde dini yapıyla ilgili hususlar hakkında özet olarak şunlar söylenebilir: Abdülfettah Ali'nin de isabetle kaydettiği gibi, değişik dinlerin bir *ma'radı*, yani bir sergi yeri ve çeşitli dinlerin bir mozayığı konumunda olan Arabistan yarımadasının böyle bir kültür çevresi içerisinde dünyaya gelen Hz. Peygamber'in, hem ticari yolculukları ve hem de kişisel ilişkileri sayesinde bu kültürleri tanımış olma ihtimali bulunmaktadır.⁶⁷¹ Hatta Hamidullah, Peygamberimizin, yabancı olmalarına rağmen naul (navlon), dîmâs (sıcak hamam), sûr (ziyafet), kâh kâh (taklidi bir kelimedir) ve senâ senâ (güzel güzel) kelimelerini bilip kullanmasını bu seyahatlerine bağlamaktadır ki, imkansız değildir.⁶⁷²

III- İDARİ VE SİYASİ YAPI

Sosyal tabakalaşmalarını ve tüm toplumsal nizamlarını kabilelerin belirlediği Araplar, birbiriyle daima ihtilaf içerisinde yaşama durumundaydılar. Bir şekilde ya bir kabile öbürünün anlaşılması bir başka kabileye saldırması sebebiyle dolaylı yoldan hasımı olmuş, ya da doğrudan birbirinin malına, canına ya da namusuna kastetmeleri neticesinde doğrudan düşmanları haline gelmişlerdi. Dolayısıyla Arapların genelde tüm toplumsal nizam ve yönetimleri, kabile mantığı ve anlayışı üzerine bina edilmişti.⁶⁷³

⁶⁷⁰Daha geniş bilgi için bkz. Cebeci, *Kur'an'a Göre Melekler*, 104-107.

⁶⁷¹Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, II, 42.

⁶⁷²Bkz. Hamidullah, *"Hz. Muhammed'in İslam Öncesi Seyahatleri"*, çev. Abdullah Aydın, A. Ü. İsl. İl. Fak. Der., Sayı: 4, Ank. 1980, s. 339-340.

⁶⁷³Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 4 ; el-Askerî, *Rivâyâtü'l-Medreseteyn*, 30.

A- İdare Şekli

Hakkında, çağdaş anlamda bir hükümet, emniyet, adalet ve düzenli bir ordudan söz edilmesi mümkün olmayan Mekke site devletinin tek yönetim organının *mele'* denilen kabile ileri gelenlerinin oluşturduğu bir anlamda senato anlamındaki *nedve* olduğu ifade edilebilir. Bunun dışında her kabilenin mele'inden oluşan kabile meclisleri de bulunmaktaydı. Çeşitli aşiretlerin yine özerk geleneklerinden oluşan ve kendilerine *Mele* veya *Meclisü's-Şüüh*⁶⁷⁴ denilen bu kimseler Daru'n-Nedve'de toplanırlar ve savaş ilan etmek, barış konularında soruşturma söylemek ve kabileyi ilgilendiren diğer işlerle ilgili kararları çoğunluğa göre alırlar⁶⁷⁵ ve bu kararlar da Nâdi denilen yerlerde uygulamaya konulurdu.⁶⁷⁶

B- İdarecilerin Özellikleri

Özellikle Mekke ve civarında kabileler şeklinde yaşayan Araplar, hem kültürel hem de idari anlamda bir dağınıklığı temsil etmekteydiler. Bu anlamda her bir Arap kabilesinin ayrı bir cemaat hüviyetini taşıdığı rahatlıkla ifade edilebilir.⁶⁷⁷

Her biri kendi halinde bağımsız birlikler şeklinde yaşayan her kabileyi bir meclisi bulunmaktaydı. Bu kabilelerin idareleri altında yaşadıkları bu şeyhler, kabile ileri gelenleri arasında yaşça en büyük, mal açısından en varlıklı, nüfuz bakımından en etkili olanının seçilmesi tarzında belirlenirdi.⁶⁷⁸ *Reis, şeyh, emîr ve şeyhân*

⁶⁷⁴Bkz. Şevki Dayf. *el-Asru'l-Câhiliyye*, Mısır 1976, Dâru'l-Meârif, s. 51-52.

⁶⁷⁵Reşid Cemîlî. *Târîhu'l-Arab*, Beyrut 1972, s. 50; Çelebi. *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmî*, 97; Watt, Montgomery. *Hiz. Muhammed Mekke'de*, 17.

⁶⁷⁶Ali Kaptan. *Hiz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, İlim yay., İst. 1987, s. 56.

⁶⁷⁷Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, I, 17 : Şevki Dayf. *el-Asru'l-Câhiliyye*, Dâru'l-Meârif, Mısır, 1976, s. 51; Reşid Cemîlî. *Târîhu'l-Arab*, 48.

⁶⁷⁸Reşid Cemîlî. *Târîhu'l-Arab*, 50; Çelebi. *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmî*, 97 ; Gajda. *The Qur'an and its Exegesis*, 1.

lakaplarıyla anılan⁶⁷⁹ bu kabile önderlerinin seçiminde ihtilaf çıktığında ise kahinlere başvurulduğu gibi, bir önceki reisin vasiyeti de dikkate alınırdı.⁶⁸⁰

Bu kabile şeflerinin görevleri konusunda da şunlar ifade edilebilir: Hamidullah'ın da vurguladığı gibi bu yöneticilerden bu günkü anlamda bir devlet hizmeti beklenmemektedir.⁶⁸¹ Aksine kabile başkanından harplerde orduya komutanlık etmek, başka kabilelerle kabile adına görüşmelerde bulunmak, halkın içinde ortaya çıkan tartışmaları karara bağlamak ve ihtilafları çözmek, zayıf ve düşkünlere yardım etmek, kabilenin birlik ve bütünlüğünü temin etmek gibi görevler beklenmekteydi.⁶⁸² Brockelmann'ın da naklettiği gibi⁶⁸³ herkes bu kabile şeyhlerinden savaşlarda hayatlarını, barış dönemlerinde de servetlerini feda etmelerini bekliyordu. Dolayısıyla babadan oğula geçen bu görevin aslında reis adına maddi çok büyük bir getirisinin olmadığı söylenebilir. Genel görüşmelerde kabile reisinin sözü diğerlerinden daha çok dinleniyorsa da, yine de o, nedve kararlarını boykot edebilecek sonsuz güçte değildi. Hatta bir bedevi bile kabileyi terk etmeyi ve bu kabileyle ilişkileri kesmeyi göze alabildiği taktirde reisin emrine ve görüşüne itiraz edebilirdi.⁶⁸⁴ Çünkü idarenin yaptırım gücüne sahip organizeli kurumları mevcut değildi. Toplum ya da fert bazında alınan kararların müeyyideleri yazılı bir yasaya değil, sadece örf ve adetlere bağlıydı.⁶⁸⁵ Dolayısıyla tarafların bu kararlara örfün yaptırımını nispetinde uymaları beklenmekteydi.

⁶⁷⁹Reşid Cemîlî, *Târîhu'l-Arab*, 49.

⁶⁸⁰M. Şemseddin, "*Kabile'l-İslam Araplarında İctimai Aile*", 69.

⁶⁸¹Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 918.

⁶⁸²Bkz. Reşid Cemîlî, *Târîhu'l-Arab*, 50; Çelebi, *Mevsûatü't-Târîhu'l-İslâmî*, 97, 137.

⁶⁸³Brockelmann, *İslam Milletleri*, 4.

⁶⁸⁴Bkz. Çelebi, *Mevsûatü't-Târîhu'l-İslâmî*, 93.

⁶⁸⁵Çelebi, *Mevsûatü't-Târîhu'l-İslâmî*, 97 ; Salih Tuğ, *İslam Vergi Hukukun Ortaya Çıkışı*, Ank. Ün. İ. Fek. Yay., Ank., 1963, s. 10.

C- Halk Tabakaları

Arap tarihine bakıldığında, bu kavme mensup insanların aynı bölgede farklı dünya görüşleri ve anlayışlarına sahip iki farklı katman halinde yaşadıkları görülmektedir. Şehirli Araplar şimdilik bir tarafa bırakılırsa bedevilerin çöl göçebeleri ve çöl sakinleri olarak iki kesime ayrılmaları gerekecektir. Hatta Arapların hem coğrafi, hem kültürel ve hem de idari açıdan tabakalaşma sergiledikleri bu nokta, bazı tarihçilere göre Arap tarihinin dinamiklerini anlamanın bir anahtarı konumunu sergilemektedir.⁶⁸⁶

Ayrıca o dönemde yaşayan insanları öncelikle iki grupta mütala etmek gerekmektedir: Zira siyasi düşünce, kültürel birikim, dışa açılma gibi pek çok konuda farklı düzlemlerde yer alan bedevi ve şehirli tabaka, öncelikle ele alınmalıdır.⁶⁸⁷ Burada yine daha önce hakkında bir miktar bilgi verilmeye çalışılan Araplardaki Bedevi ve Şehirli Tabakaların özellikleri hatırlanabilir.

Buna ilaveten Araplar, topluluk yapısı adına çeşitli katmanlara ayrılmakta ve bu bölümlenmelere de oldukça önem atfetmekteydiler. Bu toplumsal bölümlenme hem şehirde ve hem de çölde yaşayan Araplar arasında görülmekte ve buna riayet edilmekteydi.⁶⁸⁸ Hatta Araplar, neseplerini bu katmanlar doğrultusunda bilme ve öğrenmeye önem vermekteydiler.

⁶⁸⁶Bkz. P.M. Holt, K.S. Lampton, B. Lewis, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. Hacı Hikmet yay., İst. 1988, c. I, s. 34.

⁶⁸⁷Bkz. Çelebi, *Mevsûâtü'l-Târîhü'l-İslâmî*, 96-97; İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 178.

⁶⁸⁸Gatje, *The Qur'an and its Exegesis*, 1.

Diğer taraftan Ebu'l-Hasen el-Maverdi, Arapların sahip oldukları tabakaları şu altı kısma ayırmaktadır.⁶⁸⁹

1- Şa'b: Araplarda topluluk hiyerarşisinde en geniş katmanı şa'b oluşturmaktadır. Kabileler bu katmandan şubelere ayrıldığı için (teşa'abet) bu isim verilmektedir. Örneğin Adnan ve Kahtân adları birer şa'b'ı ifade etmektedir.

2- Kabile: Şa'bın neseplerinin içinde yer aldığı daha küçük tabakalara kabile denmektedir. Örneğin Rabîa ve Mudar, ayrı ayrı kabileleri ifade etmektedirler.

3- İmâra: Kabile neseplerinin yer aldığı alt katmana bu isim verilmektedir. Örneğin Kureyş ve Kinâne isimleri imâra tabakasını temsil etmektedir.

4- Batn: İçerisinde İmârenin neseplerinin yer aldığı alt katmana bu ad verilmektedir. Benî Abdî Menâf ve Benî Mahzûn isimleri bu tabakaya örnek olarak verilmektedir.

5- Fahz: Batnın neseplerinin yer aldığı alt katmana fahz adı verilmektedir. Benî Hâşim veya Benî Ümeyye bu tabakaya örnek olarak verilmektedir.

6- Fasîle: Fahzın neseplerinin yer aldığı alt katmana bu ad verilmekte ve örnek olarak da Benî Ebî Tâlib, Benî Abbâs adları zikredilmektedir.

Genel anlamda kabile üyeleri kan ve soy bağlarıyla tam üye haline gelmekle birlikte çeşitli yollarla kendilerine bağlanan üyelere de sahip olabiliyorlardı. Bu yollardan birisinin *câr* veya *himaye altına alınmış komşu* statüsünün olduğu

⁶⁸⁹Bkz. A.İ.Hesen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 326. Ayrıca bu sınıflama için bak. Nâsiruddîn Abdullâh b. Ömer el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, 1. bsk., Beyrut 1988/1408. Dâra'i-Kütübü'l-İlmîyye, c. II, s. 418.

görülmektedir. Başka bir statü de *velî* ve *mevlâ* kelimelerinin işaret ettiği efendi ve köle ya da köle olmayıp da ittifaka dahil edilen birey arasındaki ittifak yoludur ki bu kavramlar Kur'an'da da sıklıkla geçmektedir.⁶⁹⁰

D- Görev Dağılımının Yapılması

Kabe görevlerinin aşiretlere göre dağıtılması gibi yönetimle ilgili çeşitli hizmetler de belli aşiretlere verilmişti. Aynı şekilde bu hizmetler de miras yoluyla babadan oğula geçmekteydi. Bu hizmetlerin başlıcaları şunlardır:⁶⁹¹

Livâ: Harplerin ilanı ve Kureyş sancağının bulundurulması (mahal) görevine bu ad verilmektedir.

Hukûme: Tartışmalarda, mahkemeleşmelerde ve düşmanlıklarda insanları aralarını bularak gerekli hükmün verilmesi görevine bu isim verilmektedir.

Hatta İslam öncesi Mekke'de bugünkü anlamda olmayan kabile dışişleriyle sorumlu kurumla müşterek çalışan ve tarihi işlerden sorumlu olan bir de -bir anlamda- bakanlık bulunmaktaydı. Doğal olarak bu görevi üstlenen şahsın Arapların tarihini ve kabileler arasındaki hiyerarşiyi ve arka planı çok iyi bilmesi gerekmektedir. Rivayetlere göre İbnü'l-Kelbi şöyle demektedir: "*Bununla görevli olan şahıs Benî Adiy'den Ömer b. Hattab'dır. Kendisinin cahiliyede elçilik (sifâre) görevi bulunmaktaydı. Aşiretler arasında savaş çıktığında onu elçi olarak*

⁶⁹⁰Bkz. Watt, *Muhammad's Mecca*, 15-16.

⁶⁹¹A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 334.

gönderirler, onun elde ettiği izlenime mutlak anlamda bağlayıcılık atfederlerdi."⁶⁹²

E- Yönetimde İstişareye Verilen Değer

Daha önce de ifade edildiği gibi İslam öncesi dönemde Araplar arasında danışma yani istişare bilinen ve uygulanan bir mekanizmaydı. Kabile şeyhi kabilesiyle ilgili önemli konularda tek başına karar vermez, kabilenin kendilerinden oluştuğu aşiret önderlerinin de fikirlerini alırdı. Bu itibarla her kabilenin içerisinde toplantılarını yaptıkları ve "*nedve*" adını verdikleri meclisleri bulunmaktaydı. Bu mekanlarda kabilenin ileri gelenleri, kabileyi topluca yönetenler, ehl-i hal ve'l-akd denilen kimseler toplanırlar ve işlerini müzakere ederlerdi. Nedveye katılmasına izin verilen kimselere de "*mele*" adını verirlerdi. Özellikle kabilenin geleceğini ilgilendiren savaş gibi konuları nedvenin gündemine alırlardı.

Nedve kararları kabile reisi için mutlak anlamda bağlayıcı olmamasına, sadece tavsiye niteliğinde olmasına rağmen yine de kabile reisi meclis kararına aykırı karar vermemeye azami derecede riayet etmekteydi. Önceki peygamberlerin bir çoğunun hayat hikayelerinin anlatıldığı el-A'râf, Hûd ve el-Mü'minûn surelerinde peygamberlere kavimlerinin ve mele'lerinin karşı çıktığı anlatılmaktadır. Bu doğrultuda Kur'an Firav'n'un,⁶⁹³ Saba melikesi Belkıs'ın ve Süleyman'ın,⁶⁹⁴ ve İsrâiloğulları'nın⁶⁹⁵ mele'lerinden bahsetmektedir. Bunun ötesinde yine Kur'an'ın

⁶⁹²Bkz. İbn İshâk, *Sîre*, (Mukaddime), s. dâil. Ayrıca Hz. Ömer'in bu çeşit hususiyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Muhsin Koçak, *Hiz. Ömer ve Fıkhi*, Samsun 1982. Basılmamış Öğretim Üyeliği Tezi, s. 11-13.

⁶⁹³Örneğin bkz. Yunus (10) : 75 ; Yusuf (12) : 43 ; eş-Şuarâ (26) : 34.

⁶⁹⁴Örneğin bkz. en-Neml (27) : 29, 32, 38.

⁶⁹⁵Örneğin bkz. el-Bakara (2) : 246 ; el-Kasas (28) : 20.

işaret ettiği gibi⁶⁹⁶ bir de bütün mele'lerden ya da onların ileri gelenlerinden meydana gelen daha üst bir mele bulunmaktadır ki buna da *el-mele' el-a'lâ* denmektedir.⁶⁹⁷ Tabi ki Kur'an bu kavramla Allah'ın katında yer alan meleklerin oluşturduğu topluluğu kastetmektedir.⁶⁹⁸

F- Halkın Mülkiyet Hakkı

Cahiliye döneminde de kişilerin mülkiyet hakları bulunmakta ve kişi malını dilediği gibi kullanma, ürününe sahip olma ve tasarrufta bulunma haklarına sahipti. Cahiliye döneminde mülkiyet elde etmenin çeşitli yolları bulunmaktaydı. Sözgelimi miras, vasiyet, alış-veriş, çapulculuk bu yolların başlıcalarındandı. Zira onlara göre güç ve kuvveti elinde bulundurmak en önemli kazanç kapısıydı. Bundan dolayıdır ki, Arap kabileleri arasında savaş, kavga, çalma, çarpma, gasp ve yağmacılık eksik olmamaktaydı. Güçlü olan gücünü kullanarak bir başkasının malına el koyabilmekteydi. Hatta ileri gelen Arap kabile reisleri hoşlarına giden arazilere el koyarlar, bu yerlere *yasak arazi*, *koruluk* anlamında *el-himâ* adını verirler ve bu yerlere başkalarının hayvanlarının girerek otlamalarına izin vermezlerdi.⁶⁹⁹

IV- COĞRAFİ YAPI

İslam coğrafyacıları Asya kıtasının güney-batısında yer alan, Yunanlıların Fars körfezi dediği Arap Halici ile güneyden Hind Okyanusu, batıdan da

⁶⁹⁶Bkz. Saffât (37) : 8 ; Sâd (38) : 69.

⁶⁹⁷Cevâd Ali, *Târîhu'l-Arab*, IV, 194 ; A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 329 ; Watt, *Muhammed's Mecca*, 17.

⁶⁹⁸Bkz. ez-Zümer (39) : 69.

⁶⁹⁹Cevâd Ali, *Târîhu'l-Arab*, V, 133 ; A.İ.Hasen, *Târîhu'n-Nuzûm*, 374. Ayrıca o dönemdeki mülkiyet konusuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. 375-377.

Kızıldenizle çevrilmiş olan Arabistan Yarımadasını aşağıdaki beş kısma ayırmaktadırlar.⁷⁰⁰

1- Hicaz: Akabe'den Yemen'e kadar uzanan bir bölgedir. Kızıldeniz boyunca sıralanan dağ silsilesi Hicaz bölgesini Necd'den ayırdığı için bu adı almıştır.

2- Tihâme: Kızıldeniz boyunca uzanan ve alçak arazilere sahip olan bir bölgedir.

3- Yemen.

4- Necd: Hicaz dağlarından doğuya, yani Bahreyn'e doğru uzanan dağlık ve çöllerden ibaret bir bölgedir.

5- Yemâme: Bu bölge doğu yönünden Bahreyn'e doğru uzanır. Batıdan ise Hicaz bölgesiyle hudut olan bu mahalle Yemen ile Necd arasında bulunmasından dolayı Urûz da denilmektedir.

Arabistan Yarımadasının İslam gelinceye kadar dünya tarihinde belirgin rolün dışında kalmasının en önemli sebeplerinden birisi sahibi olduğu coğrafi yapısıdır. Bölgede sahip olduğu uçsuz bucaksız çöller sebebiyle Filistin, Suriye ve Mezopotomya gibi komşu kültür merkezlerinin zor ulaşabileceği bir konumda bulunmaktadır.⁷⁰¹

Bölgedeki sahra baştan başa incelendiğinde Arabistan Yarımadasının batı yönünün kuzeyde Hicaz, güneyde Yemen olmak üzere iki önemli parçadan

⁷⁰⁰Bkz. Ebu'l-Hasen Ali en-Nedvî, *es-Siyretü'n-en-Nebeviyye*, çev. Osman Keskiöglü, İst. 1981. Otağ Yay., s. 41 ; Mahmud Es'ad, *İslam Tarihi*, 29-45. Ayrıca bkz. 56.

⁷⁰¹Bkz. Gatje, *The Qur'an and its Exegesis*, 1.

teşekkül ettiği görülmektedir. Hicaz; Eyle bölgesinden, başka bir isimle Akabe'den, Yemen'e kadar uzanan bir bölgenin adıdır. Rivayetlere göre Tihâme bölgesini ayıran dizi dağlara sahip olması sebebiyle bu ismi almıştır. Necid tarafından Kızıldeniz sahil boyunca alçak bir seviyede yer alan bölge, doğu taraflarında ise kendisini yüksekliklere bırakmaktadır. Ayrıca Hicaz, içerisinde yağmurların ardından dolan ve denize doğru akan ancak, sularının bol olmadığı pek çok vadinin yer aldığı fakir bir bölgedir.⁷⁰² Hicaz bölgesinin iklimi ise Taif gibi yüksek bölgelerde mu'tedil, diğer taraflarda ise oldukça sıcaktır.⁷⁰³ Hatta yüksek bölgelerde kışın suların donduğu da olurdu. Bölgenin en güzel esintisini de şiirlere de konu olmuş doğudan esen sabâ rüzgarı ortaya koymaktadır. En güzel mevsimi de ilkbahar günleri oluşturmakta ve bölgede nispi bir yağmur artışı görülmekte. bunun sonucu olarak da hayvanların otlayacakları meralarda otlar birmeye başlamaktadır.⁷⁰⁴

Yemen bölgesi ise yukarıda da ifade edildiği gibi yarımada'nın güney batı kesimini işgal etmekte ve eski zamanlarda bereketli toprakları ve zenginliğiyle tanınmaktadır. Bölgenin en önemli şehri San'a'dır ve bu şehir eskiden Yemen meliklerinin merkezi konumundaydı. Bölgenin güney doğusunda Sebe' kavminin meskeni olan Me'rib kenti bulunmaktaydı. Bunun dışında Necran ve Aden şehirleri de yine Yemen'in önemli kentlerini oluşturmaktadır. Yemen halkının Hindistan ve yakın doğu yerleşim bölgeleriyle irtibatlı olduğu da bilinmektedir.⁷⁰⁵ Eski

⁷⁰²Şu ayetler bölgedeki vadilerin çokluğu gerçeğiyle ilişkilendirilebilir: İbrahim (14) : 37 ; eş-Şuarâ (26) : 225 ; et-Tevbe (9) : 121 ; er-Ra'd (13) : 17.

⁷⁰³Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 2-3 ; Mahmud Es'ad, *İslam Tarihi*, 51-52.

⁷⁰⁴Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 4. Ayrıca daha geniş bilgi için de bkz. Mahmud Es'ad, *İslam Tarihi*, 51. Bu bağlamda otlardan, meralardan bahseden ayetlerin (örneğin Abese suresinin 25-32 ayetlerinin) bu mevsimde indiği düşünülebilir.

⁷⁰⁵Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 3.

tarihçilerin bildirdiğine göre gerek Hicaz'dan ve gerekse Yemen'den topluluklar karşılıklı olarak göç etmişlerdir. Ancak Hicaz bölgesindekiler bu yöne, genel itibarıyla Yemenlilerden daha az göç vermişlerdir. Bunun sebepleri sadedinde ise Me'rib seddinin yıkılması sonucunda Yemenlilerin parçalandığını ileri süren tarihçiler bulunurken, bölgedeki ticaretin milattan önce üç ve dördüncü asırlarda zayıflamasının ve çökmesinin neden olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır. Ayrıca Yemenli tüccarların ödemekte güçlük çektikleri ağır vergilerin de bu göçe zemin hazırlaması imkan dahilinde görünmektedir.⁷⁰⁶

Arabistan yarımadasında Arapların yerleştiği ve bundan dolayı bölgeye bu ismin verildiği doğrudur. Ancak Arapların tek mesken yerlerinin burası olduğunu söylemek pek doğru değildir. Zira Araplar çevre bölgelerde de yerleşmekteydiler. Fakat onların belki en önemli iskan yerlerinin bu yarımada olması sebebiyle Arap Yarımadası adını almıştır.⁷⁰⁷

Arap Yarımadasında etken olan coğrafi özelliklerinin belki de başlıca bölgenin yağmur alıp almaması konusu gelmektedir. Hatta yarımada'nın iklimini sıcak yaz mevsimleri boyunca gerçekten oldukça kıt ve düzensiz düşen yağmur miktarının belirlediği rahatlıkla söylenebilir. Periyodik olarak yaz mevsiminde genellikle Arabistan Yarımadasının güneyindeki yüksek dağları yağış almaktadır.

⁷⁰⁶Daha geniş bilgi için bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 5-6. Ayrıca bölgenin köklü soyları olan Adnânîler yani yarımada'nın kuzeyinde yani Hicaz bölgesinde yaşayan ve İsmailî'e dayandırılan araplar ile Yemen bölgesindeki Kahtânîler yani yarımada'nın güneyinde yaşayan ve Kahtan diye de isimlendirilen Yaktan neslinden gelen araplar arasındaki mücadelerin sebepleri için bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, s. 6-7. Bölgedeki Kahtânîler ve Adnânîler hakkında bilgi için bkz. Tâhâ Huseyn, *Fi'l-Edebi'l-Câhili*, 89.

⁷⁰⁷Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 1.

Buralarda da tarım sadece su setlerinin kullanılmasıyla mümkün olmaktadır. Fakat kuzey Arabistana göre güney bu açıdan çok daha olumlu bir konumdaydı.⁷⁰⁸

Gerçekten de su, Yarımada'nın dış kesimini yani güney batı bölgesini verimli, bereketli ve tarıma elverişli olarak, iç ya da orta kesimini de kurak bölge olarak tarihe geçirmiş ve bu bölgede dünyanın en büyük çöllerinin oluşmasına neden olmuştur. Bir taraftan hem toprak hem de yağmurlu bir iklim, Yarımada'nın güneyini inamur ederken, diğer tarafları ise, güney taraflarına zıt aşırı kuraklık ve kumlara maruz bir verimsizliğe sahne olarak bırakmaktaydı. Gerçekten de aynı yarımada'nın sınırları içinde bu iki aşırılığın bir arada bulunması, her iki bölgedeki insanların karakter oluşumlarından tutun, olaylara olan intibaklarına kadar hemen tüm vasıf ve karakteristik özelliklerinde açık bir şekilde farkların ve değişikliğin görülmesini mümkün kılmaktadır.⁷⁰⁹

A- Coğrafi Yapının Arapların Yaşayışlarına Etkisi

Böylesi bir doğal çevrenin Arapların yaşama tarzlarını derinden etkilediği görülmektedir. Arapların ahlaklarında, kafa yapılarında, cömertliklerinde, ates yakmalarında, yolda kalırsa yemek yedirmeye önem vermelerinde, himaye özelliklerinin gelişmesinde kısaca hemen bütün toplumsal özelliklerinde çölün enginliğini ve güneşin berraklığını izlemek imkan dahilindedir.

Onların en azından çölde yaşayanlarının gezginci olmaları, hem doğal çevrenin bir sonucu hem de hayvanlarına otlak ve su aramalarının bir neticesidir. Yağmurun hayati önem telakki edildiği bir ortamda, buna bütün manevi anlam

⁷⁰⁸Bkz. Gatje, *The Qur'an and its Exegesis*, 1.

⁷⁰⁹Holt, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 20 ; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, I, 45.

alanlarını yansıtmaları şartıyla bereketin yağması anlamına gelen *gays* ismini vermeleri çok doğaldır.⁷¹⁰

Gerçekten de Arap dili incelendiğinde görülmektedir ki, kavramların türetilişinde çöller gibi genişliğin ve gecelerdeki pırıl pırıl yıldızlar ve gökyüzü gibi inceliğin olduğu hayranlıkla görülmektedir. Özellikle söz konusu kelimeler, hayatın vazgeçilmezleriyle ilgiliyse bu daha da bir açıklıkla görülebilmektedir. Ahmed Emin'in dediği gibi, sözgelimi bu kavramlardan bir tanesi; Arapların yiyeceklerinin, içeceklerinin, binelerinin ve kısaca hemen herşeylerinin en güzeli konumundaki *deve* hakkında olursa elbette Arap dilinde deveyle ilgili kelimelerin en küçüğünden en büyüğüne, en önemlisinden en önemsizine kadar çok zengin bir *deve* kavramı literatürü oluşacaktır. Çünkü gerçekten de *deve*, Arap hayatının vazgeçilmezlerinin başında yer almakta ve çölde onsuz bir hayat tasavvur edilememektedir.⁷¹¹

Aynı şekilde Arapların komşu medeniyetlerin sahip oldukları ilerlemeye sahip olarnamalarının kökeninde de aynı coğrafi saikin bulunduğu görülmektedir. Onların iklime bağlı olarak göçebe hayat sürmeleri, -ziraatçı toplumlarda olduğu- gibi yerleşik bir yaşantıyı organize ederek medenileşme sürecini gerçekleştirmeye imkan tanımamıştır. Zira onların bekledikleri şey, yağmur mevsimlerinin gelerek hayvanlarını otlatacakları meraları bulabilmeleriydi. Bu amaç için kadın ve çocuklar da dahil olmak üzere tüm kabile göçebe hayat sürmeye mecbur kalmaktaydı. Doğal olarak bunun sonucunda yaşadıkları ve kendilerini etkileyen çevreyi medeni anlamda bir düzenlemeye tabi tutma tavrı da gelişmiyordu. Kukusuz medenileşme,

⁷¹⁰Ahmed Emin, *Fecr*, 46.

⁷¹¹Daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 46-48.

istikrarlı bir yaşantının peşinden dünya işlerinin bir nizama konması saikiyle aklın kullanılması neticesinde ortaya çıkabilen bir süreçtir.⁷¹²

Örneğin bu bağlamda yarımada'nın güneyinde yaşayan Yemenli Araplar yani Kahtânîlerle aynı yarımada'nın kuzey taraflarında yaşayan Hicazlılar ya da Adnânîler arasındaki şu farklarda da bu unsurun izleri görülebilmektedir:

1- Yemenli Araplar yerleşik bir yaşantıya sahip oldukları için medeniyet oluşturabilmişlerdir. Bolluk ve zevk içerisinde münbit topraklar üzerinde bağlar ve bahçeler meydana getirmişlerdir.⁷¹³ Oysa kuzeydeki Araplar için böyle bir özellik söz konusu değildir.

2- Sahip oldukları akli ve kültürel düzey açısından da aynı değildirler. Daha önce de söylendiği gibi bu durum, bedevi ya da medeni yaşantıya bağlı olduğu gibi, dillerine ve de münasebet içerisinde oldukları milletlerle de ilgili bir hususdur.

3- Dil açısından da Yemenli Araplarla Hicazlı Araplar ayırt edilememektedirler. Gerek çekim ve gerekse dil zevki açısından her iki dil arapça olmasına rağmen farklıdır. Örneğin Yemen Arapçası, Habeşîyye ve Akkâdiyye dilleriyle sıkı temas halindeyken Hicaz Arapçası daha ziyade İbranice ve Nabatçayla ilişki içerisinde.⁷¹⁴

⁷¹²Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 4.

⁷¹³Örneğin bkz. Sebe (34) : 15.

⁷¹⁴Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 5.

B- Coğrafi Yapının Arap Edebiyatına Etkisi

Arapların içerisinde yaşadıkları coğrafyanın etkilerini edebi zevklerinde ve ortaya koydukları eserlerinde görmek mümkündür. Arabistan Yarımadasının pırıl pırıl güneşli, geceleri bulutsuz ve yıldızlarla dolu bir gökyüzü, altında dolunayı rahatlıkla seyredebilme imkanını vermekte ve tabir yerindeyse bu romantik coğrafyada eşsiz şiir örnekleri vermeyi mümkün hale getirebilmektedir. Bu ortam onların hayatlarına dolunayı, mükemmel derecedeki bir kadının güzelliğiyle karşılaştıracak derecede girmektedir. Hatta Arap şairleri bulutlar arasından dolunayın yükselişini, başı ve yüzü örtülerle kapalı bir güzel kadına benzetme ögesini şiirlerinde kullanmaktaydılar. Nitekim cahiliye şairi Mütenebbi bir şiirinde şöyle söyler:⁷¹⁵

Om rake'llâhe hel raeyte bûdûran

Taleat fî berâkûn ve ukûdi.

Allah ömrünü artırsın (söyle bakalım) baş ve yüz örtüleriyle gerdanlıkta içinde doğan dolunaylar gördün mü?

Bunun gibi çöldeki enginliğe ve içinde yaşadıkları coğrafyanın üzerlerinde bıraktığı hassalara da ortaya koydukları ve bu alandaki üstünlükleriyle her zaman gururlandıkları nazım örneklerinde geniş bir şekilde yer vermektedirler.

C- Arapların Komşuları

İslam öncesi dönemi yansıtan bir tarih atlasında Arabistan yarımadasına bakıldığında söz konusu bölgenin dönemin iki devi; yani Doğuda İran, Batıda

⁷¹⁵ A.J. Arberry, *Poems of al-Mutanabbi*, Cambridge 1967, beyt:4, s. 19.

Roma arasında yer aldığı görülür. Bu itibarla hem İran ve hem de Roma, Araplardan gelebilecek muhtemel saldırılara karşı en uygun korunma yolunun sınır bölgelerinde meskun olan Arap kabilelerini kendi taraflarına çekmek olacağını düşünmüşlerdir. Bu yüzden Gassaniler, Roma devletinin bir vilayeti konumunda hayatîyetlerini devam ettirirken, Hire Arapları da İran devletinin bir vilayeti şeklinde yaşantılarına devam etmekteydiler.⁷¹⁶

Müteaddit defalar ifade edildiği üzere o dönemde Doğu Bizans'ın en büyük rakibi, Batıda Irak ve Mezopotomya'dan günümüzdeki modern İran ve Afganistan'ın doğu sınırlarına kadar uzanan geniş bir bölgede hakimiyetini devam ettirmekte olan Sasanilerin başında bulunan İran imparatoruydu. O dönemde İran, başkent olarak bu günkü Bağdad şehrinin yaklaşık yirmi mil güney doğusunda yer alan Medâin (Ctesiphon) şehrini kullanmaktaydı. Bu itibarla Bizans ile İran arasındaki mücadeleler ve savaşlar hemen hemen eksik olmuyordu.⁷¹⁷

İslam öncesi dönemdeki Bizans ile İran imparatorluğu arasındaki mücadeleyi Watt'ın da belirttiği gibi⁷¹⁸ II. Dünya Savaşı sonrasındaki yıllarda dünyanın Sovyet bloğuyla Atlantik güçleri arasındaki mücadeleye ve karşılıklı olarak etkinlik artırma amacıyla diğer küçük ülkeleri kendi yanlarına çekebilme ve yandaş bulabilme yarışına benzetmek mümkündür. Aynı şekilde bölgenin jeopolitik konumu sebebiyle hem Bizans hem de İran, Ortadoğu'da etkinliklerini ve güçlerini devam ettirebilmek için yandaş kabile ve devletler arama yarışına girmişlerdi.

⁷¹⁶Ahmed Emin, *Fecr*, 16 ; ez-Zencânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, 18.

⁷¹⁷Bkz. Watt, *Bell's Introduction*, 1-2.

⁷¹⁸Watt, *Bell's Introduction*, 2.

Biraz önce de ifade edildiği gibi Şam bölgesinde Gassaniler bulunmaktaydı ve yönetim olarak Arapların " Rûm beldeleri" adını verdikleri Bizans'ın hakimiyeti altında hükmünü devam ettirmekteydi.⁷¹⁹ Gassaniler, Hîre'de Lahmiyyûnların olduğu gibi imaret şeklinde hayat sürüyorlardı. Lahmiler de İran taraftarı bir konumda bulunmakta ve sınır komşusu olduğu İran'ın sınır güvenliğini bu şekilde sağlamaktaydı.⁷²⁰

Gassanilerin Yemen tarafından geldikleri, onların gezginci bir yapıya sahip oldukları ve sabit bir mülke sahip olmadıkları ileri sürülüyorsa da Gassanilerle ilgili tarih çok net değildir. Bu doğrultuda Hire tarihi, Gassaniler'e göre çok daha mufassaldır.⁷²¹

Tarihte ise Gassaniler'le Hireliler arasında şiddetli bir düşmanlık bulunmakta ve çoğu zaman aralarında kanlı ve şiddetli savaşlar meydana gelmekteydi.⁷²²

Diğer taraftan Gassaniler, Hire Araplarından daha ince bir aklaniyyete sahiptiler. Tabi bunun sebebini onların Yunan kültürüne ve Roma medeniyetine daha yakın olmalarında aramak mümkündür. Hatta Nabîğa, Aşâ, Alkame ve Hassân gibi büyük Arap şairlerinin Gassanilerle yakın ilişkilerinin olduğu yine geriye bıraktıkları şiirlerinden anlaşılmaktadır.⁷²³

Ama Hirelilerin de yarımada Araplarından aklaniyet noktasında daha ileri bir konumda oldukları söylenebilir. Çünkü Hireliler de büyük Fûrs medeniyetine yakın

⁷¹⁹Bkz. ez-Zencânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, 18.

⁷²⁰Watt, *Bell's Introduction*, 3.

⁷²¹Ahmed Emin, *Fecr*, 18.

⁷²²Ahmed Emin, *Fecr*, 19.

⁷²³Egz. Ahmed Emin, *Fecr*, 20, 21.

yerde iskan etmekteydiler ve İran'ın yönetimleri altındaydılar.⁷²⁴ Hatta bu yüzden bu kimseler içinde Farsçayı çok güzel konuşan kimseler de bulunmaktadır.⁷²⁵

Zaten Hire Araplarında izlenen idare şekli İran kralına itaat tarzındaydı. Buna mukabil Furs kralı Hireli Arapların içlerinden birisini üzerlerine emir tayin ediyordu. Araplar ise, kendi taraflarından İran'a yönelik saldırıları bertaraf ediyorlardı.⁷²⁶

D- Hicaz Şehirleri

En meşhur Hicaz yerleşim merkezleri şu yerlerdi:⁷²⁷

Mekke: Biri Safâ tepesine bakan Ebû Kubeys dağı ile diğeri de cahiliye döneminde A'raf denilen Ahmer dağı olmak üzere iki dağın arasında yer alan Mekke şehri susuz bir bölgedir. O dönemdeki şehrin mesafesi kuzey güney istikametinde yaklaşık iki mil, doğu batı istikametine ise bir mil genişliğindedir. Zemzem kuyularının dışında suyu bulunmamaktadır. Oldukça kurak, alabildiğince sıcak, dağlarla çevrili ve sakinlerinin şehrin dışından gelen gıda maddeleri ile rızıklarını temin ettiği bir muntıkadır.

Medine: Tabi bir kale görünümünü veren Medine, etrafi dağlarla çevrilmiş, düşmana karşı korunması kolay bir mahalde bulunmaktaydı. Harre denilen ve volkanik taşlardan meydana gelen dağlar, bölgeyi batı ve doğu yönlerinden sarmıştı. Asıl adı Yesrib olan Medine'nin kuzeyinde de içerisinde pek çok

⁷²⁴Bkz. ez-Zencânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, 18.

⁷²⁵Daha geniş bilgi ve ayrıca örnekler için de bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 17-18.

⁷²⁶Daha geniş bilgi için bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 16-17.

⁷²⁷Bkz. Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 3 ; Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I. 21. 31-36 ; Nedvi, *es-Siyre*, 56-57, 107. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Mahmud Es'ad, *İslam Tarihi*, 57-62.

hurmaliğın bulunduğu Uhud Dağı yer almaktadır. Kuzeydoğusunda ise yine hurma bahçeleriyle ünlü Hayber bulunmaktadır.

Medine civarında yer alan Fedek, Teyme, Vâdi'l-Kurâ ve Hayber gibi bölgelerde etkinlik Yahudilerin elinde bulunmaktaydı.⁷²⁸

V- EKONOMİK HAYAT

Bu başlık altında daha ziyade Arabistan Yarımadasının geçim yolları üzerinde durulacak ve vahyin her iki dönemindeki nüzulünde inkar edilemeyecek öneme sahip Mekke ve Medine şehirlerinin temeyyüz ettikleri ekonomik durumlarına değinilerek bölgenin iktisadi hayatı hakkında genel anlamda bilgiler sunulmaya çalışılacaktır.

A- Ekonomik Durum Hakkında Genel Mülâhazalar

Genel durum itibariyle Arabistan Yarımadasının tarıma fazla imkan tanımaması sebebiyle öncelikle ticaretle ön plana çıkma durumunda kalmışlardı. Çölde yaşayan Araplar için belki bir miktar hayvancılıktan söz edilebilmekteyse de esas itibariyle bu alanda durumları, iklimin uygun olmaması sebebiyle çok üstün bir seviyede değildi.

1- Ticaret

Arabistan Yarımadasının yerleşim merkezlerinin ekonomik yapısı incelendiğinde maddi imkanlarının Batı Arabistan ile Mezopotomya ticaret yollarının üzerinde olmalarına borçlu olduğu görölmektedir.⁷²⁹

⁷²⁸Bkz. Watt, *Bell's Introduction*, 8.

Hicazlı Araplardan önce ticaret, asıl olarak Yemenlilerin elindeydi. Hadramut ve Hind mallarını Şam ve Mısır'a götürerek ticaret yapanlar daha ziyade Yemen sakinlerinden oluşuyordu. Çeşitli sebeplerin sonucu olarak Yemenlilerin bu ticari alanı boşaltmalarının ardından miladi altıncı yüzyıldan beri ticareti Hicazlı Araplar ele geçirmişlerdi. Hicazlılar Yemenli ve Habeşlilerden malları satın alıyorlar, Şam ve Mısır pazarlarında satarak gelir temin ediyorlardı. Genelde Hicazlı Araplar mal satmak için Furs pazarlarına girmiyorlardı. Çünkü İran'la ilgili ticareti Hireli Araplar ellerinde tutuyorlardı.⁷³⁰

İçinde yaşadıkları coğrafyanın da etkisiyle Mekke şehrinin ve özellikle de Kureyş kabilesinin ticarete temeyyüz ettikleri görülmektedir.⁷³¹

2- Hayvancılık

Arap Yarımadasında servetin kaynağını ticaret dışında avcılık⁷³², deve ve bazı küçük baş hayvanların beslenmesi oluşturmaktaydı. Özellikle çöldeki Araplar geçimlerini deve beslemekle temin etmekteydiler. Çünkü Yarımada büyük bir yer kaplayan çölün seyrek nebatları, ancak küçük baş hayvanların ve de çöl şartlarına oluşturma dayanıklı bir hayvan olduğu kabul edilen develerin beslenmesine imkan sağlamaktaydı.⁷³³ Bu yüzden göçebe hayatı yaşayan Arapların çoğunluğu yağmur mevsimini gözetler, aileleri ve hayvanlarıyla otlak yerler aramaya çıkarlardı.

⁷²⁹Holt, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 35 ; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, I, 45.

⁷³⁰Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 13.

⁷³¹Bkz. el-Askeri, *Rivâyâtü'l-Medreseteyn*, 32.

⁷³²Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I, 73-76.

⁷³³Brockelman, *İslam Milletleri*, 3.

Çöldeki geçim yollarının en önemlilerinden birisi çobanlık ve deve yetiştirmektir. Deve Arap iktisadi hayatının da baş unsurlarından en önemlisi olarak telakki edilmekteydi. Hatta toplumda cari olan değer de deve olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Nitekim diyetler, mehirler, esir fidyeleri gibi toplumda örfen tatbiki yapılan uygulamalar deve hayvanının değeri gözönüne alınarak gerçekleştiriliyordu. Çobanlığın yaygın olduğu bazı Arap topluluklarında da devenin yerini koyunlara bıraktığı görülebilmektedir.⁷³⁴

Bu itibarla çölün temel gıdası da develerin sütleridir. Etleri ise sadece özel gün, gece veya misafirleri ağırlamakta yenilmekteydi. İhtiyaç fazlası develerinin satılmasından ve çölde rehberlik yapmaktan ve güvenliği sağlamaktan dolayı elde ettikleri paralarla da hurma ve şarap satın alıyorlardı.⁷³⁵

Çölde deve dışında koyun ve keçi gibi küçük baş hayvanlar da beslenmekteydi. Ancak bu hayvanlar daha çok su kaynaklarına sahip bölgelerde bulunmaktaydı. Develerin de çöldeki su kaynaklarından ve otlaklardan istifade edebilmeleri için Araplar senenin belli sezonlarında bölgenin yağmur ve bahar mevsimlerinde su kanallarının oluşturduğu meralara göçüyorlardı.⁷³⁶

3- Ziraat

Arap Yarımadasında servetin kaynağını ticaret dışında ziraat, sanat ve madenler oluşturmaktaydı.⁷³⁷ Bunlardan özellikle ziraatin -ticaret kadar olmasa bile- önemli sayılabilecek bir konumu bulunmaktaydı. Ancak biz bu maddeyi daha

⁷³⁴A.İ.Hasen, *Târihu'n-Nuzûm*, s. 373 ; Watt, *Bell's Introduction*, 5.

⁷³⁵Bkz. Watt, *Bell's Introduction*, 5.

⁷³⁶Bkz. el-Askerî, *Rivâyâtü'l-Medreseteyn*, 27 ; Watt, *Bell's Introduction*, 5.

⁷³⁷Bkz. Çelebi, *Mevsû'û't-Târihi'l-İslâmî*, 128;

detaylı olarak Medine'nin Ekonomik Durumu başlığı altında incelemeyi uygun görmekteyiz. Çünkü gerçekten de ziraat denince ve hurma bahçelerinden söz edilince akla ilk olarak Medine ve hurmalıkları gelmektedir.

B- Mekke'nin Ekonomik Durumu

Gerçekten de Mekke, arazisi oldukça kurak bir yerleşim merkezidir yani Kur'an'ın Hz. İbrahim'le ilgili bir anlatımındaki deyişle tam bir ekinsiz sahradır.⁷³⁸ Çölde yağışların istikrarsızlığı ve kıtlığı doğal olarak Arapların da istikrarlı bir hayat yaşamalarına engel olmaktaydı.⁷³⁹

Bu özelliklere sahip olduğu için halkı, çevre yerleşim merkezlerindeki halkın aksine, ticaret yönleriyle temeyyüz etmişlerdi. Geleneksel olarak Kureyş, yazları ve kışları düzenledikleri ticaret kervanlarını çıkarmakta ve siret kitaplarının anlatımına göre kışın Yemen'e, yazın Suriye'ye gitmektedirler.⁷⁴⁰

Hicaz Arapları toplu olarak ticaret merkezlerinin mekanı olarak Mekke şehrini seçmişler, ticaret yollarının güvenliğini Mekkeli Arapların himayesine vermişlerdi. Hatta İran ile Roma arasında şiddetli savaşların olduğu dönemlerde Mekke'nin ticaret merkezi olma özelliği çok daha avnatajlı konumlara ulaşmıştı. Hemen her işleri için Mekke'ye gelen Rumlar'ın ipek ticareti için de buralara geldikleri olurdu. Hatta bazı Fransız tarihçilerinin iddialarına göre Mekke'de

⁷³⁸Bkz. İbrahim (14) : 37.

⁷³⁹Bkz. Watt, *Bell's Introduction*, 5.

⁷⁴⁰Bkz. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I. 53; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, I, 45 ; Watt, *Muhammed's Mecca*, 39 ; Watt, *İslam Nedir*, 118-119.

Romalılara ait hem ticaret hem de istihbarat için kullandıkları çeşitli ticaret evleri bulunmaktaydı.⁷⁴¹

Mekke'nin ticari yönünün ön plana çıkmasında kısmen iklimi ve coğrafi konumu önemli bir etkinliğe sahipti. Çünkü Mekke hemen hemen Yemen'den Arabistan'ın batı sahillerine uzanan kervan yollarının ortasında ve Irak yolunun başlangıcında yer almaktaydı. Bunun yanında söz konusu tercihe dini ve de jeopolitik özelliklerinin de katkıda bulunduğu görülmektedir. Çünkü bir taraftan kutsal Kabe Mekke'nin içinde yer almakta diğer taraftan da hac için oraya gelen insanlar hem harem bölgesinde, ve hem de haram aylarda olmaları sayesinde her türlü saldırı ve düşmanlıktan emin oldukları için bölgede geniş çaplı Ukaz, Mecenne ve Zü'l-Mecaz panayırlarına katılmakta ve doğal olarak ticaretle bir hareketlilik görülmekteydi.⁷⁴² Ayrıca Arabistan etrafında yer alan Filistin ve Güney Irak bölgelerinde de her yılın belli zamanlarında panayırılar kurulmaktaydı.⁷⁴³

Bunun dışında Şam ile Hint okyanusunu birleştiren iki büyük ticaret yolu da yine bu bölgeden geçmektedir. Bu yollardan birisi Fars körfezini takip edip, Hadramut'dan Bahreyn'e, oradan da Sûr'a giden kuzey yoludur. İkinci yol ise yine Hadramut'tan başlayıp Kızıldeniz üzerinden Necd sahrasına ulaşan yoldur. Mekke şehrinin konumu bu yolun yaklaşık orta kesimlerinde yer almaktadır.⁷⁴⁴ Necd ise Hicaz dağlarından uzanıp Bahreyn çölüne kadar devam eden ve çeşitli sahra ve

⁷⁴¹Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 13.

⁷⁴²Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, I, 84; Brockelman, *İslam Milletleri*, 9; Watt, *Muhammad's Mecca*, 40 ; Watt, *Bell's Introduction*, 3-4 ; Mahmud Es'ad, *İslam Tarihi*, 145 ; el-Askeri, *Rivâyâtü'l-Medreseteyn*, 76.

⁷⁴³Hamidullah, *"el-İlaf veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisadi Diplomatik Münasebetleri"*, 132.

⁷⁴⁴Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 12 ; Şevki Dayf, *el-Asru'l-Câhiliyye*, 49 ; Çelebi, *Mevsûâtü'l-Târihi'l-İslâmî*, 129-130.

dağlara sahip bulunan oldukça geniş ve yüksek bir bölge olup ziraata elverişli arazilere sahip bulunmakta ve Arap beldelerinin en güzel havasına sahip mekanları kapsamaktadır.⁷⁴⁵

Başka bir deyişle Akdeniz havalesi ile Hint Okyanusu arasındaki ticaret, biri deniz diğeri de kara olmak üzere iki koldan yapılmaktaydı. Deniz yolu Kızıldeniz aracılığıyla, kara yolu da Kızıldeniz'in doğu kıyısı boyunca devam eden şerit vasıtasıyla yapılıyordu ki Mekke bu şeritin orta kesimlerine düşmekteydi.⁷⁴⁶

İşte böyle oldukça avantajlı bir konumda yer alan ve bu konumdan yararlanan Mekkeliler, kara yoculuğu kadar, deniz yolculuğuyla da ticaret yapmışlar⁷⁴⁷ ve Gatje'nin de tespit ettiği gibi ticaret malları üzerindeki komisyonculuktan ticari hayatlarını devam ettirmişlerdi.⁷⁴⁸ Zaten Kur'an-ı kerim'de deniz, denizin nitelikleri, yıldızları, dalgaları, tehlikeleri, dağ gibi koca koca gemileri, deniz yolculukları, denizden çıkardıkları etleri, inci ve mercan gibi çeşitli kıymetli mücevherleri gibi birtakım konuların zikredilmesi, Arapların bu yolu da kullandıklarını göstermektedir.⁷⁴⁹ Böyle bir ortamda kimi Araplar, ticaret yolu üzerinde kurulu bir şehirde oturup, geilen geçenlerden mal alıp satmakla, kimi Araplar da ticaret kervanlarının muhafızlığını üstlenmekle, kimileri de yol kılavuzluğu yapmakla iş

⁷⁴⁵Bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 3.

⁷⁴⁶Bkz. Gatje, *The Qur'an and its Exegesis*, 1 ; Ahmed Emin, *Fecr*, 12. Kara ve deniz yoluyla yapılan ticaret hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mahmud Es'ad, *İslam Tarihi*, 142-144.

⁷⁴⁷Hamidullah, "*Hz. Muhammed'in İslam Öncesi Seyahatleri*", 328 ; Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I, 25-26.

⁷⁴⁸Gatje, *The Qur'an and its Exegesis*, 1

⁷⁴⁹Örneğin bu konudaki ayetler için bkz. el-En'âm (6) : 97 ; Yunus (10) : 22 ; en-Nahl (16) : 14 ; el-İsrâ (17) : 66-67, 69 ; en-Nûr (24) : 40 ; Fâtûr (35) : 12 ; eş-Şûrâ (42) : 32-33 ; er-Rahmân (55) : 19-25 ; el-Mâide (5) : 96. Bu konuda daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I, 27-28.

edinmiş oluyordu.⁷⁵⁰ Ahmed Çelebi'nin de çok güzel ifade ettiği gibi, Arap yarımadası gemi gurupları gibi deve kervanlarının uğradığı geniş bir deniz haline geldi.⁷⁵¹

Bir taraftan ticaretle, diğer taraftan da hem hacıların ve hem de ticaret kervanlarının su ihtiyaçlarını giderdikleri zemzem kuyularına sahip olmaları, Kabe'ye yaptıkları hizmetler ve hacılara yaptıkları izzeti ikram sebebiyle haklı üstünlüklerini ve ünlerini dış dünyaya kabul ettiren Kureyş kabilesi Kur'an'ın da ifade ettiği gibi⁷⁵² ticarete büyük önem atfetmiş, yaz aylarında Şam'a; kış aylarında da Yemen'e olmak üzere senede iki defa dış dünyaya büyük ticaret kervanları çıkarmaktaydı.⁷⁵³ Bu ticaret kervanları yine Kur'an'da da vurgulandığı gibi⁷⁵⁴ saldırılardan emin olarak ve kârlı ticaretlere, bereketli nimetlere kavuşmuş olarak güvenle gidip gelmekteydi.⁷⁵⁵ Çünkü kendileri mukaddes Kabe'nin velileri ve Harem ehli kimseler olarak tanınmış ve belli bir saygı ve hürmetin muhatapları haline gelmişlerdi.⁷⁵⁶

Daha önce Sebe kervanlarının yaptıkları gibi, Kureyş kervanları da Yarımadanın her tarafını katetmişlerdi. Gazze, Beytül-Makdis ve Dimeşk ticaret için ulaştıkları yerleşim merkezleri arasındaydı. Kızıldeniz'i de aşarak Hindistan'a ulaşmışlardı. Kara yoluyla olduğu gibi deniz yoluyla da ticaret kervanları çıkaran Mekkeliler, ayrıca Kabe'nin de kazandırdığı avantajla, Yemen, Şam ve diğer

⁷⁵⁰Ahmed Emin, *Fecr*, 13.

⁷⁵¹Çelebi, *Mevsûâtü't-Târihi'l-İslâmî*, 129.

⁷⁵²Kureyş (106) : 1-2.

⁷⁵³Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, I, 84.

⁷⁵⁴Kureyş (106) : 4.

⁷⁵⁵Mesela bkz. el-Kasas (28) : 57.

⁷⁵⁶Ekz. Ahmed Emin, *Fecr*, 14.

bölgelerdeki ticareti ele geçirmişler hatta ticaret mallarının sevkiyatını da tekellerine almışlardı.⁷⁵⁷

Mekkelilerin ticaretteki bu üstünlükleri ve mütemeyyiz konumları Kur'an'ın kullandığı kavramlara da yansımaktadır. Hakikaten Kur'an incelendiğinde ticaret alanında çokça kullanılan ticaret, kâr, zarar, terazi, hesap, ödünç vermek, satmak, satın almak vb. kavramların oldukça fazla kullanıldığı gözden kaçmayacaktır. Bu alanda yetkin bir araştırmaya imzasını atmış bulunan Amerikalı bilim adamı C.C. Torrey, *The Commercial-Theological Terms in the Koran* adlı eserinde Kur'an'ın bu kullanımını tesadüfi veya olayları betimlemenin bir yolu olarak değerlendirmedigini ifade etmektedir. Torrey, bilakis Kur'an'ın bu kavramları kullanmasını merkezi teolojik öğretisinin bir yönü olarak değerlendirmekte ve bu kullanımda Mekke'nin ticaretteki konumunun etkili olmadığını düşünmenin isabetli olmadığını ifade etmektedir.⁷⁵⁸

Watt'ın da dediği gibi Torrey'in açıkladığı bu nokta aşağıda çok güzel özetlenmektedir:

"Dini alana aktarılan ticari terimlerin sayısı dikkat etmeye değer bir husustur... İnsanların yapıp ettikleri bir kitaba kaydedilmektedir; hüküm vermek (bir anlamda) hesap vermek demektir; her insan kendi hesabını alır; terazi kurulur ve insanların eylemleri tartılır; her nefis yaptığına karşı rehin alınmıştır."

⁷⁵⁷Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, I, 84-85 ; Watt, *Hız Muhammed Mekke'de*, 10.

⁷⁵⁸Bkz. C.C. Torrey, *The Commercial-Theological Terms in the Koran*, Leyden 1892. s. 1 ; Watt, *Muhammad's Mecca*, 40.

Bir kişinin eylemleri (Allah tarafından) makbul olursa ödülünü veya karşılığını alır. Peygamberin davasına destek vermek, Allah'a ödünç vermek demektir."⁷⁵⁹

Mekke'de sakin olan Arapların en meşhuru Kureyş kabilesidir. Kureyşin babaları en-Nadr b. Kinâne'ye dayanmaktadır. Bu itibarla Nadroğullarından birine sahip olan herkes Kureyş'e mensup addedilmektedir. Sözelimi Ferrâ'ya göre Kureyş ismi onların ticaret yapma özelliklerinden dolayı verilmiştir.⁷⁶⁰ Örneğin Lisânul-Arab sahibinin naklettiğine göre Araplarda ticaretle uğraşan insanlar hayvancılık ve tarımla uğraşmazdı. Bununla ilgili olarak da "*fîlâmîn yetekarraştî'l-mâle*" derlerdi ki anlamı da "*falanca mal topluyor*" manasına gelirdi.⁷⁶¹

Kureyş kabilesine mensup birisi olan Peygamberimiz de, ailesi doğal olarak ticaretin içinde olan bir insan olarak gerek Yarımada içinde ve gerekse Yarımada dışında çeşitli yerleri gezme fırsatı elde etmişti. Muhammed Hamidullah'a göre Hz Peygamber İslam öncesinde Medine, Taif, Suriye, Yemen, Doğu Arabistan ve Habeşistan'a seyahatler yapmıştı.⁷⁶²

Ticaret dışında Mekke'nin -genelde de hemen bütün Arapların- geçim vasıtalarından bir tanesinin de faiz, kumar ve fuhuş olduğu ayrıca ifade edilmelidir.⁷⁶³

⁷⁵⁹Torrey. *The Commercial-Theological Terms in the Koran*, 1 ; Watt. *Muhammad's Mecca*. 40.

⁷⁶⁰Bkz. el-Kurtubî, *el-Câmi*, XX, 203.

⁷⁶¹Bkz. İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 3586. Ayrıca bkz. Ahmed Emin, *Fecr*, 13-14.

⁷⁶²Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Hamidullah, "*Hz. Muhammed'in İslam Öncesi Seyahatleri*", 329-338; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebi, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l- A'lâm (es-Sîretü'n- Nebeviyye)*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye. 1989, s. 55-61 ; Ebû Hâtim Muhammed b. Hıbbân el-Büstî, *es-Sîretü'n- Nebeviyye*, Beyrut 1987. 58-63.

⁷⁶³el-Askerî, *Rivâyâtü'l-Medreseteyn*, 32.

Gerek bütün bu bilgiler ve gerekse Kur'an'ın onların yaz ve kış yolculuklarından ve Rum gibi çeşitli bölgelerden bahsetmesi aslında özellikle şehirli Arapların ne siyasi ve ne de iktisadi açıdan çevrelerindeki milletlerden ve kültürlerden mücerret kapalı bir kutu olmadıklarının en iyi ispatıdır.⁷⁶⁴

C- Medine'nin Ekonomik Durumu

Arabistan yarımadasında Yemen bölgesi dışında ziraatın yaygın olarak yapıldığı vadilerden en önemlisi de kuşkusuz Medine bahçeleri idi. Medine'de esas üretim maddesi hurmaydı ve hurma dışında da bir miktar tahıl çeşitleri üretimi için ziraatten faydalanılmaktaydı.⁷⁶⁵ Ayrıca ziraatın yanında hayvancılığın da gelir temin etme noktasında Medine'nin önemli özelliklerinden biri olduğuna işaret edilmelidir.⁷⁶⁶

Medine'de ziraatın yaygınlık kazanmasında örneğin Mekke'ye kıyasla uygun iklim koşullarının kuşkusuz büyük payı bulunmaktadır. Ancak Medine'deki Yahudi faktörünün de bu etkinlikte işlevinin bulunduğu düşünülebilir. Çünkü gerçekten de Yahudiler ticaret yanında ziraat konusunda da Araplara nazaran daha ileri bir konumda bulunmaktaydılar.⁷⁶⁷

Eski adı Yesrib olan Medine'de Yahudiler dışında Evs ve Hazrec adında iki büyük Arap kabilesinin de ikamet ettiği bilinmektedir. Bu kabilelerin Miladi 300

⁷⁶⁴Bu konuda ve Arapların yolculuk yaptıkları bölge ve kültürler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Tâhâ Huseyn, *Fî'l-Edebi'l-Câhili*, 82-83. Ayrıca Mekke şehri hakkında daha geniş malumat için bkz. Wensinck, *İslam Ansiklopedisi*, VII, 630-643.

⁷⁶⁵Bkz. Watt, *Bell's Introduction*, 8.

⁷⁶⁶Bkz. el-Askerî, *Rivâyâtü'l-Medreseteyn*, 32.

⁷⁶⁷Bkz. Watt, *Bell's Introduction*, 8. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Fr. Buhl, *İslam Ansiklopedisi*, "Medine" mad., İst. 1977, M.E.B.Y., c. VII, s. 459-471.

yıllarında Yahudilerin Medine'yi sömürmeye başlamasından sonra Yemen'den gelip yerleştikleri bilinmektedir.⁷⁶⁸ Bu itibarla Yahudilerle önceleri araları iyi olan bu iki kabile hicret öncesinde Yahudilerle ihtilaf içerisine girmeye başlamışlardır.⁷⁶⁹ Evs ve Hazrec kabileleri de Medine'de daha ziyade ziraat ve hurma bahçeleri yetiştirmekle tanınmaktaydılar.

⁷⁶⁸ Arapların Medine'ye Yahudilerin buraya yerleşmelerinden sonra geldiklerine dair bkz. Watt, *Bell's Introduction*, 8. Ayrıca bkz. Nedvî, *Siyre*, 123.

⁷⁶⁹ Ahmed Emin, *Fecr*, 24.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEKKİ-MEDENİ AYET VE SURELERİ TANIMA YOLLARI

I- GENEL MÜLAHAZALAR

Hız. Peygamber, peygamberliğinden önce Mekke'de, bir ömür boyu⁷⁷⁰ kitap nedir, iman nedir bilmeden yaşamıştı.⁷⁷¹ Nihayet meşhur olan görüşe göre⁷⁷² Hz. Peygamber 40 yaşındayken peygamberlik görevi kendisine verilmiş, Kur'an vahyedilmeye başlamıştı.

Giriş bölümünde de geniş bir şekilde ele alındığı gibi Kur'an ayetlerinin Mekki ve Medeni gibi bölümlere ayrılması onun hitap ettiği zamanı, çevreyi ve muhatapları önemsediğinin açık bir delili olmaktadır.

Genel anlamda bu iki dönem arasındaki farklılıkların ve özelliklerin dikkate alınması İslamın yayılışında ve mesajını tebliğ edişinde izlediği yöntemin ifadesi anlamına gelmektedir. Saidî'nin de ifade ettiği gibi Kur'an'ın bu özelliği onun *zaman* ve *mekanın* ne kadar içinde olduğunun en açık göstergesidir.⁷⁷³ Zaten ortak dönemlere ait sure ve ayetlerin çeşitli ortak karakteristik özellikler sergilemeleri ve bu özelliklerden hareketle genelde isabetli belirlemelerin yapılabilmesi⁷⁷⁴

⁷⁷⁰Yunus (10) : 16.

⁷⁷¹eş-Şûrâ (42) : 52

⁷⁷²Bkz. İbn-i Kesir meşhur olanın kırk yaş olduğu, Said b. Müseyyib'den gelen başka bir görüşe göre de kırk üç yaşındadır. Bkz. İbn-i Kesir, *Tefsîr*, II, 410. Ayrıca bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XI, 95. Hz. Peygamberin yaşıyla ilgili olarak müsteşriklerin ortaya attıkları şüpheli ifadeler ve iddialar ve bunlara cevaplar için bkz. Subhi Salih, *Mebâhis*, 164-166.

⁷⁷³Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. es-Saidî, *Nazmu'l-Fennî*, 31-32.

⁷⁷⁴İleride haklarında detaylı bilginin verileceği söz konusu karakteristik özelliklerin deyiş yerindeyse *efradını cami ağıyarını mani* belirlemelerin olmadığı, aksine genel anlamda oldukları da zaten hemen herkesin kabul ettiği bir husustur. Örneğin bkz. Ebu Zeyd, *Mefhûm*, 89.

Muhammed Huseyn Zehebî'nin de haklı olarak söylediği gibi *"Kur'an'ı Kerim'in muhatapların durumlarının gerektirdiği tarza ve üsluba riayet ettiğinin en açık bir neticesidir."*⁷⁷⁵

Aslında Mahmud Taha'nın da dediği gibi Mekki Kur'an'la Medeni Kur'an arasındaki farklılık zaman ve mekandan daha ziyade inen Kur'an'a dinleyici olanlardaki değişiklikten kaynaklanmaktadır.⁷⁷⁶ Çünkü Medine'deki insanlara yapılan hitabın Mekke'deki insanlara yapılanın aynısı olması mümkün değildir. Zira Mekke'de inen ayetler müslümanların azınlıkta, müşriklerin ise çoğunlukta ve etkinlikte oldukları bir ortama hitap etmekteydi. Dolayısıyla dönemin gerek müslümanlara ve gerekse müşriklere karşı benimsediği kendine özgü bir üslubu ve konuşma tarzı söz konusu olması son derece doğaldır.

Bu noktada Esmâ binti Ebî Bekr'in oğlu Urve b Zübeyr'in (ö.h. 145) şu sözüne işaret edilebilir:

*"Allah Teâlâ'nın had veya farz kabilinden inzal ettikleri Medine'de olmuştur. Geçmiş toplum ve çağlar kabilinden indirdiği ayetler ise Mekke'de olmuştur."*⁷⁷⁷

Hatta Mürsî'nin biraz da tahrik edici bir şekilde söylediği şu cümleye de burada yer verilebilir: *"Mekki Kur'an'ın; Medeni Kur'an'ın insanlar adına istemediği şeyleri istediği şeklindeki sözün haklılık payı üzerinde pek bir laf*

⁷⁷⁵ez-Zehebî, *el-Vahyu ve'l-Kur'ân*, 121. Ayrıca bkz. Subhi Salih, *Mebâhis*, 167.

⁷⁷⁶Mahmoud Mohamed Tâhâ, *The Second Message of Islam*, translation and introduction: Abdullâhî Ahmed an-Na'im, First Edition, 1987 Syracuse, New York, Syracuse University Press, s. 125.

⁷⁷⁷el-Muhâsibî, *el-Aklü ve Fehmü'l-Kur'ân*, 394.

edilemez. Çünkü örneğin devlet komusu, Mekki Kur'an'ın ilk nüzulünde hedeflediği ve kendine gaye edindiği bir konu değildir. Belki Mekki Kur'an'ın ilk nüzulündeki hedefinin insanları tek bir ümmet yapmak, bu ümmeti ümmetlerin somuncusu, risaletini de risaletlerin somuncusu yapmak olduğu söylenebilir..."⁷⁷⁸

Sözgelimi Mekke döneminde müslümanların çoğunluğu fakir ve yardıma muhtaç insanlardan oluşurken Kur'an zekat gibi bir farizayı vazedebilir miydi? Gerçi fakirlere yardım etme, sadaka verme noktasında Kur'an bu dönemde de çeşitli vurgular yapmaktaydı ama bu Fazlur Rahman'ın da vurguladığı gibi topluluğun fakir tabakasına verilen gönüllü hediye kapsamında mütalaa ediliyordu. Ama ne zaman ki Medine'ye gelindi artık fakirlere servetten yardım etme ameliyesi gönüllü iyilik kapsamından hukuki zorunluluk statüsüne tabi kılındı ve zekat toplamakla görevli memurlar atandı.⁷⁷⁹

Bu durumla ilgili bir başka husus da Kur'an'ın Medine döneminde belki namaz ve zekattan sonra en fazla üzerinde titrediği "cihad" konusudur. Müslümanların Mekke'de son derece ağır ve dayanılmaz şartlar altında işkence ve ezilmeye mahkûm küçük bir azınlığı temsil etmesine rağmen İslami davet hareketinin organize edilmiş pozitif bir hamlesi olarak kesinlikle "cihad"ın adı dahi gündeme alınmamıştır. Ama Medine'de ortamın değişmesiyle birlikte neredeyse Kur'an, biraz önce de söylendiği gibi namaz ve zekattan sonra sürekli üzerinde durduğu konuların başına cihadı almıştır.⁷⁸⁰ Cihad kurallarının, sonuçlarının ve

⁷⁷⁸Seyyid Ahmed Mahseb Mürsî, *Felsefetü'l-Kur'ân*, Basılmamış Kitap, Kahire Dâru'l-Kütüb kütüphanesinde Ba: 55848 numarada kayıtlı, c. I, s. sad.

⁷⁷⁹Fazlur Rahman, *İslam*, 36-37.

⁷⁸⁰Fazlur Rahman, *İslam*, 37. Ayrıca cihadla ilgili ayetlerin iniş sebepleri ve muhtemel kronolojik tertibi konusu için bkz. Nazmi Söğüt, *Cihad Ayetlerinin Nüzul Sehepleri ve*

yaptırımlarının ilgili olduğu detaylı açıklama ve prensiplerin zikredilmesi de, yine Medine döneminin bir karakteristiğini temsil etmektedir.⁷⁸¹

Aynı şeyi sadece savaş esnasında geçerli olan korku namazı⁷⁸² konusunda düşünmek de mümkündür. Nitekim savaşma durumunun müslümanlar adına düşünülemeyeceği Mekke döneminde bu namazın vazedilmesi elbette makul olmazdı. Mekke döneminde Kur'an, inançları uğruna çeşitli eziyet ve zorlamalara duçar kılınmış müslüman azınlığı müşrik düşmanlara karşı savunmak, teskin edip onlara teselli vermek, merhamet edip şefkat kanatlarını onların üzerine germek ve onları hem inanç ve hem de davranışlar açısından ilerletmek durumunda kalmaktaydı. Çünkü bu garip azınlık, ellerinden tutulması, kalplerinin pekiştirilmesi gereken bir konumda bulunmaktaydı.

Faizcilik ve tefecilik gibi konuların ahlaki olarak kınanması Mekke döneminde de görülebilen bir husus olmasına karşın haramlığı kati olarak ilan edilmemişti. Ama Medine döneminde faizli muamelede bulunmak resmen Allah ve rasûlüne savaş ilan etmek olacak kadar şiddetli ve haram olan bir husus olarak ilan edilmektedir.⁷⁸³

Yine aynı dönemde müşrik çoğunluğun zayıf ve gerçek olmayan inançlarının güçlü huccet ve delillerle çürütülerek şüphelerinin izale edilmesi, hurafe ve batıl inikatlarının ortaya konması gereken ve de muhatapların ısrarcı, inatçı ve kibirli

Muktemel Kronolojik Sıralanışı, Erzurum Yüksek İslam Enstitüsü, Erzurum 1979. (Basılmamış Mezuniyet Tezi) s. 23-26.

⁷⁸¹Bkz. Tâhâ, *The Second Message of Islam*, 126.

⁷⁸²Bkz. en-Nisâ (4) : 101-102.

⁷⁸³Fazlur Rahman, *Islam*, 37.

olduğu bir ortam mevcuttur. Dolayısıyla Kur'an'ın üslup ve yapısının tüm bu özelliklere kuşatıcı olması tabi bir gereksinimi ifade etmekteydi.⁷⁸⁴

Nüzul döneminin bütünüyle ilgili bu genel ifadelerin ve zikredilen ilkelerin ardından Mekke ve Medine dönemlerinin genel arka planları hakkında da şunlar ifade edilebilir:⁷⁸⁵

A- Mekki Surelerin Genel Arka Planı

Öncelikle Mekke döneminin bir *eğitim* ve bir *hazırlık* dönemi olduğunun altının çizilmesi gerekmektedir. Eğitim ve terbiye olması açısından Mekke döneminin aslında Medine döneminde ortaya çıktığı söylenebilir. Çünkü Mekke döneminde müslümanların gönüllerine iman ve tevhit prensipleri yerleştirilmeseydi, kardeşlik ve muhabbet duyguları öğretilmeseydi, sabır, tahammül ve ecir beklentisi vurgulanmasaydı, daha da önemlisi Mekke'de müslümanlar inançları uğruna çile çekmeyi tecrübe etmiş olmasalardı belki de İslam'ın bir Medine dönemi olamayacaktı.

Mekke döneminde çok önemli ve köklü çeşitli değişimler yaşandı. Bunlardan birisi akide değişimiydi. Gönüller çok sayıdaki rablerden, tanrılardan bir tek olan Allah'a kanalize edilmişti. Bir anlamda böylece gönüllerdeki kirler ve paslar silinmişti. Diğer değişim de gönüllerde gerçekleştirilen bu temizliğin çile ve eziyetlerle yerleştirilmesi değişimidir. Artık hem ruhen ve hem de bedenen olumlu

⁷⁸⁴Bkz. er-Rûmî, *Dirâsât*, 137 ; es-Saîdî, *Nazmu'l-Fennî*, 31 ; Subhi Salih. *Mebâhis*, 184.

⁷⁸⁵Bu bilgiler için bkz. Mevdudî, *Tefhim*, I, 21-24 ;

değişimi tecrübe etmiş müslümanın, halifelik görevini yerine getirebilecek kıvama ulaşmış olması nedeniyle Medine dönemi de başlamış oldu.⁷⁸⁶

İlgili dönemlerde nazil olmuş ayetler, biraz önce de ifade edildiği gibi hitap ettikleri topluluğun dil zevkine en uygun akıcılığı, çarpıcılığı ve etkileyiciliği göstermektedir. Ayetlerin muhtevası evrensel anlamlara ve içeriklere sahip olmakla ve Mekke'de inen ilk vahiyler kısa, yoğun ve mesaj yüklü ayetler içermekle birlikte yine de yerel bir havaya ve üsluba bürünmekten müstağni kalmamıştı. İlgili ayetlerin kuilıldığı örnekler, argümanlar ve görüntüler bölge insanının aşina olduklarının aynısıydı.

İslam davetinin bu ilk safhası üç-dört yıl civarında sürdü ve birkaç iyi kişinin müslüman olmasıyla sonuçlandı. Davetin bu ilk safhasında İbn-i İshak'ın da ifade ettiği gibi⁷⁸⁷ Hz. Peygamber'in kavmiyle arası çok fazla açılmadı ve ipler kopmadı. Hala Kureyş kendisine sahip çıkmakta ve dışlamamaktaydı. Ama ne zaman ki Hz. Peygamber -kuşkusuz- inen vahiylerin doğrultusunda müşriklerin putlarına ve ilahlarına tapmamaları gerektiğine dair tevhidi mesajlar dile getirdi, işte o zaman Kureyş kabilesinin çoğunluğu bu davete karşı çıkmaya, Hz. Peygamberi dışlamaya, ve bu yeni dinin, babalarından tevarüs ettikleri gelenek ve dinlerine, heva ve heveslerine aykırı düştüğünü söylemeye başlamışlardır.⁷⁸⁸

Yukarıda söylenenler aslında müsteşriklerin ilk gelen ayetlerin muhtevası hakkında düştükleri görüş ayrılıklarına da ışık olabilecektir. Çünkü bir zamanlar Saouck Hurgranje adındaki bir müsteşrik, Hz. Peygamber'in haklı olarak hemen

⁷⁸⁶Ayrıca bkz. Muhammed Kutub, *Dirâsât*, 262, 265.

⁷⁸⁷İbn-i Hişâm, *es-Sîre*, I, 237-238.

⁷⁸⁸İbn Abdî'l-Berr, *ed-Dürrer*, 36.

tevhidi yaymadığını, aksine önce tebliğinde "*hesaba çekilme*" fikrini yaymaya başladığını ileri sürmüştü. Bu görüş tam yaygınlık kazanmıştı ki, İngiliz müsteşrik Richard Bell, 1920'li yıllarda, Hz. Peygamber'in başlangıçta hesap fikrinden daha ziyade, insanlara bahsettiği sayısız nimet ve iyilikler nedeniyle saygı ve şükrana layık yaratıcı Allah mesajı üzerinde durduğu şeklinde yeni bir tezle ortaya çıktı.⁷⁸⁹ Paret'e göre Bell, 30'lu yıllarda da bu tezini yazılarında daha da pekiştirmiş ve aslında gereğinden de fazla abartmış ve Hz. Peygamber'in *müşfik Allah* mesajının ardından *hesaba çeken Allah* fikrinin yer alamayacağını savunmuştu ki Paret'in de dediği gibi aslında bu iddianın Kur'an ayetlerinin içerikleri yanında fazla bir değer taşımayacağı açıktır. Yine Harris Birkeland adlı oryantalist de *Rab Yol Gösteriyor* anlamına gelen *The Lord Guideth* adlı eserinde Duha, el-İnşirâh, el-Kevser, el-Fil ve Kureyş surelerini ele alarak Peygamber'in getirdiği ilk mesajların sanıldığından daha karışık olduğunu, bu mesajların tevhit olmadığı gibi hüküm günü de olmadığını belirtmektedir. Ona göre ilk mesaj, Allah'ın insanlara "*müşfik yol göstericiliği*" fikrinin vurgulanması olmuştur.⁷⁹⁰

Böyle olmasına rağmen İslamın adı Mekke sınırlarını taşarak Kureyş dışındaki kabilelerden de duyulmaya başlamıştı.

Bu dönemin ardından takip eden yaklaşık dokuz yıllık dönemde müşrik ve putperest Araplar ile Medine'de oluşacak İslam toplumunun çekirdeğini oluşturan müslümanlar arasında sert tartışmalar ve çatışmalar vukubuldu. İslama karşı çıkan sadece Kureyş değil onun tüm taraftarları olan diğer müşrikler de bu mücadeleye katılmışlardı. Yanıltıcı propagandalar, haksız suçlamalar ve saçma iddialarla vasat

⁷⁸⁹Bkz. Richard Bell, "*Mohammed's Call*", The Moslem World, vol. XXIV, 1934, s. 16.

⁷⁹⁰Bkz. Paret, *Kur'an Üzerine Makaleler*, 86.

insanları İslam'dan uzaklaştırmaya çalıştılar. Hatta yabancıların Peygamber'i dinleyerek Kur'an'la tanışmalarına engel oldular ve müslümanları döndürebilmek adına her türlü işkenceyi yapıp, onları baskı ve korku altında tutmak için sosyal ve ekonomik boykot altında tuttular. Eziyetleri öyle dayanılmaz bir safhaya ulaşmıştı ki iman edenlerin bir kısmı Habeşistan'a, sonunda da hepsi birden Medine'ye hicret etmek zorunda kalmışlardı. Bütün bu olumsuzluklara rağmen İslam yayılmaya devam etmekteydi. Neredeyse Mekke'deki her evin bir ferdi müslüman olmuştu. Kendi kardeşlerinin, yeğenlerinin, oğullarının, kızlarının, kız kardeşlerinin İslamı kabul ettiğini gören müşrikler daha ayrı bir kin ve düşmanlık duygularıyla doluyor, eziyetleri daha bir artıyordu.

Kuşkusuz böylesi bir dönemin cenderesinden geçen müslümanlar için en büyük teselli ve ümit kaynağı Cenab-ı Hakkın şartların gerektirdiği şekilde inzal ettiği mesaj yüklü ayetler olmaktaydı. Zira nazil olan ayetler müşriklerin ne kadar batıl düşünce ve inanç içerisinde olduklarını haykırmakla kalmıyor, aynı zamanda çile çeken müslümanlarla Hz. Peygamber'i teselli eden onlara müsamaha ve sabrı aşılayan tonda güçlü izler aşıyordu.

Bu mesajlar bir taraftan müslümanlara yükümlü oldukları önemli görevlerini bildiriyor; onlara hep birlikte İslam toplumunun üyelerini oluşturmaları için gerekli olan bağlılık ve fedakarlık ruhunu aşıyor ve onlara ibadet yollarını, yüksek ahlakı, karakter temizliğini öğretiyordu. Öte yandan bu mesajlar müslümanları bu dünyada başarı; ahirette de ebedi saadetle müjdeliyerek rahatlatıyor ve cesaret aşıyordu. Karşı tarafta duranların ibret almaları için komşu toplulukların, çeşitli yolculukları esnasında rastladıkları helake uğramış kavimlerin tarihlerinden örnekler veriliyor,

ilahi iradeye karşı çıkmaları durumunda kendi akibetlerinin de aynısı olacağı uyarısı yapıyor, onlardan gece-gündüz yerde ve gökte gördükleri tabiat hadiselerinden ibret alarak Yaraticıları olan Allah Teala'yı tanımaları gerektiği bildiriliyordu.

Bu itibarla Kur'an'ın Mekki döneminde nazil olan ayetlerinde beiki yoğunlukla ele alınan konuların başında Arap müşriklerinin içinde bulundukları taştan ve tahtadan yapılmış putlara tapmaları konusu gelmekte ve inen ilahi mesajlar akı sahibi insanlar için bu tür inanç ve davranışların yanlış olduğunun anlaşılmasının bedihi olduğu vurgulanmaktadır. Yapılan bu güçlü vurgular zihinlerde kesinlikle, insanların Allah'tan müstağni kalamayacaklarını ve ahirette kesinlikle hesaba çekilecekleri gerçeğini adeta nakşetmektedir. Bununla ilgili her türlü şüpheler çürütülmekte ve karşı bütün iddialar cevaplanmaktadır. İnen her ayet öncekini daha da güçlendirmekte ve daha da tafsilatlı hale getirmektedir. Diğer taraftan yine bu şirk içindeki insanların sahip oldukları ahlaksızlıklar, kötü hayat düzenleri, cahiliye adetleri ve inanan insanlara karşı uyguladıkları işkence ve kötülükler de -adeta- masaya yatırılmakta, yanlış ve haksız oldukları açıkça ifade edilmektedir. Bu bağlamda hiç bir zamanda ve mekanda değişmeyecek olan evrensel ahlaki ve kültürel temel ilke ve prensipler ortaya konmaktadır.

İslamın Mekke'de gelişi ve yayılışı bütün zaman dilimleriyle aynılık ve yeknesaklık arzetmemektedir. Çünkü bu dönemde İslam günden güne yayılmış ve ona karşı mukavemet eden şer güçler de o derece kuvvetlenmişti. Ayrıca müslümanlar Habeşistan'da olduğu gibi zaman zaman farklı inanç ve hayat düzenine sahip insan guruplarıyla da karşılaşmışlar ve bununla ilgili çeşitli konular da inen ilahi vahyin içerdiği konuların içinde yerlerini almaktadır. Dolayısıyla inen

vahiylerin muhtevasının zaman zaman vakıadaki çeşitlilik oranında çeşitlilik arzettiği de görülmekteydi.

Özetle el-Bâkûrî'nin de dediği gibi Mekki Kur'an'ın genel anlamdaki muhtevasının üç maddeyle ifade edilmesi gerekirse 1- Tevhid, 2- Nübüvvet, 3- Ahiret hayatı konularının altı çizilebilir.⁷⁹¹

B- Medeni Surelerin Genel Arka Planı

Mekke'de inmeye başlayan yeni din İslam yaklaşık onüç yıl Mekke'de çok çeşitli sıkıntılara göğüs gerdikten sonra Arabistan'ın hemen her tarafından gelen müslümanları bir araya toplayıp onların güçlü bir birlik haline gelmesine irakarı sağlayacak yeni bir merkezi, Medine'yi bulmuştu. Böylece Hz. Peygamber'le birlikte müslümanlar eski adı Yesrib olan Medine'ye hicret ettiler.

Artık İslam, yeni yurdundaydı ve bir topluma kavuşmuştu. Böylelikle İslam toplumu düzenli bir devlete ve şirk içerisinde olan kişi ve düzenlere karşı koyabilecek bir dünyevi ve fiziki güce de sahipti.

Burada müslümanlar müşriklerin yanı sıra, dinlerinin İslam diniyle kökeni itibariyle aynı olduğunu savunan ehl-i kitab'la da mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Bu mücadele sahasına ilave olarak şu veya bu şekilde İslam saflarında görünüp de gerçekte müslüman olmayan münafıklar da girmektedir.

⁷⁹¹Bkz. Bâkûrî, *Kur'ân ve Me'debetüllâh*, 30. Ayrıca bkz. Muhammed Kutub, *Dirâsât*, 20 : el-Askerî, *Rivâyâtü'l-Medreseteyn*, 99, 103-104.

Buna göre hicretten sonra Medine'de inen vahiy müslümanların ve müşriklerin dışında iki sınıf insanla ^{daha} karşı karşıya gelmişti. Bunlar Yahudiler ve münafıklardı.

Kur'an Yahudilerle mücadele etti ve onları müslümanlarla aralarında ortak oldukları tek bir kelimeye davet etti. Münafıkların ise kötü ve ikiyüzlü düşünce ve inançlarını ortaya dökerek onların samimi olmalarını sıklıkla yineledi. Maalesef bu iki gurup hak adına ortaya koymaları gereken biri dini, diğeri de şerefli bir insandan beklenebilecek hümanist desteği ortaya koymamıştı.⁷⁹²

Fakat ne olursa olsun İslamın Medine'de geçirdiği yaklaşık on yıllık süre zarfında tüm Arabistan'ın müslüman olması gerçekleşmiş ve yeni din İslam evrensel mesajını tüm dünyaya duyurabilecek bir konuma gelmişti.

Bu safhada ortaya çıkan olayların çeşitliliği ve hareketliliği oranında nazil olan ayetlerin de o nispette hareketli ve çeşitli olduğu görülmektedir. Mekke dönemine göre çok daha hareketli ve değişik olan Medine döneminde İslam toplumu, çok çeşitli problemlerle karşı karşıya gelmişti. Bu itibarla Medine dönemine ait bazı ayetlerde bir korkutucunun ateşli ifadeleri görülürken; diğer bazılarında ise bir kanun koyucunun direktifleri görülebilmektedir. Bazı ayetlerin de bir eğitici, öğretici ve ıslah edicinin metodunu benimsediği ve toplumu düzenleme, devlet kurma, hayatın çeşitli meselelerinde medeni bir ilişki geliştirme yöntemlerini ve prensiplerini öğrettiği görülmektedir. Yine bazı ayetler, İslam toplumunun himayesine sığınan kafir ve münafıklarla ilgili direktifler verirken diğer bazı ayetler de müslümanlara, ehl-i kitapla, savaş halinde oldukları güçlerle ve anlaşmalı

⁷⁹²Subhi Salih, *Mebâhis*, 184-185.

oldukları müttefikleri ile nasıl bir ilişki içerisinde olmaları gerektiğini öğretmektedir. Diğer bazı ayetler de müslüman fertlere yeryüzünde nasıl yaşarlarsa halifelik görevleriyle uyumlu olacaklarının yollarını öğretmekte, onları bu doğrultuda eğitmektedir. Bazıları da müslümanlara zaferde ve yenilgide; zenginlikte ve fakirlikte, savaşta ve barışta uygulanması gereken ahlaki kuralları talim etmektedir. Kısacası dönemin ayetlerinin tamamı, müslümanların Peygamberlerinin varisleri olarak zaman içerisinde ehil birer İslam davetçileri olmaları adına gerekli onları tüm donanımlarla teçhiz etmektedir.

Dolayısıyla hicret, sadece müslümanların sayısal artışını ve ilk İslam devletinin oluşumunu değil, aynı zamanda ve özellikle de inen ilahi mesajın temel konularındaki ve muhtevasındaki değişimi ifade etmektedir. Bu anlamda Medine'ye hicretin yapılmasıyla vuku bulan değişimin detaylı anlamda genelden özele, dini ve ahlaki olandan politik ve hukuki olana doğru gerçekleştiğini söylemek fazla isabetli görünmese de gelen ilahi vahyin anlamlarında ve göndermelerinde bu değişim görülebilmektedir. Ayrıca bu değişim Abdullahi Naim'in de dediği gibi sadece Kur'an ayetleri üzerinde değil, Hz. Peygamber'in @ hadisleri ve sünneti üzerinde de görülmektedir.⁷⁹³ Bu noktada hadislerin de Mekki-Medenisinin tespit edilerek metodolojik ve detaylı olarak ortaya konmasının gerekli ve de son derece faydalı olacağı bu konuda çalışma yapmak isteyenler için bir öneri kabilinden ifade edilebilir.

⁷⁹³Daha geniş bilgi ayrıca bkz. Abdullahi Ahmed an-Na'im, *Toward an Islamic Reformation - Civil Liberties, Human Rights and International Law*, First Edition, Syracuse, New York. 1990, Syracuse University Press, s. 12-13.

Medine döneminde nazil olan ayetlerde de Mekke'de olduğu gibi itikad ve inançla ilgili konular bulunmaktadır. Ne var ki artık bu konular, Mekke'dekiler kadar geniş bir alan kaplamamaktadır. Bunun gerekçesi de çok makuldür. Çünkü M. Kutub'un da ifade ettiği gibi Mekke bir tesis etme, tanzim etme ve kurma yurduydı ve bu yüzden geniş bir alana ihtiyaç hissetmekteydi. Ama artık Medine tesis etme, bina etme yurdu değil, kurulan tesisi, binayı tezkir etme hatırlatma yurdudur. Dolayısıyla hatırlatma kabilinden konularda çok geniş alana yayılmak gerekmemektedir. Bu dönemde de şiddetle gerekli olan, yeni kurulan İslam toplumunun ve devletinin gereksinim duyduğu acil toplumsal ve hukuki düzenlemelerin vaz edilmesiydi. Ayrıca kendisini düşmanlarından koruması gereksinimi mevcuttu. Bundan dolayı da cihad ibadetinin vaz'ı ve teşviki gerekmektedir.⁷⁹⁴

Peygamberliğinden sonra Mekke'de yaklaşık 13 yıl, tam olarak ise⁷⁹⁵ 12 gün, 5 ay, 12 yıl, kalan Hz. Peygamber'in bu hayatı Medine'dekine nazaran daha kapalıdır. Bu kapalılık peygamberliğin başlangıç yılları için çok daha fazladır.⁷⁹⁶

Medine'deki yeni çevre, gelen ilahi düzenlemelerde ve İslam'ın öngördüğü toplum yapısının inşasında daha fazla detaya ihtiyaç hisseden bir çevredir. Bu gereksinimin de şüphesiz gelen ayetlerin yapısına ve üslubuna yansımaları gerekmektedir. Bu itibarla Mekke dönemine ait ayet ve surelerinin sahip olduğu veciz ve kısa yapı artık yerini daha uzun ve tafsillatlı bir yapıya bırakmaktadır. Medine döneminde inen sureler; ibadet, muamelat, helal, haram, kamu hukuku,

⁷⁹⁴Ayrıca bkz. Muhammed Kutub, *Dirâsât*, 265, 21, 22.

⁷⁹⁵Ahmed Muhammed el-Hasrî, *Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1991, s. 18.

⁷⁹⁶Subhi Salih, *Mebâhis*, 230 ; Bell, "*Muhammad and Previous Messengers*", The Moslem World, vol. XXIV, 1934, s. 330.

devletlerarası, ekonomik ve idari ilişkiler, barış ve savaş durumları, ele geçen esir ve ganimetlerle ilgili ortaya çıkan sorunların çözümü gibi hususların yanında; ehl-i kitap ve nifak gibi konularla da gündeme sık sık gelmeye başlamaktadır.⁷⁹⁷

Zaten haklı olarak İzutsu'nun da belirttiği gibi sosyolojik anlamda bir İslam toplumu da Medine döneminde varoldu. Bu itibarla İslam toplumu Medine'de kurulmuş ve süratle gelişerek iç dokularını tamamlamıştı. İslam toplumunun sahip olduğu bu içsel yapı meselesi, bir sosyal sistem devri olan Medine'de vahyedilen ayetlerde tafsilatıyla anlatılmakta ve inceden inceye örülmekteydi.⁷⁹⁸

Bu noktada Medine dönemindeki vahyin daha çok hukuk konularıyla ve insanların İslam toplumu içindeki karşılıklı ilişkileriyle ilgili çeşitli düzenlemeler hakkında olduğu söylenebilir. Kaba bir deyişle Mekke vahyi, Allah-İnsan ilişkilerini düzenleyen içeriklere sahipken, Medenî Kur'an'ın ise öncekinin yanında İnsan-İnsan ilişkileri üzerinde durduğu da söylenebilir.

Kaba olarak Medeni Kur'an'da yer alan konuların iki maddeyle ifade edilmesi gerekirse 1- hukuki ve toplumsal düzenlemeler yapmak, 2- cihad konularının olduğu söylenebilir. Çünkü Muhammed Kutub'un da haklılıkla ifade ettiği gibi hukuki ve toplumsal düzenlemeler maddesinin içine insani, ictimai, iktisadi, siyasi düzenlemeler girdiği gibi, eğitim ve ahlak konuları da dahil olmaktadır. Allah yolunda cihad maddesinin içerisine ise Allah'ın dinine düşman olan her türlü

⁷⁹⁷Bkz. Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 184, 231 ; es-Saîdî, *en-Nazmu'l-Fennî*, 31 ; Ayrıca bkz. Arkoun. *Kur'an Okumaları*, 216.

⁷⁹⁸Bkz. İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 75.

Yahudi, Hristiyan, müşrik ve münafık insan guruplarıyla başta sözlü ve silahlı mücadele olmak üzere her türlü gayret girmektedir.⁷⁹⁹

Sözelimi Medine döneminde Kur'ânî vahyin insan-insan ilişkileri üzerinde durduğu konuları şu yedi madde içerisinde değerlendirmek mümkündür.⁸⁰⁰

1- Evlenme münasebetleri, nikah, boşanma, mehir, zina ve gayri meşru ilişkilerle ilgili hükümler,

2- Ana-baba, evlat münasebetleri ve evlatlıkla ilgili hükümler,

3- Miras hukukuyla ilgili detaylı düzenlemeler,

4- Adam öldürme, hırsızlık yapma ve kısas gibi konularla ilgili hükümler,

5- Ticaret ilişkileri; anlaşma, sözleşme, borçlanma ve yazışmalar, faiz, rüşvet gibi konularla ilgili hüküm ve düzenlemeler,

6- Allah yolunda yapılan inşâklar, farz ve nafil sadakalarla ilgili hüküm ve düzenlemeler,

7- Köleler ve onların hürriyetlerine kavuşturulması, bu konunun çeşitli ibadetlerle veya toplumla ilgili olarak ortaya çıkabilecek birtakım aksamalarda köle azadı şeklinde keffâret seçenekleri arasına konması gibi hususlar.

Diğer taraftan Mekki Kur'an ile Medeni Kur'an arasında bir yönüyle devamlılık bulunduğu tezinin muhteva açısından da desteklenebilir olması durumu

⁷⁹⁹Muhammed Kutub, *Dirâsât*, 273.

⁸⁰⁰Bkz. İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 75.

söz konusudur. Yani bir anlamda Medine'de inen sureler, anlayış açısından Mekke'dekilerin tamamlayıcısı ve teyid edicisi olarak gelmektedir. Şatıbi'nin de dediği gibi zaten şeriat, ahlaki güzellikleri tamama erdirmek ve İbrahim şeriatının tahrife uğrayan yönlerini düzeltmek için gelmiştir.⁸⁰¹

Buna verilebilecek en güzel örneklerden birisi Mekke döneminin son zamanlarında nazil olmuş el-En'âm suresidir. el-En'âm suresi, inanç esaslarını ve dinin temellerini açıklamak üzere nazil olmuştur. Ayrıca bu surede⁸⁰² yer alan ve kesilirken Allah'tan başkasının adı anıldığı hayvanların etlerinin haramlığını belirten konular görünürde detay hüküm konuları gibi görünse de aslında Yusuf Kardavi'nin de ifade ettiği gibi⁸⁰³ örneğin en azından bu konu, Mekke döneminde çok tartışılan ve gündeme getirilen akide ve inanç konularıyla ilgili olup, müşriklerin kafalarına ve hevalarına göre oluşturdukları helal ve haram konularına getirilen ilahi bir tashih anlamını ifade etmekteydi.

Ayrıca fıkıh, kelam ve tefsir alimleri Allah hakkında ortaya koydukları tevhit ile ilgili kurallarından tutun, vacibu'l-vücudun isbatından devlet başkanlığına kadar yer alan pek çok konuyu bu sureden istinbat etmişlerdir. Ayrıca yine bu surede şeriatın 'olmazsa olmaz' değerini taşıyan tüm külli kaideleri de açıklanmıştır. Nitekim Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde kendisine indirilen ilk sure olan el-Bakara suresinde, el-En'âm suresinde konulmuş olan temeller üzerine kurulan takvanın esasları belirtilmiş, yani mükellefe ait hemen bütün fiillerin hükümleri açıklanmıştır. Eğer başka surelerde de bu konular ele alınmışsa bu, el-Bakara

⁸⁰¹eş-Şatıbi, *el-Muvâfakât*, III, 406.

⁸⁰²Örneğin bkz. el-En'âm (6) : 119-121 , 143-144.

⁸⁰³Bkz. Yusuf el-Kardâvi, *el-Halâlû ve'l-Harâmu fî'l-İslâm*, Kahire, trz., Mektebetü'l-Hadîs. s.30.

surelerinde bulunan esasların tafsilatı hükmündedir. Sözelimi el-Bakara suresinin mükellefin fiilleriyle ilgili olarak şu konulardan söz ettiği söylenebilir: İslam esasları olan ibadetler, yemek-içmek vb. konuların hükümleri; alış-veriş, nikah, talak vb. konular; muamelat ve ceza hukukuyla ilgili hükümler. Aynı şekilde bu sure, dinin, nefsin, aklın, neslin ve malın korunması gibi zaruri esasları da içermektedir.⁸⁰⁴ Şayet el-Bakara suresinde, el-En'âm suresinde sözü edilmeyen bir konu zikredilmişse bu ikmal esasına mebni olmuştur. Aynı şekilde Medine'de el-Bakara suresinden sonra nazil olmuş surelerin konumu da, el-Bakara suresinin el-En'âm suresine olan konumundan çok farklı değildir.⁸⁰⁵ Bu itibarla Bazargân'ın da ifade ettiği gibi Kur'an'ın aslında çok yoğun bir öğretim programı uyguladığını,⁸⁰⁶ muhatapını daima kendi öğreti ve prensiplerine karşı ilgili tuttuğunu ifade etmek mümkündür.

Yukarıda Şatıbi'nin de dediği gibi⁸⁰⁷ Kur'an, Mekke'siyle Medine'siyle bir bütünlük -ilahi hikmet gösteriminde ve muhatapların da tüm şartları ve kapasiteleri dikkate alınarak- parçalarının tamamlanmasından ve çok uyumlu, aynı zamanda çok katlı bir yapının katlarından müteşekkil bir özelliğe sahiptir.

Bu noktada zikredilen hususların yanında İslam davetinin geçirdiği merhaleleri de gözönüne almak, Mekki-Medeni ayırımında önemli bir yer tutmaktadır. Sözelimi Mekke döneminde hangi sureler arasında *ilk uyarı (inzar)*

⁸⁰⁴Dinin asıl maksatları olan dinin, nefsin, neslin, malın ve aklın korunması demek olan *makâsıdu hamse*'nin Mekki surelerde bulunması hakkında geniş bilgi için bkz. eş-Şatıbi, *el-Muvâfakât*, III, 47-48.

⁸⁰⁵Bkz. eş-Şatıbi, *el-Muvâfakât*, III, 406-407.

⁸⁰⁶Harun Anay, *"İran'da Kur'an-ı Kerim'e Yaklaşım Tarzları"*, I. Kur'an Haftası Sempozyumu. 1. Bsk., Ank., 1995, Fecr Yayınevi, s. 19.

⁸⁰⁷Bkz. eş-Şatıbi, *el-Muvâfakât*, III, 47.

merhalesi gerçekleşti? Hangi surelerle *risalet merhalesi* başladı? Bu dönemlerin kendilerine özgü karakter ve dokuları nelerdi? Bunların inen vahye yansıması nasıl gerçekleşti? tarzındaki konuların önemi küçümsenmemeli ve bu konuda müstakil çalışmalar yapılmalıdır.

Aynı şekilde Mekki-Medeni ayetlerin ayırımını yapabilmeye vahyin ilk muhatabı/alıcısı Hz. Peygamber'in de çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Örneğin Peygamber'in vahyin ilk geldiği anlardaki çekingen ve ürperti dolu haleti ruhiyesinin inen vahiyde yansıma bulup bulmadığını tespit edebilmek aynı şekilde çok önemli bir hususu teşkil etmektedir.⁸⁰⁸

Dolayısıyla Kur'an anlaşılma çalışılırken bu durumun dikkatlerden kaçırılmaması gerekir. Medeni sureler çalışılırken, Mekki sureler üzerine bina edilmeleri, ve hangi dönem olursa olsun kendinden önce nazil edilen sure ve ayetler üzerine kurulması tarzında bir çalışma gerçekleştirilmelidir.

Yapılacak böyle bir çalışma beraberinde bütüncül ve parçacılıktan uzak bir Kur'an bilgisini de bahşedecektir. Zaten yine Şatıbî'nin de haklılıkla ifade ettiği gibi genel anlamda Medeni surelerin Mekki surelerin ayetlerindeki mücmelleri beyan, umum ifadeleri tahsis, mutlak olanların takyidi veya detayları verilmemiş olan konulara açıklık kazandırılması yahutta tamamlanmamış bir konunun tamama erdirilmesi şeklinde geldiği kabul edilen bir konudur.⁸⁰⁹

⁸⁰⁸Ebu Zeyd, *Mefhûm*, 90-91.

⁸⁰⁹Bkz. eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât*, III, 406, Örneğin cihad emrinin, *iyiliği emretmek, kötülüğü nehyetmek* prensibinin bir alt başlığı olması sebebiyle Mekki kökene sahip olduğu örneğiyle birlikte, Medeni ayetlerin mutlaka Mekki surelerde bir referansının bulunduğu konusu hakkında bkz. eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât*, III, 46.

Başka bir deyişle Medeni surelerin yukarıda da zikri geçen şeriatın beş temel esaslarının açılımı ve tafsilatı olduğu söylenebilir.⁸¹⁰

Gerek yapı ve gerek muhtevası üzerinde görülen bu ilerleme ve tekamül, Mehdi Bâzargân'a göre sadece ayetler hakkında değil, sureler arasında da müşahade edilmektedir. Örneğin ona göre özellikle namaz, içki, kadınlar için örtünme, cihat vb. ahkam ayetlerinde tedricilik çok açıktır. Aynı tedricilik ve tekamül hem lafzen hem de anlam itibarıyla sureler arasında da bulunmaktadır. "*Bu gün dininizi ikmal ettim*"⁸¹¹ ayeti Kur'an içi bir tekamülün bulunduğunu açıkça göstermektedir. Bazargân bu tekamülü gösterebilmek için surelerin iniş sıralarını tespit etmeye çalışmaktadır. Rivayetler arasında ihtilaf olması sebebiyle ilgili rivayetlere dayanarak bir neticeye ulaşılamayacağını ifade etmekte, bu yüzden meseleyi çözmek için Kur'an'ın kendisinden hareket etmekte ve ayet ve sureler üzerinde yoğunlaşarak surelerin nazil olduğu yılları tespit etmeye çalışmaktadır. Bazı surelerin kelime sayılarını karşılaştırarak nazil olan her surenin ortalama kelime adedinin gittikçe arttığını tespit etmektedir.⁸¹²

Kur'an ayetlerinin hangi dönemde indiklerinin tespiti önemli ölçüde sebeb-i nüzulden çok daha geniş ölçekli olması gereken ilgili dönemlerle alakalı tarihi olayların bilinmesine bağlıdır. Kur'an nazil olurken gerek Mekke'de gerek Medine'de hayatın nasıl yürüdüğü, hangi olayların geliştiği çok iyi bilinmek zorunluluğu söz konusu olmaktadır.⁸¹³

⁸¹⁰el-Bâkûrî, *el-Kur'ân ve Me'debetüllâhi*, 54.

⁸¹¹el-Mâide (5) : 3.

⁸¹²Bkz. Anay, Harun, "*İran'da Kur'an-ı Kerim'e Yaklaşım Tarzları*", 19.

⁸¹³Bkz. Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 299.

Bu itibarla ayetlerin hangi dönemde nazil olduğu tespiti yapılırken sadece ayetlerin muhtevasıyla yetinilmemelidir. Çünkü 20 küsur yıllık iki dönem içerisinde net olayları net dönemlere yerleştirmek mümkün olmayabilir. Bu kadar uzun sayılabilecek bir dönemin yeknesak ve konuları bıçakla kesilmiş gibi kesinlik ve netlikte olan bir hayat olarak değerlendirilmemesi gerekir. Zira bir dönemden diğer döneme geçiş bir anda gerçekleşmemiştir. Bu dönemleri hazırlayan olayların tedrici değişiminin paralelinde nazil olan vahiylerin de tedriciliği gerekli hale gelmiştir.⁸¹⁴ Bu itibarla, genelde veya çoğunlukla bu dönemlerde vuku bulan olay ve konuların altının çizilmesi daha isabetli olur.

Başka bir açıdan Mekki ve Medeni sure ve ayetlerin net tesbitinin mümkün mertebe yapılması gerektiği gerçeğinin bir uzantısı olarak önceki alimlerimiz herbir Mekki veya Medeni sure ve ayetlerde yer alan ve genel kriterlerle istisnai durum teşkil eden özellikleri taşıyan ayetlere dikkat çekmişler ve bu durumu bir vakıa olarak ifade etmişlerdir.⁸¹⁵

Bundan dolayı çözüm olarak "şu dönemde şu konu geçmiştir, o halde bu konudan söz eden şu ayet bu döneme aittir" diye bir acele yargıda bulunulmamalıdır. Bu durumda takınılması gereken tavır; aklı da, nakli de ihmal etmeden kullanmak olmalıdır.

C- Mekki-Medeni Tespitinde Aklın ve Naklin Önemi

Mekki-Medeni sure ve ayetlerin tespitinde ayetlerin muhteva ölçütleri dışında akıl ve nakil gibi iki önemli unsur bulunmaktadır.

⁸¹⁴Bkz. es-Saidî, *Nazmu'l-Fennî*, 32 ; Ebû Zeyd, *Mefhûm*, 108.

⁸¹⁵Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 23 ; Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 179.

Aslında konuyla ilgili akıl ve sahih nakil gibi çok önemli iki saçıyağının birbiriyle çatıştırılması yerine birbirine destek olan ve biri olmadan diğerrinin de tek başına anlamlı olmayacağı unsurlar olarak görmek gerekir. Özellikle de hakkında sahih bir haberin bulunmadığı konularda ayetlerin dışsal ve içsel hususiyetlerinden uzak kalmamak gerekmektedir. Ya da sure veya ayetin Mekkiliği-Medeniliği veya sure içindeki bazı ayetlerin içinde yer aldığı sureden farklı olarak Mekki ya da Medeni olması durumu gibi çeşitli ihtilafların söz konusu olduğu durumlarda belki de çözüm yolu sadece aklın işletilmesi, yani içtihat yapılması olabilecektir. Bu itibarla bu iki unsura birinin eksik kaldığı konuda diğerrinin tamamlayıcısı gözüyle bakmak daha isabetli bir yoldur.⁸¹⁶ Nitekim Ca'berî'nin de dediğı gibi Mekki Medeni bilmenin nakil ve kıyas olmak üzere iki yolu bulunmaktadır.⁸¹⁷ Kuşkusuz Ca'berî'nin nakil dediğı şey, kendisinin de ifade ettiğı gibi ayet veya surelerin Mekki ya da Medeni olduklarına dair haberlerdir.⁸¹⁸ Kıyas dediğı şey ise aklı kullanmak, içtihat etmektir.

Nakil konusu gündeme gelince hemen şu hususun altının çizilmesi gerekmektedir. Mekki Medeni konusuyla ilgili haberler Hz. Peygamber'den gelmemektedir. Durumun bu yönü de konuyla ilgili haberlerle ilgili farklılık ve ihtilafları artırıcı bir unsur olabilmektedir. Bu itibarla Mekki ve Medeni sure ve ayetlerin bilenebilmesi için rivayetlerin tahkike tabi tutularak ayetlerin sağlıklı tarihlerinin tespiti daha çok gündeme gelmektedir. Subhi Salih'in de ifade ettiğı gibi bu ihtiyaç, en azından esbab-ı nüzulden daha fazla kendisini Mekki-Medeni

⁸¹⁶Bkz. Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 178.

⁸¹⁷ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 189 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 23 ; el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 463 ; Ebû Şehbe, *el-Medhal*, 204.

⁸¹⁸Ayrıca örnekler için de bkz. er-Rûmî, *Dirâsât*, 140-141. Bu ilmi bilmenin nakiller yani rivayetler yoluyla olabileceğini ifade eden ifadeleri için bkz. el-Bâkılânî, *el-İntisâr*, 142-143.

konusunda hissettirmektedir. Çünkü nihayette nüzul sebeplerini bilmek kişisel ve sosyal bazı ilişkilerle ilgili kısmi meselelerin görülmesini temin eder. Herhangi bir sebebe mebni inmemiş ayetlerle doğal olarak ilgilenmez. Ama Mekki-Medeni ilmi Kur'an'ın tamamını ayet ayet sure sure ele almayı gerekli kılmaktadır. Zira her sure ve her ayet Mekki ya da Medeni olma durumundadır.⁸¹⁹

Yukarıda da söylendiği gibi konuyla ilgili haberler doğrudan Hz. Peygamber'in kendisinden gelmemektedir. Çünkü onun sağlığında vahyin nüzulüne şahit olan sahabe, inen ayetlerin mekanını, zamanını, sebebini ve ilgili her şeyini bilmekte olduğu için "gözün gördüğüne açıklama gerekmez" kabilinden buna ihtiyaç duymamıştı.⁸²⁰ Bu itibarla hangi sure ya da ayetlerin Mekki veya Medeni olduğunu bilme konusu rivayetler açısından sahabe ve tabiinden gelen haberler vasıtasıyla mümkün olacaktır.⁸²¹ Bu konu üzerinde Kadı Ebu Bekr b. et-Tayyib el-Bâkılânî'nin "el-İntisâr" adlı eserinde Hz. Peygamberden gelen bir nassın olup olmamasıyla ilgili olarak şunları söylediği nakledilmektedir:

"Mekki-Medeni ilmini bilme işi sahabe ve tabiinin hafızasına bağlıdır. Nitekim bu ilmi genelde, ilimle ehlinin çoğunluğunun, Peygamberin söz ve davranışlarının kaydedilmesine son derece riayet eden gayretli insanların bilmeleri gerekirdi. Zira Peygamberin Kur'an hakkında söyledikleri, onun ilk ve son ayetlerinin ne olduğu, kaydedilmeye en fazla değer hususlardır. Ashında alimlerden bu ilim hakkındaki direkt Hz. Peygamber'den gelen haberlerin rivayet edilmeyişinin sebebi, konuyla ilgili Hz. Peygamberden herhangi haberin gelmemiş

⁸¹⁹Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 167.

⁸²⁰Bkz. ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 189 ; el-Kar'âvî, *el-Beyân*, 109.

⁸²¹Bkz. el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 463; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 60-61 ; el-Bûtî, *min Ravâir'il-Kur'ân*, 83 ; Ebû Şehbe, *el-Medhal*, 198.

olmasıdır. Nitekim Peygamber Mekke döneminde nazil olanlar şunlardır, Medine'dekiler şunlardır tarzında bir bilgi vermemiştir. Şayet vermiş olsaydı mutlaka bu bilinir ve yaygınlık kazanırdı. Bunu yapmamasının sebebi de bunu yapmakla emredilmiş olmamasından başka bir şey değildir. Allah Teala bu ilmi ümmetin yapmakla yükümlü olduğu farizalardan biri kılmamıştır. Mekki ve Medeni dönemin içerdiği hükümlerin bilinmesi için nasih ve mensuh ayetlerin tarihlerini bilmek ilim erbabının bazılarına gerekmiş olsaydı yine bu, Peygamber'den gelen bir nass olmaksızın da 'falan ayet ilk Mekke ayetidir, falan ise, son Medine ayetidir' şeklinde bizzat onun zâtı ve sıradan sözleriyle bilinebilirdi. Bunun gibi sonradan gelen sahabe ve tabiin nesli de bu ilmi, cehaletinin caiz olmadığı dinin farizalarından birisi olarak değerlendirmediler. Zaten komuyla ilgili ihtilaf vukûnunda da bir çeşit akıl yürütme ve ictihatla çözüme ulaşmaya çalıştılar..."⁸²²

Kadı Ebu Bekr doğrultusunda aynı yaklaşımı sergileyen daha başkalarının olduğu da görülmektedir. Örneğin el-Hafnâvî de tüm ayet ve surelerin Mekki-Medeni olmaları hakkındaki bilginin ancak Rasûlüllah'tan aktaran sahabe veya tabiin sözleriyle gerçekleşmesi gerektiğini, Hz. Peygamber'in de bu konuda herhangi bir açıklama yapmadığını söyleyerek bu ilmin zımnen neredeyse zorunlu olmadığını söylemektedir.⁸²³

⁸²²Bkz. el-Bâkılânî, *el-İntisâr*, 142. Ayrıca bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 191-192 ; Suyûti, *el-İtkân*, I, 12 ; *el-Hafnâvî*, *Dirâsât*, 463 ; Muhammed Sâlim Muhaysin, *fî Rihâbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire 1980, Mektebetü'l-Küliyyâti'l-Ezheriyye, c. I, s. 65.

⁸²³Bkz. el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 463. Muhammed Salim gibi bazı alimler de Mekki Medeni konusunun sadece sahih nakille bilinebileceğini, bunun da Peygamber'den gelmediğini söylemekle muhtemelen doğal bağlama dönmenin ve ayet ve surelerin zahiri özelliklerini ele almanın yeterli ve güvenilir olmadığını zımnen söylemektedir. Bkz. *fî Rihâbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I, 65.

Kadı Ebu Bekr'in yukarıda özetle alıntıladığımız tespitleri tarihi vakıa açısından doğru olarak kabul edilmeliyse de, bu ilmin vahyin inişinden asırlarca sonra yaşayan müslümanların Kur'an'ı doğru olarak anlayabilmelerini temin edici bir yol olarak kabul edilmesi açısından söz konusu tesbitin isabetli görülmemesi gerekir. Çünkü bu ilmin gerçekten de bir sahabe veya tabiin asrı için önemli olmaması kabul edilebilir. Zira vahyin nazil olduğu ortamdan, coğrafyadan ve kültürden çok fazla uzak kalınmamıştır. Zaten ortam aşağı yukarı aynı kalmıştır. Ama durumun asırlarca sonra gelen ve de üstelik vahyin nazil olduğu coğrafyadan da, iklimden de fizik olarak uzak olan bir müslüman için de aynı olduğu elbette ifade edilemez.

Kaldı ki bu konuda Hz. Peygamber'den doğrudan gelen bir haber mevcut değilse de vahyin nüzulüne şahit olmuş sahabe ve daha sonraki nesil tabiinden haberler gelmektedir. Hakkında herhangi bir haberin bulunmadığı durumda da ictihat kapısı açık olmakta ve alimlerimizin ortaya koydukları karakteristik özelliklere göre bir çözüme ulaşmaya çalışmak mümkün olmaktadır. Ebu Zeyd'in de dediği gibi bu halde durum, "*ictihadi bir mesele*"⁸²⁴ hüviyeti kazanmaktadır.

Richard Bell gibi bazı müsteşriklere göre de Hz. Peygamber bütün Kur'an'ı kelime kelime almamıştır. Nitekim Nuh'un gemi yapması⁸²⁵ gibi bazı emirler vardır ki kelime kelime alınacak kabilden değil, yapmakla ilgili şeylerdir. Fiiliyatla ilgili ifadeler ise geç dönemlere yani Medine dönemine aittir. Çünkü Mekke döneminde daha ziyade sözlü vahiyler söz konusudur.⁸²⁶

⁸²⁴Ebû Zeyd, *Mefhûm*, 88.

⁸²⁵Bkz. Hud (11) : 37 ; el-Mü'minûn (23) : 27.

⁸²⁶Bkz. Bell, "*Muhammad's Visions*", The Moslem World, vol. XXIV, 1934, s. 148.

Son olarak bir surenin Mekki ya da Medeni hükmüne sahip olabilmesi için aşağıdaki şartları yerine getirmesi gerektiği ifade edilmelidir:⁸²⁷

1- Surenin bütün ayetleri Mekkiyse sure kesinlikle Mekkidir. Örneğin el-Müddessir suresinin bütün ayetleri istisnasız Mekkidir.

Aynı durum Medeni bir sure için de kuşkusuz geçerlidir. Örneğin en-Nûr suresi böyledir ve bütün ayetlerinin Medine'de nazil olduğuna dair hiçbir şüphe bulunmamaktadır.

2- Surenin sözgelimi Mekki ismini alabilmesi için -en azından- çoğunlukla ayetlerinin Mekke'de nazil olması gerekmektedir. Bu durumda ilgili surenin bazı ayetleri de doğal olarak Medine'de nazil olmuş olacaktır. Örneğin en-Nahl suresinin sondan üç ayeti hariç, tamamen Mekkidir. Nitekim en-Nahl suresinin *vein âkabtüm* ... diye başlayan 126, 127 ve 128. ayetleri Medine'de nazil olmuştur. Buna göre en-Nahl suresi Mekki ismini almaktadır.

Bu maddeye Medeni bir sureden de örnek vermek gerekirse Muhammed suresi verilebilir. Nitekim Muhammed suresinin *ve keeyyin min karyetin hiye eşeddü*... diye başlayan 13. ayeti hariç bütün ayetleri Medenidir. Ancak bu istisna ayetinin hicret etme esnasında Mekke'de nazil olduğu bildirilmektedir.

⁸²⁷Bkz. İbrâhîm Ali Umer, *el-Kur'ân Târfihuhû ve Âdâbuhû*, 71.

II- MEKKİ-MEDENİ AYET VE SURELERİN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

Mekki ve Medeni ayet ve surelerin karakteristik özelliklerinin belirleniminde *alâmât/davâbit* ve *mümeyyezât* olmak üzere kullanılan iki tür kavramla karşılaşılmaktadır. Her iki kavramla da aslında kastedilen bu dönemlerin her türlü gereklerine riayet edilerek, içerisinde nazil oldukları dönemin özelliklerini üzerlerinde yansıtan ayetlerin hangi ayırıcı vasıflara sahip oldukları hususunun tespit edilmesidir. Bu iki tür kavramla detayda ne tür anlamlar kastedildiği konusu, genelde alimlerin çok fazla üzerinde durmadıkları bir konudur. Muhammed Salim Muhaysin'in de ifade ettiği gibi⁸²⁸ buna dair ilmi tanımlar ve gerekçeler ortaya konmamaktadır. Belki bunun sebebi, terimlerin anlamlarının -en azından- kullanıcılar için beyana ihtiyaç duymayacak derecede net ve açık olmasıdır.

Öyle görünüyor ki *mümeyyezât* kelimesiyle kastedilen özellikler; yine Muhaysin'in de haklılıkla belirttiği gibi ayetlerin üsluplarıyla ilgili hususiyetleri ifade etmektedir. Bu tanıma er-Rûmî de *üşlup özellikleri* (hasâisu'l-üslûb) deyişiyle katılmaktadır.⁸²⁹ Zira Mekki üslubun Medeni üsluptan farklı olduğu -en azından- bu çalışmada defalarca tekrar edilmiştir. Üslupların farklılığı gibi ayetlerin ele aldıkları konularda ve muhtevalarda da bir farklılık görülmektedir. Bütün bu şekilde ve görüntüde olmayan özellikler *mümeyyezât* kelimesiyle ifade edilmektedir. Bu tür özelliklerin alâmet kabilinden olan özelliklerden daha özel anlamda oldukları da ayrıca söylenebilir.⁸³⁰

⁸²⁸Muhammed Sâlim, *fî Rihâbi'l-Kur'an*, I, 70.

⁸²⁹er-Rûmî, *Dirâsât*, 144.

⁸³⁰Muhammed Sâlim, *fî Rihâbi'l-Kur'ân*, I, 70.

Alâmât/davâbit kelimeleriyle kastedilen ise, ayetlerin dış özellikleri, fizik görünüşleri ve yapısal nitelikleridir. er-Rûmî'nin de dediği gibi bu gurup terimlerden maksat, (hasâisu'l-elfâz) *lafızların özellikleridir*.⁸³¹ Anlam ve muhtevadan ayrı olarak, görünümde fark edilen hususiyetlerdir ki, Mekke ile Medine'de nazil olan ayetlerde önemli oranda farkedilmektedir.

A- Mekki Ayet ve Surelerin Özellikleri

Bu başlık altında sadece Mekke sure ve ayet özellikleri ele alınacak ve bu hususiyetlerin ifadesi sadedinde de birisi, kendi içlerinde dış görünüm ve zahiri açıdan farkedilen farklılıklarını ifade etmek için kullanılan *Fiziki Özellikleri* ibaresi kullanılacaktır. İkinci olarak bu özelliklerin dışında yer alan derin, iç ve içerikle alakalı hususiyetler ise, *Muhteva Özellikleri* ibaresiyle karşılanmaya çalışılacaktır:

1- Fiziki ve Muhteva Özellikler

a- Mekki Fiziki Özellikler

Mekki surelerin Medeni olanlardan farklı olarak taşıdıkları fiziki özellikler şöyle sıralanabilir:

aa- Kısa Metrajlı Ayetler:

Ayetlerin oldukça kısa denebilecek görünümde gelmesi Mekki surelerin özelliklerindendir. Ayetlerin kısa olması, etkinlikleri ve zihinlerde meydana getirdikleri çarpıntı ve vicdanlarda oluşturdukları çok derin ve çok güçlü psikolojik tahrik ile de doğru orantılıdır. Fazlur Rahman'ın da dediği gibi bu tür ayetler bir

⁸³¹er-Rûmî, *Dirâsât*, 144.

nevi azgın bir volkanik patlama mesabesinde etkinliğe sahiptir. Bu tür ayetlerde hareketin çok hızlı olması, anlamların netliğini ve bu netlik ölçüsünde etkinliğini artırmaktadır. Bu özellik vicdanları harekete geçiren unsurların başında gelmektedir.⁸³²

Kuşkusuz daha önce de ifade edildiği gibi Mekke'deki muhatapların müşrik, mütekebbir ve inatçı olmalarının yanında belagat ve fesahat ehli olmalarının da bu dönemde gelen ayetlerin çok kısa ve çarpıcı bir volkanik patlama görünümünde gelmeleriyle çok yakın münasebeti görülebilmektedir.⁸³³

Ahmed el-Hasr'ın ve Hafnâvî'nin sözünü ettikleri şu tespit, aslında Mekki dönemdeki ayetlerin Medine'dekilere nispetle ne oranda kısa olduklarını açıkça göstermektedir: Örneğin el-Mücâdele suresiyle başlayan ve tamamı Medeni olan 28. cüzde toplam sadece 137 ayet bulunurken, bu sayı Mekki olan 29. yani Tebareke cüz'ü için 431 ayete balığ olurken; yine Mekki olan 30. cüz olan Amme cüz'ü için bu ayetlerin sayısı 570 ayete balığ olmaktadır.⁸³⁴

Burada yeri gelmişken -bu çalışmanın sınırını aşan ve üzerinde müstakil bir çalışma yapılmaya değer bir konu olması sebebiyle- bir konuya da kısaca işaret ederek geçmek istiyoruz: Mekki dönemde nazil olan ayetlerin kısa, dokunaklı ve aşağıda görüleceği gibi kafiyelerinin uyumlu bir sesle bitmesi özelliğinin muhtevayla

⁸³²İbn Haldun, *Mukaddime*, 99 ; Muhammed Kutub, *Dirâsât*, 19 ; Fazlur Rahman, *İslam*, 30 ; Ayrıca bkz. ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 190 ; Subhi Salih, *Mebâhis*, 183 ; Ebû Zeyd, *Mefhûm*, 90 ; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 64 ; el-Bûtî, *min Ravâi'l-Kur'ân*, 84 ; er-Rûmî, *Dirâsât*, 147 ; İbrâhîm Ali Umer, *el-Kur'ân Târîhuhû ve Âdâbuhû*, 69 ; el-Kar'âvî, *el-Beyân*, 114 ; Ateş, *Tefsir*, VI, 297 ; Ebû Şehbe, *el-Medhal*, 207-208 ; Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, 83.

⁸³³Ayrıca buna örnek olarak müşrik olmasına rağmen Mekki ayetlerin bu özelliklerini şiir diliyle öven ve onun beşer sözüne benzemediğini söyleyen Velid b. Mugîra'nın bu sözü için de bkz. ez-Zehbî, *el-Vahyu ve'l-Kur'ân*, 122.

⁸³⁴el-Hasrî, *Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm*, 19 ; el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 465.

ilişkisi üzerinde durulmalıdır. İnen ayetlerin dokunaklı bu üslubu seçmeleri salt muhataplarının durumundan mı kaynaklanmakta yoksa ayetlerin taşıdıkları içerik böylesi bir şekli/kabı mı gerekli kılmaktadır konusunun çalışılması kuşkusuz faydalı olacaktır.⁸³⁵

Yukarıda da ifade edildiği gibi ayetlerdeki kısa metrajlı olma özelliğinin daha ziyade Mekki surelerde görüldüğü ve bu tarzın da söz konusu toplumdaki insanların inançları doğrultusunda tercih edildiği açıktır. Ne var ki bunun sebebini örneğin Zerkânî Medinedekilerin Mekke'dekilere oranla daha az zeki olmalarına⁸³⁶ bağlamaktadır ki fazla isabetli görünmemektedir.

ab- Kafiyelerin Tekrarı:

Ayetlerin bitimindeki kafiyelerin tekrar etmesi Mekki ayetlerin karakteristik özelliklerindendir ve bu haliyle parçaya harikulade güzellikler katmaktadır. Özellikle kahinlerin cinlerle temaslarıyla ilgili olarak kafiye ve sanki şifreliymiş zannını uyandıran kısa kısa cümleciklerden oluşan ve her biri kafiyeyle biten sözleri Mekke müşrikleri için alışık oldukları üslup özelliklerindendir.⁸³⁷

Bu konuyla ilgili *seci'* kelimesiyle karşılaşmakta ve şiire çok benzeyen, dizelerden oluşan ve genellikle tek kafiye ile biten, manalı kısa cümlecikler olarak tanımlanmaktadır. Bu üslup, eski Arabistan'da ilham ve -bir anlamda- vahyin çok

⁸³⁵Bkz. Ebû Zeyd, *Mefhûm*, s. 92.

⁸³⁶Gerçekten de ez-Zerkânî Medine'de yaşayanların Mekkedikelere oranla zeka, parlaklık, söz ve belagat ustalığı açısından daha düşük bir düzeyde bulunmalarını Medeni ayet ve surelerin uzunluğuna bağlamaktadır. Bkz. *Menâhil*, I, 197.

⁸³⁷Bkz. İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 163-164. Ünlü kahin Sâtîh'in böylesi kehanet dolu kafiye ve kısa cümlecikleri için mesela bkz. İbn-i Hişâm, *es-Sîre*, I. 36 : Ayrıca bkz. Ebû Zeyd, *Mefhûm*, 91.

tipik bir usulü idi. Günlük sözlerle alakalı olmayan ve görülmez güçlerden gelen türlü konuşmalar; örneğin beddua, dua, gelecekte haber verme, büyü, ilham ve vahiy gibi hususların bu kalıplar içerisine sokularak ifade edilmesi durumu söz konusuydu.⁸³⁸

Kur'an'ın ilk sureleri ile seci arasındaki biçimsel benzerlik, müşrikler tarafından da müşahade edilmiş ve çok istismar edilmiştir. Kendi içlerinde seci'nin mecnun ve kahinler tarafından söylenmesi gerçeğinden hareketle Hz. Peygamber'i, mecnun, kahin ve şair olmakla itham etmişlerdi ki bu suçlamalar ve anlatımlar detaylı bir şekilde el-Kalem suresinde ele alınmaktadır.⁸³⁹

Gerçekten de üslup ve biçim olarak ilk surelerin seci ile benzerlik ve yakınlıkları söz konusudur. Ancak ilahi mesajın ilk devrede muhataplarının yadırgamayacakları ve yaygın kullandıkları bir üslup ve biçimi tercih etmesi, gelen mesajın anlaşılması ve kulak verilmesi açısından doğal karşılanmalıdır. Nitekim Medine'de nazil olan surelerde bu üslup ve biçimin görülmemesi, hitap ettiği insanların içinde Arap olmayan insan gruplarının da bulunmasına bağlanabilir. Nitekim Mekki surelerde çokça görülen örneğin "*tevhidi*" motif Medeni surelerde terkedilmiş değildir. En azından Medeni ayetlerin hemen her dokusunda bu ilkeyi tesit etmek mümkündür. Tabi ki seci'nin yoğunlukla uygulanışının Medeni surelerde terkedilmesi, tevhid konusuyla karıştırılmamalıdır ve birinin muhtevayla diğerinin ise şekil ve kapla ilgili olduğuna dikkat edilmelidir. Nitekim lisan ve üslubu, biçimsel özellikleri, mesajın muhataplara ulaştırılmasında kullanılan birer araçtır,

⁸³⁸Bkz. İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 163 ; Baltaşı, *İlk Mesajlar*, 81.

⁸³⁹Bkz. Baltaşı, *İlk Mesajlar*, 81.

önemli olan mesajın muhtevası ve bu muhtevanın açık ve anlaşılır olmasıdır.⁸⁴⁰ Dolayısıyla Mekki sureler, üslup ve biçim açısından seci'ye benzemesine rağmen inen ilk ayetlerin muhtevaları ile secilerde işlenen konu ve motifler arasında herhangi bir benzerlik ve yakınlığın -kabaca bir deyişle- söz konusu olmadığı görülmektedir.

Kur'an'ın da özellikle ilk surelerinde buna benzer bir üslubu tercih etmesi aslında üzerinde durulmaya değer bir konu olarak görünmektedir. Sözgelimi bu tercihin sebebi Hz. Peygamber'in de -müşrikler açısından- fizik ötesi güç/güçlerle ilişki içerisinde bulunduğu ama onun ilişki içerisinde bulunduğu güçlerin kendilerinininki gibi cin vs. olmadığını aksine kendisinin Allah'tan vahiy aldığı gerçeğini müşrik Araplara kabul ettirme saiki olabilir. Bu durumda zaten bu çok çarpıcı ve daha önce hiç duymadıkları sözleri, kendi kâhinlerinin söylediklerinden hem muhteva ve hem de şekilsel açıdan farklı olduğunu görüyorlardı. Çünkü Kur'an'ın şiire benzediği ama şiir olmadığı; nesre benzediği ama nesir de olmadığı bilinmektedir.⁸⁴¹

Diğer taraftan Medine'de nazil olan ayetlerde bu üslubun fazla görülmemesi, artık insanların Hz. Peygamber'in Allah'tan vahiy aldığına dair şüphe içerisinde olmamaları durumuyla ilişkilendirilebilir.

ac- Tekrarlar:

⁸⁴⁰Bkz. Fussilet (41) : 44.

⁸⁴¹Örneğin bkz. Yasin (36) : 69 ; eş-Şuarâ (26) : 221-226. Ayrıca konuyla ilgili daha geniş malumat için bkz. Mustafa Sâdık er-Râfiî, *İ'câzu'l-Kur'ân*, yy.. trz., Dâru'l-Fikri'l-Arabî. s. 189-190, 33, 46-47, 212-219.

Konuların ve motiflerin tekrarlarının içinde yer aldığı ayetler daha ziyade Mekki'dir. Gerçi Medeni ayetlerde de bu üslup görülmekte ancak, daha vurgulu ve şiddetli olarak Mekki surelerde yer almaktadır.⁸⁴² Bu konu derinliğine incelendiği zaman aslında bir tekrar değil, Muhammed Kutub'un da ifade ettiği gibi çeşitlilik (tenvî) kabilinden yer aldığı görülmektedir.⁸⁴³

ad- "Kellâ" Lafzının Geçmesi:

İçerisinde "kellâ" lafzının geçtiği surelerin tamamı Mekkidir. Kur'an'ın toplam 15 suresinin 33 yerinde bu lafzın tekrar edilmesinin hikmetinin el-Ummânî, Mekke'de yer alan muhatapların çoğunluğunun mütekebbir ve inatçı müşriklerden oluşması olduğunu söylemektedir. Ona göre üslup da buna uygun olarak gelmekte ve bu lafız sıklıkla tekrar edilmekte ve böylece müşrikler reddedilerek tehdit edilmektedirler.⁸⁴⁴

ed-Dîrînî bu maddeyle ilgili olarak şu beyti söyler:

*ve mâ nezelet kellâ biyesribe fa'lemen ve lem te'ti fi'l-Kur'âni fî
nısfıhi'l-a'lâ*⁸⁴⁵

Medine'de inmedi "kellâ" bilesin Ne de üst yarısında geçti Kur'an'ın.

⁸⁴²Bkz. Kutub, Muhammed, *Dirâsât*, 245.

⁸⁴³Geniş bilgi için bkz. Kutub, Muhammed, *Dirâsât*, 246.

⁸⁴⁴ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 188 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 23 ; ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 189-190 ; er-Rûmî, *Dirâsât*, 145; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 61 ; el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 466 ; Ebû Zeyd, *Mefhûm*, 89 ; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 63; İbrâhîm Ali Umer, *Kur'an Târîhuhü ve Âdâbuhü*, 68 ; el-Cezâirî, *et-Tibyân*, 34 ; el-Kar'âvî, *el-Beyân*, s.115 ; Ebû Şehbe, *el-Medhal*, 204.

⁸⁴⁵es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 23 ; ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 190 ; el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 466.

ae- Secde Ayetleri:

İçinde secde bulunan ayetler Mekkidir.⁸⁴⁶ Hakikaten de Mekke'de nazil olan Kur'an'ın en önemli ayırıcı özelliklerinden birisinin ayetlerin secde konusunu içermeleridir.

Mahmud Muhammed Taha'ya göre de bu çok doğaldır çünkü Mekke, İslamı yansıtmaktadır ve secde de İslamın vazgeçilemez aslıdır. Nitekim hadisi şerifte de kulun Rabbine en yakın olduğu anın secde olduğu bildirilmektedir.⁸⁴⁷

af- Huruf-u Mukatta:

el-Bakara ve Al-i İmran sureleri hariç kesik harflerle başlayan sureler Mekkidir. er-Ra'd suresinde de ihtilaf bulunmaktadır.⁸⁴⁸

Bu harflerden maksadın Kur'an'ı dinlemek, ona kulak vermek istemeyen kimselerin dikkatlerini çekmek için getirildiği kabulü edilmektedir. Nitekim

⁸⁴⁶es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 23 ; ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 190 ; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 61 ; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 63; er-Rûmî, *Dirâsât*, 145 ; el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 466 ; İbrâhîm Ali Umer, *el-Kur'ân Târihuhû ve Âdâbuhû*, 68 ; el-Kar'âvî, *el-Beyân*, 115 ; Ebû Şehbe, *el-Medhal*, 205.

⁸⁴⁷Bkz. Müslim, *es-Sahîh*, 4.Salât, 42, hadis no: 215 (I, 350) ; Ahmed, *el-Müsned*, II, 421. Tâhâ'nın yine garip düşüncelerinden olarak Medine'de secde'nin yer almaması da doğaldır. Çünkü Medine'de iman vardır, imanda da secde vazgeçilemez asıl değildir.(!) Bkz. *The Second Message of Islam*, 125-126. Bu noktada içinde Allah'ın mükemmel sıfatlarla muttasıf, noksan sıfatlardan münezze anlamını ifade eden tesbih ifadelerinin yer aldığı ayetler de incelenebilir.

⁸⁴⁸ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 188 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 23 ; ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 190 ; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 61 ; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 63 ; er-Rûmî, *Dirâsât*, 145 ; el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 466 ; Tâhâ, *The Second Message of Islam*, 125 ; el-Cezâirî, *et-Tibyân*, 34 ; Ebû Şehbe, *el-Medhal*, 205 ; İbrâhîm Ali Umer, *el-Kur'ân Târihuhû ve Âdâbuhû*, 68 ; el-Kar'âvî, *el-Beyân*, 115 ; Baltaş, *İlk Mesajlar*, 79-80 ; Watt, *Bell's Introduction*, 61-65. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. el-Âlûsî, *Râhu'l-Meânî*, I, 98-105.

Kur'an'ın dinlenilmesine gösterilen muhalefet daha ziyade Mekke döneminin atmosferini yansıtmaktadır.⁸⁴⁹

Bu itibarla söz konusu harfler cumhur-u ulemaya göre Kur'an'ın icazına işaret etmektedirler. Çünkü Araplar da bu kesik harfleri sözlerinde kullanarak söz söylemelerine rağmen Kur'an'ın bir benzerini getiremiyorlardı. Zaten bu harflerden hemen sonra Kur'an'ın, Kitab'ın üstünlüğünden sözedilmesi de bu durumu göstermektedir.⁸⁵⁰

Bu harflerin el-Bakara ve Al-i İmran surelerinin başlarında yer almalarının sebebi sadedinde yukarıdaki aynı gerekçeden hareketle şu izah getirilmektedir:

i- el-Bakara ve Al-i İmran sureleri Medine döneminin başlarında nazil olmuşlardır. Dolayısıyla Mekke'deki aynı tekebbür, inat ve Kur'an'ı dinlememe tavrının tekrar etmiş olması mümkündür. Bu itibarla Mekke'deki saikle Medeni bu surelerin başlarında da bu kesik harflere yer verilmiş olması doğaldır.

ii- Aslında hemen Medine döneminin başlangıcında olması şartı da söz konusu olmayabilir. Mekke'deki mevcut küfür ve inat ortamının bazı zamanlar Medine döneminde vuku bulmuş olması da son derece doğaldır.

⁸⁴⁹Durum böyle olmasına karşın Fadlullah'ın aşağıdaki kitabında orijinal metinden mi, yoksa tercümeden mi olduğunu -orijinal nüshaya ulaşamadığımız için- şimdilik anlayamadığımız bir yanlış anlama söz konusudur. Bu kitapda hurufu mukattaa'nın, Medine surelerinin özelliklerinden kabul edildiği söylenmekte ve bunun yanlışlık olduğu ifade edilmektedir. Zaten böyle bir kabul mevcut değilken oluşturulan yapay bir probleme cevap hazırlanmaktadır. Bkz. Muhammed Hüseyin Fadlullah, *Tefsir Dersleri*, çev. Mehmet Yolcu, 2. Bsk., İst. 1990. Akademi yay., c. I, s. 34-35. Hurûf-u Mukattaa'nın muhtemel anlamları hakkında geniş bilgi için bkz. Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahru'l-Muhîr*, Riyad. trz., Mektebetü'n-Nasri'l-Hadîse, c. I, s. 34-35.

⁸⁵⁰Bkz. İbn-i Kesir, *Tefsîr*, I, 38. Ayrıca bkz. eş-Şâtûbî, *el-Muvâfakât*, II, 81-82 ; Tâhâ, *The Second Message of Islam*, 127. Ayrıca harflerin insan hayatındaki iletişim için taşıdığı önem ve tarihçe hakkında geniş bilgi için bkz. Tâhâ, *The Second Message of Islam*, 127-128.

ag- Yemin Üslubunun Kullanılması:

Yemini sık sık kullanmayı bir üslup olarak benimseyen Arapların bu üslupları gereğince, kasekle başlayan bütün surelerin Mekki olduğu görölmektedir. Bunlar es-Saffât, ez-Zâriyât, et-Tûr, en-Necm, el-Mürselât,⁸⁵¹ Naziat, el-Burûc, et-Târik, el-Fecr, eş-Şems, el-Leyl, ed-Duhâ, et-Tîn, el-Âdiyât, el-Asr sureleri olmak üzere toplam onbeş suredir.⁸⁵¹

Gerçekten de yeminler ve ardından bu yeminlere cevapların getirilmesi ilk dönem Kur'an surelerinin bir özelliğidir. Kur'an'ın muhataplarının yaygın olarak hiç de yadırgamadan kullandıkları bu yemin üslubunun, estetik olarak da doğadaki somut olgular üzerine uyumlu kafiyelele birlikte yöneltilmesi ayetlere harikulade bir güzellik vermekte ve vakıalardaki hikmet ve gerçeklerin daha dikkatli olarak algılanması sağlanmaktadır.⁸⁵²

ah- "yâ benî âdeme" ve "yâ eyyuhe'n-nâsü" İbarelerinin Geçmesi:

İçerisinde "ey iman edenler" anlamına gelen *yâ eyyuhellezîne âmenî* ifadelerinin yer almayıp "ey Adem oğulları" anlamına gelen *yâ benî âdeme* ve "ey insanlar" anlamına gelen *yâ eyyuhe'n-nâsü* ifadelerinin geçtiğı bütün sureler Mekkidir. Bakara, en-Nisâ ve el-Hac sureleri Medeni olmakla birlikte "ey insanlar" diyerek başlaması maddenin istisnasını oluşturmaktadır. Yapılan açıklamalara göre Mekke ehli arasında küfür hakimdi ve hitap şekli bu yüzden insanlık vasfıyla yerine

⁸⁵¹er-Rûmî, *Dirâsât*, 145 ; Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 183 ; el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 466.

⁸⁵²İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 164 ; Baltaş, *İlk Mesajlar*, 81.

getirilmişti. Gerçi bu kuralın biraz önce de ifade edildiği gibi istisnaları bulunmaktadır. Bu yüzden kurala genel anlamda yaklaşmak gerekmektedir.⁸⁵³

Nitekim, Hâkim Müstedrek'inde, Beyhakî Delâil'inde ve Bezzâr da Müsned'inde, Ebû Ubeyde de el-Fedâil'de Alkame'den mürsel olarak, A'meş tarikiyle İbrahim b. Alkame'den yaptığı rivayete göre Abdullah şöyle demektedir: "*yâ eyyuhellezîne âmenû* ifadesi Medine'de; *yâ eyyuhe'n-nâsü* ifadesi de Mekke'de nazil oldu."⁸⁵⁴

Yine Ebû Ubeyde el-Fedâil'de Meymûn b. Mehr'den rivayet ettiği habere göre şöyle demiştir: "Kur'an'daki *yâ eyyuhe'n-nâsü* veya *yâ benî âdeme* ifadeleri Mekki; *yâ eyyuhellezîne âmemû* ifadesi ise Medenidir".⁸⁵⁵

Alkame ve Dahhâk'den rivayet edilen haberlere göre de aynı bilgiler söz konusu edilmektedir.⁸⁵⁶

b- Mekki Muhteva Özellikler

Ayetlerin sahip oldukları muhteva açısından Mekki olanların özelliklerini şöyle sıralamak mümkündür:

⁸⁵³ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 188-189 ; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 23 ; ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 190 ; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 61 ; er-Rûmî, *Dirâsât*, 145 ; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 63 ; Tâhâ, *The Second Message of Islam*, 125 ; İbrâhîm Ali Umer, *el-Kur'ân Târîhuhû ve Âdâbuhû*, 69 ; el-Kar'âvî, *el-Beyân*, 115 ; Na'im, *Islamic Reformation*, 54 ; el-Cezâirî, *et-Tibyân*, 34.

⁸⁵⁴es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22.

⁸⁵⁵es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22.

⁸⁵⁶el-Muhâsibî, *el-Aklü ve Fehmü'l-Kur'an*, 397.

ba- Temel İnanç Maddeleri:

Dinin en temel inanç maddesi olan Allah Teala'nın varlığına, birliğine, kemal sıfatlarla muttasıf, noksanlıklardan münezzehe olduğuna iman etme konusu Mekki ayetlerin üzerinde yoğunlukla durduğu konuların başında yer almaktadır. Hz. Muhammed @'in Allah'ın rasülü olduğuna iman etmekle birlikte diğer peygamberlere, meleklerle, kitaplara, ahiret gününe, dirilmeye, hesap ve cezanın olacağına inanmak gerektiği ve buna yönelik akli ve nakli delillerin serdedilmesiyle birlikte cennet ve cehennem tasvirleri de genel olarak Mekki ayetlerin içeriklerindendir. Bununla birlikte müşriklerin sahip oldukları batıl düşünce ve inançların reddedilmesi ve şüphelerin giderilmeye çalışılması, taptıkları putların hiç bir fayda veya zarara muktedir olmayan taşlar oldukları vurgulanması için deliller ortaya konmaktadır.⁸⁵⁷

bb- Hitap Çoğunluğunun Müşriklere Olması:

Mekke'de mücadele edilen insanların genelde müşrikler olduğu daha önce de söylenmişti. Gerçekten de Mekke vasatında müslümanlara karşı koyarak İslamın yayılmasına engel olan insanların dini hüviyetleri şirkten ve müşrik düzenden başkası değildi. Bu yüzden nazil olan Kur'an'ın da müslümanlar dışında kendisine muhatap aldığı guruplar müşrikler olmaktadır.⁸⁵⁸

⁸⁵⁷ez-Zehebî, *el-Vahyu ve'l-Kur'ân*, 121-122 ; Muhammed Sâlim, *fî Rihâbi'l-Kur'an*, I, 70 ; Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 183 ; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 63 ; el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 465 ; el-Bütî, *min Ravâi'l-Kur'ân*, 84 ; er-Rûmî, *Dirâsât*, 146 ; el-Kar'âvî, *el-Beyân*, 115 ; Ebû Şehbe, *el-Medhal*, 205-206 ; Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, 82.

⁸⁵⁸Mevdudi, *Tefhim*, I, 43 ; İbrâhîm Ali Umer, *el-Kur'ân Târîhuhû ve Âdâbuhû*, 68-70.

bc- Müşriklerin Olumsuz Davranışları:

Müşriklerin olumsuz tavır ve davranışlarının, çirkin gelenek ve göreneklerinin eleştirildiği, reddedildiği ve bunlara devam ettikleri taktirde dünya ve ahirette nelerle karşılaşacakları gibi konular da bu dönemin ağırlıklı temalarını oluşturmaktadır. Örneğin onların haksız yere cana kıymaları, kız çocuklarını diri diri toprağa gömmeleri ve yetimlerin mallarını fütursuzca yemeleri gibi hususlar müşrik Arapların söz konusu tavır ve davranışlarından birkaçıdır.⁸⁵⁹

bd- Ahlaki Meziyetler:

İnsanların ahlaki açıdan da olgunlaşabilmeleri için gerekli olan doğru sözler olmak, sıkıntılara sabretmek, insanlarla iyi ve sıcak ilişkiler kurmak, aklı ve genullü, yumuşak, güleryüzlü ve temiz kalpli olmak, marufu emredip münkere engel olmak gibi çeşitli hasletlerin vurgulanması gibi konular da yine yoğun olarak Mevâzî surelerin içerikleri arasında görülebilmektedir.⁸⁶⁰

Ayrıca beş vakit namazın farz kılınması gibi önemli bir ibadetin Mekke döneminde gerçekleştiği ve bunun dışında müslümanların ahlaken de üstün insanlar olarak yetişmeleri için çeşitli ahlaki prensiplerin gündeme getirilmekte olduğu yani yetim malını yemenin ve kibrin haramlığının ifade edilmesi gibi konular da Mekke döneminde inen ayetler içerisinde yer almaktadır.⁸⁶¹

⁸⁵⁹Muhammed. Sâlim, *fî Rihâbi'l-Kur'an*, I, 71 ; Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 183 ; Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, 83.

⁸⁶⁰Muhammed Sâlim, *fî Rihâbi'l-Kur'an*, I, 71 ; Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 183 ; er-Rûmî, *Dirâsât*, 146 ; İbrâhîm Ali Umer, *el-Kur'ân Târîhuhû ve Âdâbuhû*, 68.

⁸⁶¹er-Rûmî, *Dirâsât*, 146. Hatta namazın İslamın hemen hemen başlangıcıyla birlikte meşru kılındığı sonucu da tarihi bilgilerden çıkarılabilir. Örneğin İbn-i İshak'ın verdiği bilgiye göre

be- Sabrın Vurgulanması:

Hız. Peygambere ve müslümanlara teselli veren, onlara sabrı ve müsamahayı öğreten ayetler çoğunlukla Mekkidir.⁸⁶²

Kuşkusuz teselli veren ayetlerin sadece Mekke'de nazil olduğunu söylemek aşırı olurdu. Çünkü insan gerçeği gözönünde tutulduğunda; onun her dönemde hatta her an teselliye muhtaç durumlarla karşı karşıya kalabileceği görülmektedir. Ancak yukarıda da zaten çoğunlukla denmesi bu itibarla isabetli görünmektedir.

bf- Genel Teşri Temelleri

Detaylı hukuki düzenlemelerin Medine döneminde indiği bilinmekle birlikte genel birtakım teşriî hususların zikredilerek temel yapılması da yine Mekke döneminde görülebilmektedir. Sözgelimi, nefsin, malın, aklın, namusun ve dinin korunmasıyla alakalı genel teşri temellerinin Mekke döneminde atıldığı görülmektedir.⁸⁶³ Dikkat edilirse Mekke döneminde sözü edilmiş bu unsurların evrensel maddeler oldukları görülmektedir. Gerçekten de bu ilkeler hangi zaman ve hangi mekan içinde olursa olsunlar hiçbir zaman değişkenlik arzetmeyen konulardır.⁸⁶⁴

Hız. Peygamber Hız. Ali'yle birlikte, Ebu Talib'in bile henüz bu dinden haberi yokken gizli gizli namaz kılmaktadırlar. Bkz. İbn-i Hişâm, *es-Sîre*, I, 229.

⁸⁶²Subhî Sâlih, *Mebâhis*, 184 ; el-Bûtî, *min Ravâi'l-Kur'ân*, 84.

⁸⁶³ez-Zehbi, *el-Vahyu ve'l-Kur'an*, 122 ; er-Rûmî, *Dirâsât*, 146.

⁸⁶⁴Daha geniş bilgi için bkz. Ebû Şehbe, *el-Medhal*, 206.

bg- Önceki Peygamberlerin Kıssaları :

el-Bakara suresi hariç önceki peygamberlerin kıssalarının anlatılması yine Mekki surelerin özelliklerindendir.⁸⁶⁵ Daha ziyade ibret amaçlı olarak kullanılan önceki ümmetlerin ve peygamberlerinin başlarından geçen olaylar bu dönemde anlatılmaktadır. Nitekim Zerkeşî'nin Hişâm b. Muhammed el-Kelbî'nin babasından naklettiği bir rivayete göre "*içerisinde geçmiş topluluklar hakkındaki kıssalara yer verilen sureler Mekkîdir*".⁸⁶⁶

Ancak Hz. İsa, doğumu ve annesi hakkındaki olayların anlatıldığı bir kısım ayetler ehl-i kitab aleyhine delillendirme maksadıyla Medine'de nazil olmuştur.⁸⁶⁷

bh- Hz. Adem ve İblis Kıssası:

el-Bakara suresi hariç Adem ve İblis kıssalarının içinde yer aldığı sureler Mekkîdir.⁸⁶⁸

bı- Cinlerden Bahsedilmesi:

Kur'an cinlerden sadece Mekke döneminde bahsetmekte, bunu da sadece onlardan söz etmek için yapmakta, yoksa onları esas alarak doğrudan bir hitap şekli kullanmış değildir.⁸⁶⁹

⁸⁶⁵ez-Zehebî, *el-Vahyu ve'l-Kur'an*, 122 ; el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 466 ; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 63, 64 ; er-Rûmî, *Dirâsât*, 146 ; İbrâhîm Ali Umer, *el-Kur'ân Târîhuhû ve Âdâbuhû*, 68-69 ; Ebû Şehbe, *el-Medhal*, 205.

⁸⁶⁶ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 188 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 23 ; el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 465 ; Ebû Şehbe, *el-Medhal*, 207.

⁸⁶⁷Bkz. el-Bûfî, *min Ravâi'l-Kur'ân*, 84.

⁸⁶⁸ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 188 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 23 ; ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 190 ; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 63 ; el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 466 ; İbrâhîm Ali Umer, *el-Kur'ân Târîhuhû ve Âdâbuhû*, 68 ; el-Cezâirî, *et-Tibyân*, 34 ; Ebû Şehbe, *el-Medhal*, 205.

2- Daimi Olup Olmamaları Açısından Mekki Özellikler

M. Salim Muhaysin'in de belirttiği gibi bu karakteristik özelliklerin daimi, yani bütün şekillerde görülüp görülmemesi açısından iki kısma ayrılması gerekmektedir.⁸⁷⁰ Buna göre;

a- Daima görülen özellikler

b- Her zaman görülmeyen özellikler

a- Daima Görülen Özellikler:

aa- İçerisinde *yâ benî âdeme* "ey Adem oğulları" ifadesinin geçtiği bütün sureler Mekkidir.

bb- İçinde secde ayeti geçen bütün sureler Mekkidir. Bunun anlamı, müşriklerin Kur'an'ı bir şekilde dinlemelerinden sahip oldukları etkilenmeyi Allah için secde emrinin tahakkuku ile onların inatçılıklarını bir şekilde -duygusal boşluktan bile olsa- kırmak olarak düşünülebilir. Kur'an'ın dinlenme veya okunma esnasında oluşan bir etkilenme olduğu -gayri müslimler- tarafından da kabul edilen bir gerçektir.⁸⁷¹

cc- İçerisinde *kellâ* lafzının geçtiği bütün sureler Mekkidir. Bu lafız daha önce de geçtiği üzere 25 surede olmak üzere toplam 33 defa geçmektedir.

⁸⁶⁹Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 252.

⁸⁷⁰Muhammed Sâlim, *Fî Rihâbi'l-Kur'an*, I, 65-67.

⁸⁷¹Örneğin bkz. Fussilet (41) : 26.

b- Her Zaman Görülmeyen Özellikler:

aa- İçinde "ey insanlar" anlamına gelen *yâ eyyühe'n-nâsü* lafzının geçtiği surelerin Mekki kabul edilmesi bu maddeye örnektir. Buna göre, bu özelliğin bütün şartlarda görüldüğü şeklinde değil, genellikle görüldüğü şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim İbn Atıyye, İbnü'l-Gars ve daha başka alimlere göre *yâ eyyühe'n-nâsü* ifadesi Medeni surelerde de gelebilir. Nitekim en-Nisâ suresi'nin Medeni olduğunda ittifak bulunmakla birlikte *yâ eyyühe'n-nâsü* ifadesiyle başlamaktadır. Yine Medeni olduğunda ittifak olan el-Bakara suresinin 21. ayeti de *yâ eyyühe'n-nâsü* ifadesiyle başlamaktadır.⁸⁷² İçinde *yâ eyyühe'n-nâsü* ifadesinin yer aldığı Mekki sure ve ayetler şunlardır: el-Bakara (2) 21, 167; en-Nisâ (4) 1, 133, 170, 174 ; el-Hucûrât (49) 13.⁸⁷³

Dönem farklılıklarından birisi olan bu husus, yine Muhammed Taha tarafından oldukça farklı bir şekilde değerlendirilmektedir. Zira ona göre Mekki Kur'an, evrenseli yansıtmamasından dolayı "ey insanlar" diye hitapta bulunurken; Medeni Kur'an yereli yansıtmamasından dolayı sınırlı bir topluluğa yani "ey iman edenler" diyerek belli bir insan gurubuna hitapta bulunmaktadır.⁸⁷⁴

bb- Adem ve İblis kıssalarının içinde yer aldığı sureler genelde Mekkidir. İstisnaları bulunmaktadır.

cc- Hece harfleriyle başlayan sureler genelde Mekkidir.

⁸⁷²es-Suyûti, *el-İtkân*, I, 22-23.

⁸⁷³Bkz. el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 466

⁸⁷⁴Bkz. Tâhâ, *The Second Message of Islam*, 125. Ayrıca bkz. 34.

dd- Geçmiş peygamberler ve ümmetler hakkındaki kıssaların anlatıldığı sureler genelde Mekkidir.

ee- Kısa sureler Mekkidir. en-Nasr suresinin kısa olmasına rağmen Medeni olması bu maddenin de istisnasının olduğunu göstermektedir.

B- Medeni Ayet ve Surelerin Özellikleri

1- Fiziki ve Muhteva Özellikler

a- Medeni Fiziki Özellikler

aa- Uzun Metrajlı Ayetler:

Mekki surelerin aksine Medine döneminde nazil olan ayetlerin gözle görülür derecede uzun metrajlı hale geldikleri gözlenmektedir. Hakikaten ayetlerin uzunluğu, içeriklerinin de teenni ve acele edilmeden okunup düşünülmesi imkanını doğurmaktadır. Kısa metrajlı ayetler yapıları itibariyle daha ziyade vicdanı ve duyguları harekete geçirirken, uzun olanların ise daha ziyade akli ve idraki harekete geçirdiği ifade edilebilir. Ayrıca bu dönemdeki ayetler oldukça ağırbaşlı, yumuşak ve işi acele getirmeyen bir tavır içerisinde mesajlarını ulaştırmaktadır. Bunun dışında secili ayetler de oldukça azalmakta ve hatta nadiren görülmektedir.⁸⁷⁵

Esasında Kur'an'ın Medine'deki muhataplarının müslüman olması, onların hiç bir şekilde itiraz etmeden inen vahyi can kulağıyla dinleme özelliğine sahip olmaları

⁸⁷⁵Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 184 ; Muhammed Kutub, *Dirâsât*, 20 ; ez-Zehebî, *el-Vahyu ve'l-Kur'an*, 122 ; el-Bûtî, *min Ravâi'l-Kur'an*, 85 ; İbrâhîm Ali Umer, *el-Kur'an Târîhuhû ve Âdâbuhû*, 70 ; el-Kar'âvî, *el-Beyân*, 114 ; Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, III, 11 ; Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, 84 ; Ebû Şehbe, *el-Medhal*, 209.

anlamına gelmektedir. Dolayısıyla inen ayetlerin de bu iltifata karşı muhataplarına daha fazla eğitici ve öğretici bilgileri ve konuları zikretmesi, meseleleri daha uzun ve detaylı olarak açıklaması beklenebilecek bir durumdur.⁸⁷⁶

Gerçekten de özellikle Medine döneminde zaman geçtikçe Mekki ayetlerde görülen volkanik patlama kabilinden çok güçlü bir etkiye sahip kısa ve dokunaklı ayetler yerini daha uzun, akıcı, üslubu daha açık ve kolay, ve muhtevası daha detaylı ayetlere bırakmakta olduğu açıkça görülmektedir. Fazlur Rahman'ın da haklılıkla vurguladığı gibi bu durum artık Medeni ayetlerde hiç etkinlik ve güçlü psikolojik motivasyonun kalınması anlamına kesinlikle gelmemektedir. Örnek olarak Medeni olan el-Haşr suresinin 21. ayetinin ruhlarda bıraktığı volkanik tesir izlenebilir.

Dolayısıyla dönemin gerektirdiği durum itibarıyla ayetlerin artık etkinliğini kaybettiğinin söylenmemesi gerekmele birlikte, ayetlerin içeriklerinde ve cümlelerinin uzunluğunda bir değişimin olduğu da yine görülmektedir.⁸⁷⁷

Medinedeki ayetlerin uzun olduklarıyla ilgili Hafnâvî'nin de zikrettiği şu örnek verilebilir: el-Mücâdele suresiyle başlayan ve Medine'de nazil olan 28. cüz, toplam 137 ayetten oluşurken yarım cüz, yani on sayfa uzunluğundaki başka bir Medeni sure olan el-Enfâl suresi 75 ayete sahip olmaktadır. Buna mukabil yine on sayfa yani yarım cüz uzunluğundaki ve Mekki olan eş-Şuarâ suresi ise 227 ayete sahiptir.⁸⁷⁸

⁸⁷⁶Bkz. er-Rûmî, *Dirâsât*, 149 ; İbrâhîm Ali Umer, *el-Kur'an Târîhuhû ve Âdâbuhû*, 70.

⁸⁷⁷Fazlur Rahman, *Islam*, 30.

⁸⁷⁸el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 466-467

ab- "yâ eyyuhellezîne âmenû" İbaresinin Geçmesi:

Bazı istisnalar hariç içerisinde "ey iman edenler" anlamına gelen "yâ eyyuhellezîne âmenû" ifadelerinin geçtiği sureler Medenidir.⁸⁷⁹

b- Medeni Muhtevayla İlgili Özellikler

ba- Detaylı Delil ve Argümanların Kullanılması:

Dini hakikatlarla ilgili delil ve argümanların tafsilatlandırılarak sunulması ve detaya ilişkin içerikler yüklenmesi yine bu dönemdeki ayetlerin özelliklerindendir. Örneğin namaz, zekat, hac, nikah, boşanma, alışveriş ve faiz gibi uygulamalarla ilgili detaylı açıklama ve vurgular Medeni Kur'an'ın karakteristik özelliklerindendir.⁸⁸⁰

bb- Savaş ve Hükümleri:

İçerisinde kıtal emrinin, savaş, barış, ganimetler ve esirlerle ilgili hükümlerin yer aldığı her sure Medenidir. Zira kıtal anlamındaki cihad ancak Medine'de meşru kabul edilmiştir.⁸⁸¹

⁸⁷⁹Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 61 ; er-Rûmî, *Dirâsât*, 147 ; Na'im, *Islamic Reformation*, 55.

⁸⁸⁰Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 184 ; ez-Zehebî, *el-Vahyu ve'l-Kur'an*, 122 ; Mennâu'l-Kattân. *Mebâhis*, 64 ; er-Rûmî, *Dirâsât*, 148 ; Muhammed Sâlim, *fî Rihabi'l-Kur'an*, I, 71 ; el-Bûtî. *min Ravâi'l-Kur'an*, 85 ; el-Kar'âvî, *el-Beyân*, 115-116 ; Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, 84 ; Ebû Şehbe. *el-Medhal*, 208.

⁸⁸¹ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 191 ; ez-Zehebî. *el-Vahyu ve'l-Kur'an*, 121-122 ; Muhammed Sâlim. *fî Rihabi'l-Kur'an*, I, 71 ; el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 468 ; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 61 ; el-Bûtî. *min Ravâi'l-Kur'an*, 85 ; er-Rûmî, *Dirâsât*, 148 ; İbrâhîm Ali Umer, *el-Kur'an Târîhuhû ve Âdâbuhû*, 70 ; el-Kar'âvî, *el-Beyân*, 116 ; Ebû Şehbe. *el-Medhal*, 209.

bc- Hadler ve Miras Dağıtımı:

İçinde hadlerin ve miras paylarının yer aldığı her sure de yine Medenidir.⁸⁸² Nitekim Zerkeşî'nin Hişâm b. Muhammed el-Kelbî'nin babasından naklettiği bir rivayete göre "*içerisinde hadlerin ve feraizin zikredildiği bütün sureler Medenidir*".⁸⁸³ Aslında feraizle birlikte, diğer detaya müteallik şer'î hükümlerle; ibadet, muamelat, feraiz, hadler, medeni düzenlemeler, cana ve mala karşı yapılan kasıtlar, sosyal ve ferdi haller ve aile nizamıyla ilgili kuralların da içinde kaldığı daha başka durum ve davranışlarla ilgili pek çok konu da Medine'de meşru kabul edilmiştir. Dolayısıyla tüm bu konularla ilgili ayetler de Medenidir.⁸⁸⁴

bd- Münafıklara Değnilmesi:

el-Ankebût suresi hariç içinde münafıkların hallerinin, davete karşı takındıkları tutumların, içlerinde gizledikleri düşmanlık, kin ve nefretin zikredildiği bütün sureler Medenidir.⁸⁸⁵ Tahkike göre el-Ankebût suresi Mekkidir ancak içinde münafıklardan bahseden ilk 11 ayeti Medenidir.⁸⁸⁶

⁸⁸²ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 191 ; ez-Zehebî, *el-Vahyu ve'l-Kur'ân*, 121 ; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 64 ; el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 468 ; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 61 ; er-Rûmî, *Dirâsât*, 148 ; el-Cezâirî, *et-Tibyân*, 34 ; Ebû Şehbe, *el-Medhal*, 205.

⁸⁸³ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 188 ; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 23 ; er-Rûmî, *Dirâsât*, 147.

⁸⁸⁴Bkz. İbrâhîm Ali Umer, *el-Kur'ân Târihuhû ve Âdâbuhû*, 71 ; Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, III, 11.

⁸⁸⁵ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 188 ; ez-Zehebî, *el-Vahyu ve'l-Kur'ân*, 121-122 ; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 64 ; Muhammed Sâlim, *fî Rihâbi'l-Kur'ân*, I, 72 ; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 61 ; er-Rûmî, *Dirâsât*, 147-148 ; İbrâhîm Ali Umer, *el-Kur'ân Târihuhû ve Âdâbuhû*, 71 ; Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, III, 11 ; el-Cezâirî, *et-Tibyân*, 34-35 ; Ebû Şehbe, *el-Medhal*, 205-209.

⁸⁸⁶es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 23 ; ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 191 ; el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 468 ; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 61 ; er-Rûmî, *Dirâsât*, 147 Ayrıca bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XX, 132-133.

Gerçekten de Mekke döneminde nazil olan Kur'an'da 13 yıl boyunca hiç münafıklardan söz edilmezken Medine'ye hicretle birlikte inen vahyin gündem maddelerinden birini de münafıklar oluşturmaktaydı. Aslında bunun gereği de açıktır. Çünkü müslüman olma yönünde en küçük bir baskı bile olmadığı, aksine mevcut müşrik statükodan vazgeçmeme yönünde güçlü bir baskının söz konusu olduğu Mekke ortamında netlik ve şeffaflık mevcuttu. İnanan inandığını ilan ediyor, inanmayan da bunu ortaya koyuyordu. Davetin tek aracı olarak sadece *hikmet ve güzel öğüt*⁸⁸⁷ görülebilmekteydi ve bu dönemin pek çok başka ayeti de barışçı içeriklerle doluydu. Ama Medine döneminde artık İslam, azınlıkların temsil ettiği bir dinin değil, çoğunluğun ve idarece hakim nizamın temsil ettiği bir dinin adını oluşturmaktaydı.⁸⁸⁸

Ancak belki burada Kur'an açısından konumuzun dışında olan şu mesele gündeme getirilebilir: Mekke döneminde müslümanlar lehine bir münafıklığın söz konusu olması mümkün görünmemesine rağmen, müşrikler aleyhine bir münafıklığın olması mevcut ortamın bir ürünü şeklinde ortaya çıkabilir. Yani aslında içinden müslüman olup da bunu müşrik baskıdan çekindiği/korktuğu için

⁸⁸⁷Bkz. en-Nahl (16) : 125.

⁸⁸⁸Bkz. Tâhâ, *The Second Message of Islam*, 126. Burada et-Taberî söz konusu ayetlerin de Mekke'deki bir gurup münafık hakkında nazil olduğuna yönelik İbn-i Abbas'dan ve Dahhâk'ten gelen çeşitli haberlere de yer vermekte ancak, kendisinin de tercih ettiği görüşün. surenin ilk on ayetinin Mekki diğerlerinin ise Medeni olduğunu söylemektedir. Bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XX, 133. Mekke döneminde münafık bulunup bulunmadığı konusunda belki iki karşıt görüşü cemetmesi yönüyle de tercih edilebilecek olan Mevdudi'nin şu görüşüne burada yer verilebilir: Ona göre Mekke döneminin son yıllarına doğru ikiyüzlülük, münafıklık alametleri görünmeye başlamıştır. Bu durum Medine'ye gelindiğindeyse daha da koyu bir hal alarak pur münafıklık ortaya çıkmıştır. Örneğin Mekke'de İslam'ın hak olduğuna inandığını söyleyen, fakat bu inancın sonuçlarını yüklenmeye, dünyevi fayda ve ilişkilerini feda etmeye ve bu inanç kabul edildiğinde hemen ardından gelen karşı çıkışlara katlanmaya hazır olmayan bazı kimseler vardı. Bkz. *Tefhim*, I. 45-46. Ayrıca konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Bintü's-Şâtî', *Maa'l-Mustafâ*, 305-322.

ifade edememe şeklinde bir tür müslümanlık lehine, müşriklik aleyhine münafıklıktan bahsedilebilir.

Oysa Fazlur Rahman'a göre nifakla ilgili kelimeler, anlamları Medine dönemindeki kadar güçlü olmamakla birlikte Mekke döneminden itibaren geçmeye başlamaktadır. Yine ona göre, ilgili kelimelerin daha yumuşak anlamlı ya da henüz anlamı kesinlik kazanmamış kullanımlarda gelmesi söz konusu ayetlerin Medeni değil, Mekki olduğunu göstermektedir.⁸⁸⁹ Bu görüşünde Fazlur Rahman'a söz konusu kelimelerin yumuşak anlamlar içermesi ya da henüz anlamlarının kesinlik kazanmış olmamasının tek başına ilgili ayetlerin Mekki olduğuna dair delil olamayacağı şeklinde cevap verilebilir. Nitekim ilgili ayetler Medine döneminin nifakın çok fazla kızışmamış ve şiddetlenmemiş bir safhasında da pekala inmiş olabilir.

Kaldı ki İslam alimlerine göre münafıklık durumu Mekke'de olabilen bir durum değildir. Aksine -daha önce de söylendiği gibi- müşriklerin eziyet ve işkencelerinden sonra tersi durum söz konusu olabilmekteydi.

Bu itibarla Medine döneminin hemen başında münafıklığın başladığı da görülmemektedir. Bedir savaşında müslümanların zafer kazanması Abdullah b. Übeyy b. Selül gibi çeşitli beklentileri olan müşriklerin nifak yapmaya başlamalarıyla ortaya çıkmıştır.⁸⁹⁰

⁸⁸⁹Fazlur Rahman. *Ana Konularıyla Kur'an*, 299-300.

⁸⁹⁰Geniş bilgi için bkz. İbn Kesir, *Tefsîr*, I. 48.

be- Ehl-i Kitap'la Mücadele:

Ehl-i Kitap mensuplarıyla yapılan tartışmaların içinde yer aldığı ayetlerin de Medeni olduğu görülmektedir. Zira Mekke dönemi ayetlerde özellikle Yahudiler noktasında sert ve şiddetli eleştiri ve hamlelerin yer almadığı görülmektedir. Bu dönemdeki ayetlerde Hz. Musa, Firavun ve İsrâiloğulları kıssası zikredilmekle yetinilmiş, hedef olarak da diğer peygamberlerin kıssalarından beklenen etki beklenmiştir. İzzet Derveze'nin de isabetle kaydettiği gibi Mekke dönemi ayetlerde Yahudiler şahit makamında zikredilmişlerdir.⁸⁹¹ Ancak Medeni ayetlerde bütün açıklığı ve sertliğiyle onların bozuk akide ve düşünceleri, müslümanlara karşı besledikleri hile ve kinin ortaya çıkarılması gibi konulara yer verilmekte, onların kendi dinleriyle köken birliğine sahip olan yeni dine, İslama, iman etmeleri noktasında çeşitli argümanlar ve tartışmalar gündeme alınmaktadır. Son tahlilde de onların İslam sancağı altına dahil olmaları gerektiği ifade edilerek davet edilmektedir.⁸⁹²

Müşrikler Mekke'de Kur'an'ın olumsuz anlamda muhataplarıken Medine'de bu olumsuz muhataplar yerlerini, genelde Yahudi, Hristiyan ve münafıklara terkettiler. Bu dönemde Kur'an, ehl-i kitap mensuplarının İslam dini altında toplanmaları gerekçesiyle sahip oldukları olumsuz ve batıl düşünce ve itikatlarının aleyhine güçlü deliller getirmektedir. Bu itibarla Medine döneminde değinilen konular açısından da muhatapların; tevhit, nübüvvet, vahiy, ahiret ve melekler gibi gaybi konulara aşinalıkları olan ehli kitap mensubu olmaları gayet uyumlu bir

⁸⁹¹Bkz. Derveze. *Kur'ânü'l-Mecîd*, 146-147.

⁸⁹²Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 64 ; er-Rûmî, *Dirâsât*, 148 ; İbrâhîm Ali Umer, *el-Kur'ân Târîhuhû ve Âdâbuhû*, 70 ; Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, III. 11 : Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, 84 ; Ebû Şehbe, *el-Medhal*, 208-209.

tercihin ifadesi olmaktadır. Bir anlamda konular muhatapları, muhataplar konuları gerekli kılmak suretiyle inen vahyin vakıayla ilişkisini çok yakından gözler önüne sermekteydi.⁸⁹³

Bununla ilgili olarak ortaya çıkan başka bir hususiyete ise Fazlur Rahman işaret etmekte ve Medine döneminde olan önemli bir başka değişikliğin de Tevrat ve İncil'in ismen ve çokça zikredilmesinin olduğunu ifade etmektedir. Oysa Mekke döneminde İncil'den çok az bahsedilmiştir.⁸⁹⁴

bf- İdari Prensipler:

İdare kurallarından, yönetimde şuranın öneminden, ihtilaf vukuunda kitaba ve Peygambere müracaat edilmesi gerektiğinden bahseden ayetler Medenidir.⁸⁹⁵

bg- İbadet ve Muamelatla İlgili Düzenlemeler:

İbadetler ve muamelatla ilgili hukuki düzenlemeler ve bunlarla ilgili olarak terettüp eden çeşitli hükümlerin içinde yer aldığı ayetler de Medenidir.⁸⁹⁶ Sözelimi oruç ibadetinin Mekke'de değil de Medine'de farz kılınması buna örnek olarak verilebilir.⁸⁹⁷

Mekke döneminde genelde yeni dinin ana ilkelerini tebliğ eden ve mü'minlerin ahlaken olgunlaşması konusuyla daha ziyade meşgul olan vahiy, Medine'de küçük

⁸⁹³Bkz. ez-Zehebî, *el-Vahyu ve'l-Kur'ân*, 122 ; Mevdudî, *Tefhim*, I. 43-44 : Muhammed Sâlim. *fî Rihabî'l-Kur'an*, I, 71.

⁸⁹⁴Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 285.

⁸⁹⁵el-Bûtî. *min Ravâi'l-Kur'ân*, 85 ; el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 468.

⁸⁹⁶el-Hafnâvî, *Dirâsât*, 468 ; el-Kar'âvî, *el-Beyân fî Ulûmî'l-Kur'ân*, 116.

⁸⁹⁷Bunun sebebini müsteşrikler Medine'deki Yahudi geleneğinin taklit edilmesi olarak değerlendirmektedirler. Bkz. Bell, *"Mohammed's Call"*, 16.

bir İslam devletinin kurulmasıyla bundan böyle sosyal, kültürel, ekonomik, politik ve hukuki problemlere de değinmeye başlamıştır.⁸⁹⁸

bh- "Rasül" olarak Peygamber'e İtaatın Emredilmesi:

Rasül olarak Hz. Peygamber'e itaat edilmesini isteyen ayetler de Medenidir⁸⁹⁹ Kur'an-ı Kerim'de *ve etîu'llâhe ve rasûlehû* kalıbı yaklaşık otuz ayette geçmekte ve tamamı da Medeni surelerde yer almaktadır. Ayrıca bu kullanımların tamamında da *rasûl* kelimesi harf-i tarifli olarak gelmektedir.⁹⁰⁰

bı- Hz. Peygamber'in Evlilik ve Aile Yaşantısının Zikredilmesi:

Medine'de nazil olan sure ve ayetlerde Hz. Peygamber'in @ evlilik ve aile yaşantısı ile ilgili pek çok bölümler yer almaktadır ki, bu koulara Mekki dönem Kur'an'ında hemen hemen hiç rastlanmamaktadır.⁹⁰¹

bi- Zafer Vadedilmesi:

Müslümanlara başarı ve zafer vaadeden ayetler de Medine ^{dönemi} ayetlerinin özelliklerindendir.⁹⁰²

⁸⁹⁸Bkz. Mevdudi, *Tefhim*, I, 44.

⁸⁹⁹Bkz. Arkoun, *Kur'an Okumaları*, 279 ; "*İslam ve Siyaset*" Tezkire. Bahar-Yaz 7/8, 1994. s. 143.

⁹⁰⁰Bu ayetler için bkz. Al-i İmran (3) : 32, 132 ; en-Nisâ (4) : 59, 80 ; el-Mâide (5) : 92 ; el-Enfâl (8) : 1, 20, 46 ; en-Nûr (24) : 54 ; Muhammed (47) : 33 ; el-Mücâdele (58) : 13 ; et-Tegâbûn (64) : 12. Anlamca çok farklı olmayan ve şart cümlesi formundaki ayetler için bkz. en-Nisâ (4) : 13, 69, 80 ; et-Tevbe (9) : 71 ; en-Nûr (24) : 54 ; el-Ahzâb (33) : 33, 71 ; el-Fetih (48) : 17 ; el-Huçûrât (49) : 14 ; Ayrıca bkz. Al-i İmran (3) : 172 ; en-Nisâ (4) : 64, 115 ; el-Mâide (5) : 104 ; el-Enfâl (8) : 24, 27 ; en-Nûr (24) : 47, 51 ; el-Ahzâb (33) : 66 ; el-Mücâdele (58) : 8.

⁹⁰¹Bkz. Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, III, 11.

⁹⁰²Bkz. el-Bûtî, *min Ravâi'l-Kur'ân*, 85.

2- Daimi Olup Olmamaları Açısından Medeni Özellikler

Mekki özelliklerde yapıldığı gibi Medeni ayet ve surelerin özelliklerini de yine daimi olup olmamaları açısından iki kısma ayırmak gerekmektedir.⁹⁰³ Buna göre;

a- Daima görülen özellikler

b- Her zaman görülmeyen özellikler

a- Daima Görülen Özellikler:

aa- İçerisinde "ey iman edenler" anlamına gelen *yâ eyyühellezîne âmenû* ifadelerinin ister başta, ister ortada ve ister sonda geçtiği bütün ayet ve sureler Medenidir. Nitekim bu kriterin devamlı olduğunu İbn Atıyye ve İbnü'l-Gars gibi daha başka alimler de ifade etmektedir.⁹⁰⁴

Ancak bazı alimlerin de dedikleri gibi⁹⁰⁵ el-Hac suresi'nin Mekki olmasına rağmen içerisinde *yâ eyyühellezîne âmenû* ifadesiyle başlayan bir ayetin⁹⁰⁶ bulunması bu maddenin de aslında daimi olmadığını gösterebilir.

Aslında Kâdî'nin de dediği gibi⁹⁰⁷ bu kriter konulurken sahih bir nakle dayanılmışsa isabet oranı artar, şayet böyle değil de Medine'de mü'minlerin çoğunlukta olması gibi akli bir sebep baz alınmışsa isabet oranı düşük olabilecektir. Çünkü Razi'nin de tefsirinde dediği gibi pekala Allah Teala'nın Mekke'de de

⁹⁰³Bkz. Muhammed Sâlim. *fî Rihâbi'l-Kur'an*, I. 67-68.

⁹⁰⁴es-Suyûtî, *el-İtkân*, I. 22.

⁹⁰⁵es-Suyûtî, *el-İtkân*, I. 23.

⁹⁰⁶el-Hac (22) : 77.

⁹⁰⁷es-Suyûtî, *el-İtkân*, I. 23.

azınlıkta olmalarına rağmen mü'minlere mü'min ismiyle, sıfatıyla veya cins ismiyle hitapta bulunması gayet muhtemel görünmektedir.⁹⁰⁸

b- Her Zaman Görülmeyen Özellikler:

ba- Uzun sureler genelde Medenidir. Bu bağlamda el-En'âm suresinin de oldukça uzun bir sure olmasına rağmen Mekki olması bu maddenin istisnasının bulunduğunu göstermektedir.⁹⁰⁹

III- MEKKİ-MEDENİ SURELERDEKİ KISSALARIN VE BAZI MÜNFERİT KAVRAM VE KONULARIN KULLANILMASI

A- Kıssalar:

Kur'an'ın anlattığı kıssalar zaman geçtikçe yenilenmekte, bilgiler detaylanabilmekte ve Medine dönemindeki kıssalar anlatılan olayı daha belirli ve açık olarak verebilmektedir.⁹¹⁰

Bell'in de ifade ettiği gibi içerisinde kıssa anlatılan herhangi bir suredeki formun hangi aşamadaki form olduğunun belirlenmesi gerekmektedir.⁹¹¹ Çünkü bir kıssanın çeşitli surelerde anlatıldığı, bu anlatımların da diğerinin genelde aynı olmadığı ve bunun da ayetin siyakiyla belirlendiği bilinmektedir. Bu açıdan aynı

⁹⁰⁸es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 23.

⁹⁰⁹Bkz. İbrâhîm Ali Umer, *el-Kur'ân Târihuhû ve Âdâbuhû*, 70.

⁹¹⁰Fazlur Rahman, *İslam*, 16.

⁹¹¹Bell, *"Muhammed and Previous Messengers"*, 331.

kıssanın bu değişik anlatım versiyonlarının bir sıralamasını yapmaya çalışmak, Kur'an'ın eğitim ve irşad açısından yöntemine de ışık tutabilir.⁹¹²

Örneğin Hz. Musa ve kardeşi Harun kıssası Kur'an'da kendisine en çok yer verilen ve en çok tekrar edilen kıssalar arasında yer almaktadır. Örneğin bu kıssanın dönemlere göre nasıl bir değişiklik/gelişme arzettiğinin izlenmesi oldukça ilginç olabilir. Hem sonra acaba Musa kıssası Mekke döneminde nasıl bir form içerisinde sunulmuş; Medine'ye gelindiğinde ise orada Yahudilerin bulunması sebebiyle nasıl bir genişlemeye tabi tutulmuştu?⁹¹³

Kuşkusuz bu başlık altında sözü edilen konunun da başlı başına müstakil bir çalışma içerisinde ele alınmaya değer olduğunu, bu genişliği yönüyle çalışmamızın boyutlarını aştığını ifade ederek geçmek istiyoruz.

B- Münferit Kavramlar:

Kur'an'da karakteristik özelliğe sahip olan bazı kavramların Mekke ve Medine dönemlerine ait versiyonları ortaya konularak, Mekki-Medeni İlmüne katkıda bulunma da söz konusu olabilmektedir. Örneğin, içinde *esâtîr*⁹¹⁴ ifadesinin geçtiği ayetlerin⁹¹⁵ Mekkî olduğunun söylendiğini İbnü'l-Gars ifade etmekte ve bu

⁹¹²Kur'an'daki kıssaların söz konusu özellikleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât*, II, 67 : III, 419 ; Hicâzî, *el-Vahdetü'l-Mevdûtiyye*, s. 53 ; Mevdudî, *Kur'an'ı Nasıl Anlayalım*, çev. Bekir Karlığa, 6. Bsk., İst. 1991, İşaret Yay., s. 46-47 ; Seyyid Kutub, *et-Tasvîru'l-Fennî fi'l-Kur'ân*, 2. Bsk., Mısır, trz., Dâru'l-Meârif, s. 128-129 ; Ahmed eş-Şîrbâsî, *"min Esrâri'l-Kur'âni'l-Kerîm"*, Mecelletü'l-Ezher, c. XX, cüz: 2, 1368/1948, s. 166 ; es-Saidî, Abdülmüteâl, *"Teşâbuhu Makâsidi'l-Kur'ân"*, Mecelletü'l-Ezher, c. XX, cüz: 1, 1368/1948, s. 67-68.

⁹¹³Bell, *"Muhammed and Previous Messengers"*, 332.

⁹¹⁴Kavram hakkında bkz. İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 2007.

⁹¹⁵İçinde bu ifadenin geçtiği ayetler şunlardır: el-En'âm (6) : 25 ; el-Enfâl (8) : 31 ; en-Nahl (16) : 24 ; el-Mü'minûn (23) : 83 ; el-Furkân (25) : 5 ; en-Neml (27) : 68 ; el-Ahkâf (46) : 17 ; el-Kalem (68) : 15 ; el-Mutaffifin (83) : 13.

gerekçeden hareketle el-Mutaffifin suresinin içinde bu ifadenin yer alması sebebiyle⁹¹⁶ surenin Mekki olduğunu ifade etmektedir.⁹¹⁷

Bunun gibi Fazlur Rahman, *el-ahzâb*⁹¹⁸ kavramını Mekki ve Medeni surelerdeki kullanımına göre ele almakta ve önemli tespitlerde bulunabilmektedir. Buna göre Medine'deki önemli bir başka gelişme de Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlar olmak üzere üç ayrı toplumun tanınmasıdır. Nitekim Mekke döneminde "mezhep" ve "parti" anlamına gelen "*ahzâb*" ve "*şîye*" (müfredleri *hızb* ve *şî'a*) kelimeleri Medine döneminde kullanılmamaktadır. Artık bu kelimelerin verdikleri anlamların yerine Medine döneminde "*ehl-i kitab*" kavramı kullanılmaktadır.⁹¹⁹ Böylesi bir iddianın isabetli olması durumunda da yine Mekke ve Medine dönemlerinin arka planlarına göre söz konusu tespitin muhtemel anlam ve mesajları ortaya çıkmış olacaktır.

Bunun dışında harf-i tarifli ve tarifsiz formlarıyla "*Kitab*" kelimesi de dönemlere göre üzerinde durulabilecek bir kavramdır. Fazlur Rahman'a göre bu kelime bütün Mekke dönemi boyunca Kur'an'ın bir müjdecisi olarak "*Musa'nın kitabı için ve hemen hemen sadece ona işaret etmek için kullanılmıştır.*"⁹²⁰ Kuşkusuz Kur'an'a Mekki-Medeni doğrultusunda yapılacak yaklaşımlar bu iddiaların gerçek olup olmadıklarını ve böylelikle içerdikleri mesajların ne anlama geldiklerini gösterecektir.

⁹¹⁶Bkz. Mutaffifin (83) : 13.

⁹¹⁷Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 18.

⁹¹⁸Kavram hakkında bkz. İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, 853.

⁹¹⁹Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 277-279, 285.

⁹²⁰Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 272.

Aynı şekilde gaybi boyutu ifade eden kavramlar da yine Mekki ve Medeni olma durumlarına göre ele alınabilir. Örneğin Kur'an'da gayb aleminden bilgi aktarımını ifade eden terimlerin başında türevleriyle birlikte "*vahy*" ve "*nezele*" kavramları gelmektedir. Mekki surelerde ağırlıklı olarak "*vahy*" kavramının kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Mekke döneminin ileriki yıllarına ait olan ve tertipteki sırası 17 olan el-İsrâ suresinin 39. ayetinde bir dizi davranış kuralları anlatıldıktan sonra "*Bu, Rabbinin sana vahyettiği hikmettendir*" denmektedir. Aynı şekilde "*Böylece sana emrimizden bir ruh vahyettik*"⁹²¹ ayeti de geç dönem Mekki surelerden birine aittir. Geç Mekke döneminde, önceki "*vhy*" kalıbının yerini, el-kitab'la bağlantılı olarak "*nzl*" kökünden türeyen kelimeler almaya başlamaktadır.⁹²²

Bu tür kavramlarla ilgili olarak Müsteşrik Buhl da konuya bir terimle girmekte ve Allah'ın "*rahmân*"⁹²³ isminin Medeni surelerde zikredilmediğini, bu ismin sadece Mekki surelerin özelliklerinden birisi olduğunu söylemektedir. Subhi Salih'in de ifade ettiği gibi ona verilebilecek en kolay cevap el-Bakara suresinin 163. ayeti olan *ve ilâhukum ilâhun vâhidün lâ ilâhe illâ hüve'r-rahmânü'r-rahîm* ayetinin bulunduğunu hatırlatmak olacaktır. Çünkü el-Bakara suresinin Medeni olduğunda kimsenin şüphesi bulunmamaktadır.⁹²⁴

⁹²¹eş-Şûrâ (42) : 52.

⁹²²Daha geniş bilgi için bkz. Tilman Nagel, "*Tarihi Araştırma Konusu Olarak Kur'an*", çev. Ali Dere, İslami Araştırmalar, c. IX, S:1, 1996, s. 60.

⁹²³Kavram hakkında bkz. İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 1612.

⁹²⁴Bkz. Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 181 (dipnot).

Yine başka bir tespit de "*nebî*"⁹²⁵ kavramıyla husus ilgi çekici olabilir: Mekke döneminin son zamanlarından Medine döneminin önemli bir kısmına kadar "*nebî*" kelimesinin kullanılmasında bir artış olduğu görülmektedir.⁹²⁶

"*Tağut*" terimi, Mekke döneminin son yıllarında kullanılmaya başlamış ve ilk olarak Mekki en-Nahl ve ez-Zümer surelerinde yer almıştır.⁹²⁷ Daha sonra Medine devrinde de kullanılmaya devam etmiştir.⁹²⁸

"*İblis*"⁹²⁹ kelimesi ise hemen hemen tamamen Mekke devrinde kullanılmıştır. Medine devrinde sadece bir yerde⁹³⁰ -ki o da ilk Medeni ayetlerdedir. "*Şeytan*" kelimesi ise, her halde teşbih olmayan çoğul şeklinin hemen hepsi Mekki surelerde geçmektedir. Çünkü el-Bakara suresinin 14. ve 102. ayetlerindeki "*şeytanlar*" ifadelerini teşbih olarak yorumlamak mümkündür. Bundan dolayıdır ki artık Medeni ayetlerde "*İblis*" kelimesi ve şeytan kelimesinin çoğulu kullanılmamaktadır. Diğer taraftan Medeni ayetlerde tekil olarak "*şeytan*" kelimesi kullanılmış, "*tağut*" kelimesinin kullanımı da sıklık kazanmıştır.⁹³¹

Vahyin Hz. Peygamber'e taşıyıcısı olan meleğin "*Cebrail*"⁹³² ismi, Kur'an'da Medeni ayetlerde görünmeye başlamaktadır. Mekke döneminde vahiy meleği olarak Cebrail ismi geçmemektedir. Başka bir deyişle meleklerin vahiyle ilişkisi

⁹²⁵Kavram hakkında bkz. İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VI, 4315.

⁹²⁶Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 181.

⁹²⁷Bkz. en-Nahl (16) : 36 ; ez-Zümer (39) : 17.

⁹²⁸Medine dönemindeki diğer kullanımları için de bkz. el-Bakara (2) : 256, 257 ; en-Nisâ (4) : 51, 60, 76 ; el-Mâide (5) : 60.

⁹²⁹Kavram hakkında *b-l-s* maddesine bkz. İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 343.

⁹³⁰el-Bakara (2) : 34.

⁹³¹Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 249, 265.

⁹³²Kavram hakkında bkz. İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 535.

konusu Mekke'de gündeme getirilmemiştir.⁹³³ İzutsu'nun da ifade ettiği gibi Mekke döneminde vahiy getiren melek ile ilgili olarak sadece sembolik olarak "*rûhu'l-kuds*"⁹³⁴ denmektedir.⁹³⁵

C- Münferit Konular:

Belirli bazı konuların da Mekki ve Medeni surelerde yer alıp almadığı, yer alıyorsa nasıl bir gelişme seyrettiği, sözgelimi Mekki surelerde yer almayıp, Medine'deki surelerde yer almışsa hangi hadiselerin bunda etkin olduğu gibi tartışmalar da yapılabilir:

Örneğin Mekke'de ehl-i kitabın bulunup bulunmadığı, dolayısıyla onlarla ilgili konulara ilişkin ayetlerin Mekki olup olmaması ile yakından alakalı bir husustur.

Fazlur Rahman'a göre Hz. İsa ve İncil'de bahsi geçen diğer şahsiyetler Mekke döneminin ilk zamanlarında Kur'an'da geçmemektedir. Fakat Mekke döneminin ikinci yarısında muhtemelen Habeşistan'a hicret sonrasında bunlardan bahsedilmektedir. Arabistan'da Hristiyanlığın yaygın olmasına rağmen İncil'in Kur'an'daki kullanımı Hz. Musa'nın Tevrat'ına göre daha silek olmuştur. Bunun şu ana kadar tatmin edici bir cevabının verilmemesini merak uyandırıcı olarak ifade eden Fazlur Rahman'a göre ilk dönemlerde semavi kitaplardan bahsedilmeyişi Hz. Peygamber'in peygamberliğinin ilk yıllarında önceki semavi kitaplardan ya hiç ya da

⁹³³Bkz. Bell, "*Mohammed's Call*", 15 ; Bell, "*Muhammad's Visions*", 149. Ayrıca bkz. İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 167. Bu isim Kur'an'da iki surede toplam üç defa geçmekte ve surelerin her ikisi de Medenidir. Bkz. el-Bakara(2) : 97, 98 ; et-Tahrîm (66) : 4.

⁹³⁴Kavram hakkında bkz. İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 1768.

⁹³⁵Bu ayetler için mesela bkz. en-Nahl (16) : 102 ; eş-Şuarâ (26) : 193.

çok az bilgisinin bulunduğunu ispat etmektedir.⁹³⁶ Ama bunun sebebinin Mekke'de ehl-i kitabın etkinlikte olmadığı vakiasıyla açıklanması daha isabetli görünmektedir.

Yahudilerin düşmanlıklarına yer verilen ayetlerin Medine döneminde olduğunu genelde bütün müsteşrikler de kabul etmektedirler.⁹³⁷

Bu başlık altında üzerinde durulabilecek bir başka konu da şudur: Mekke döneminde hileli ticaretin yaygın olması bu dönemde Şuayb (A.S)'in hileli ticaret şekillerine karşı toplumunu uyaran bir Peygamber olarak anlatılmasını gerektirmektedir. Hz. Peygamberin Mekke'de çözümlenmesini arzuladığı problemlerden biri de bu husus olmaktadır.⁹³⁸

Başka bir konu da; yine Mekke toplumunda Hz. Peygamber'in fakirlerle olan yakınlığından ve münaseberinden dolayı ileri gelen müşrik Araplar tarafından kınanması, kendisinden toplumun alt tabakasına ait olan bu kesimi etrafından kovmasını ancak bu taktirde kendisinin yanına gelebileceklerini ileri sürmeleri ve bu durumun da Hz. Peygamber'i üzmesi konusudur. Bu ortamda Hz. Nuh hakkında gelen ayetlerde toplumunun ileri gelenlerinin de Hz. Nuh'tan aynı isteklerde bulunduklarını ve bunu Nuh peygamberin reddettiği görülmektedir. Dolayısıyla davetin özüyle doğrudan bağlantılı olan bu sorun da böylece çözülmektedir.⁹³⁹

Topluma bağlılık gibi konuların da ağırlıklı olarak vurgulanması Medine'de nazil olan ayetlerde yapılmaktaydı ve bütün müslümanların kardeş oldukları gibi

⁹³⁶Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 272.

⁹³⁷Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 299.

⁹³⁸Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 274.

⁹³⁹Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 274.

hususlar⁹⁴⁰ yine bu dönemde ilan edilmekteydi.⁹⁴¹ Çünkü artık Medine'de kurulan yeni İslam toplum fertlerinin birbirlerine son derece güçlü ve sağlam bir şekilde kenetlenmeleri gerekmektedir. Aksi taktirde bir taraftan müşriklerin, diğer taraftan ehl-i kitabın ve başka bir taraftan da mü'minlerden görünüp içlerinde İslama karşı son derece kin ve nefret tohumu ekili münafıkların saldırı ve fitnelerine karşı taze ve körpe İslam toplumunu ayakta tutabilmek mümkün olamayabilirdi.

⁹⁴⁰ Mesela bu ayetler için bkz. el-Hucûrât (49) : 10; es-Saf (61) : 4 ; el-Haşr (59) :9

⁹⁴¹ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 112-113.

SONUÇ

Kur'an-ı Kerim'in beşeriyeti hem dünyada ve hem de ahirette karanlıklardan nura çıkarma gibi çok hayati bir misyona sahip çıkması ve şu anda yeryüzünde tahrif ve tagyirden korunmuş tek Allah kelamı olma meziyetiyle temeyyüz etmesi; doğru okunmasının, doğru anlaşılmasının ve doğru tefsir edilmesinin niçin en az kendisi kadar hayati olduğunun sebeplerini teşkil etmektedir.

Genelde bütün kitapların, özelde de Kur'an'ın en doğru ve en sağlıklı bir şekilde çözümlenmesinin ve yorumlanmasının, içinde vuku bulduğu/nazil olduğu tüm şartların ve konjoktürün bilinmesine bağlı olduğunda hiç bir şüphe bulunmamaktadır.

Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim'in hemen tamamı Mekke ve Medine olmak üzere iki dönemde nazil olmuştur. Dolayısıyla Kur'an ayetlerinin mutlaka Mekki ya da Medeni olma zorunluluğunun bulunduğu rahatlıkla söylenebilir.

Bu itibarla İslam davetinin ta baştan itibaren geçirdiği merhaleleri ve tecrübe ettiği olayları tedrici olarak çözümlere kavuşturmak suretiyle tüm engelleri nasıl aştığı, zafere yürüyüş yolunda nice imtihanlardan geçtiği ve bunların başarıyla üstesinden nasıl geldiği gibi çok önemli bir hatıranın da canlı tutulabilmesi Mekki-Medeni ilmi vasıtasıyla mümkün olacaktır.

Diğer taraftan hem Mekke'de, hem Medine'de, genelde ise tüm Arabistan Yarımadasında insan topluluklarının nasıl yaşadıkları, birbirleriyle ilişkilerinin nasıl olduğu, buradaki insan topluluklarının yeni din İslam'ın müntesiplerine karşı nasıl

bir tavır ve tutum içerisinde olduklarını bilmek de yine Mekkî-Medenî ilminin bilinmesine bağlıdır.

Aynı şekilde oluşan İslami fikir, tasavvur ve toplum yapısının hangi tedrici aşamalardan geçerek olgunlaştığının tespit edilebilmesi de Mekkî-Medenî ilminin bilinmesiyle gerçekleşecektir.

Bütün bunların yanında Kur'an'a yönelen bir okuyucunun ve yorumcunun ayetin anlamını, anlamın derinindeki ve arkasındaki mesajı doğru yere koyabilmesi ve hatadan korunabilmesi adına da bu ilmin gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Kuşkusuz Allah Teala, ilahi ve evrensel mesajını, rehberliğinin netliği ve mübin sıfatına sahip olması adına beşeri ve yerel motiflerle sunmayı murad etmiştir. İnsanlara hakikati gösterme misyonunu üstlenen aşkın mesajların da beşeri ve yerel düzleme inmesinden başka da çıkar yolu esasında bulunmamaktadır.

Bu itibarla ilk muhatapların yapısı gereğince yedinci miladi yüzyılın Arap elbisesi içinde gelen ilahi ve evrensel vahyin anlaşılması için bu yerel kıyafetin özelliklerini tanımak gerekmektedir. Dolayısıyla böyle bir tavır ve tutum içerisinde girerken ilahi kelam için uygun ve yakışık olmayacağını ileri süren görüşün bu endişesinin yersiz olduğu da ortaya çıkmış olmaktadır. Nitekim öncelikle beşeri yöntemlerle tahlil ve araştırmaya konu olan husus Allah Teala'nın Zâtı değildir. Beşeri düzlemin gereklerine göre tahlil ve araştırmaya konu olan husus, O'nun kelamı olmaktadır. Bu noktada Kur'an'ın kaynak ve köken itibarıyla vahiy, başka bir deyişle dikey; kullandığı araç, yani dil itibarıyla da beşeri, başka bir deyişle düşey olduğunu hatırlatmakta fayda mülâhaza edilmektedir.

Hem sonra ilahi ve aşkın olanla beşeri vasıtaları kullanması olgusunun birbirleriyle çatıştırılması da hiç gerekmemektedir. Nitekim bu vakıa olsa olsa ilahi iradenin insan fitratına, ihtiyaçlarına ve vazgeçilmezlerine duyduğu yakınlığı ve sıcaklığı olarak algılanmalıdır.

Nitekim Kur'an-ı Kerim gerçekleştirmeyi hedeflediği mesajlarını iletirken, kendisine muhatap aldığı toplumda hazır olarak bulduğu korkunç fesat tohumlarının ekili olduğu bir ortamda üslubunun çok dikkatli ve nazik olmasına özen göstermektedir. Aksi taktirde emirlerini ve yasaklarını, yükümlülüklerini; nüvesinin sağlam atılmadığı bir topluluğa deklare etmesinin çok fazla anlamı ve etkinliği olmayacaktı. Hz. Aişe'nin de dediği gibi, eğer ilk gelen ayetler *içki içmeyin* yasağını getirseydi, elbette insanlar içkiyi bırakmayacaklar; *zina etmeyin* yasağını getirseydi, kimse de zina etmeyi bırakmayacaktı.

Çünkü İslam öncesinde Araplar, elleriyle taş ve çamurdan yaptıkları putlara tapacak kadar kör ve sağır; Allah'a ortak koşacak kadar da yollarını şaşırmış kimselerdi. Vahyi tanımıyorlar, ahiret gününü yalanlıyorlar ve dirilişle alay ediyorlardı. Yoldan çıkmışlıklarının yanında ayrıca inatçılık, tartışmayı sevme ve söz ve beyan ustalığı gibi özelliklere de sahiptiler.

İşte böylesine olumsuz bir dönemde ve ortamda Mekki ayetler inmeye başlamıştı. Ortam gereği bu dönemdeki ayetlerin müşrik ve inatçı Araplara karşı şimşek gibi ani geldikleri, karşısında ikna olmama seçeneğinin akliliğinin kalmayacağı kadar keskin hüccetler getirdikleri görülmektedir.

Ancak 13 yıllık bir dönem sonunda Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara ve peygamberlere iman eden sağlam bir İslam topluluğu oluştu ve bu topluluğun fertleri ayrı ayrı akidelerinin adeta bedelini müşriklerin eza ve cefalarına karşı sabırla ödeyerek bu inancın kalplerinde köklü bir şekilde yerleşmesini sağladılar.

Akideleri uğruna imtihan üzerine imtihan geçiren bu mü'minlerden son olarak da yerlerini, yurtlarını ve varlarını yoklarını Mekke'de müşriklere bırakarak Medine'ye hicret etmeleri istenmişti. İşte bu sınavın ardından Medine'de güzide ve sağlam bir islam toplumu kurulmuş oldu.

Medine döneminin özelliklerine uygun olarak, bu dönem ayetlerinin adeta rahatlamış ve sükûnete ermişcesine uzun uzun geldikleri görülmektedir. Aruk, temelin üzerinde görünmesini dilediği, mü'minlerce gerçekleştirilmesini istediği ibadet, ahlak ve toplumsal davranış kuralları rahat rahat dikte ettirilebilirdi. Aynı kaynaktan geldiklerini vurguladığı ehl-i kitapla artık mücadele edilebilirdi. Çünkü akide sağlam temellere oturtulmadan, babaları vahiyle uyarılmamış Arapların şirkiyle mücadele edilmeden, daha az yanlış olan ehl-i kitapla Mekke'de mücadele etmek, hem jeopolitik hem de vahyin ruhu açısından uygun olmazdı. Medine, artık onların yanlışlarıyla da mücadele edilmesinin uygun olduğu bir yer konumundaydı.

Tefsir usulünün gelişim süreci boyunca, ilahi ile beşeri arasındaki yakınlık ve sıcaklığın sağlıklı ve sağlam kriterlerle kayıt altına alınabilmesi için çeşitli ilkeler geliştirilmiştir. Örneğin Arap dilini bilmek, bu ilkelerden birisi, hatta birincisidir. Buna vurgulayan önceki alimlerimiz Hz. Peygamber dönemindeki Arap dili üslubunun altını çizmişler, ancak bu doğrultuda sağlıklı bir Kur'an anlaması ve

yorumlamasının mümkün olacağını ifade etmişlerdir. Başka bir ilke olarak da nüzul sebeplerini vurgulayan alimlerimiz baştan beri savunulan ilahi olanın beşeri vasıtaları kullanması ilişkisine dikkat çekmişlerdir. Bir başka ilke olarak da alimlerimiz, Kur'an'ın ilk olarak kendilerine inmiş olan sahabe tabakasının gelen vahyi nasıl anladıklarıyla ilgili tüm malumatın bilinip Kur'an'ı anlama ve yorumlamada yönlendirici olarak kullanılmasına büyük ağırlık vermişlerdir.

Aslında bu ve buna benzer ilkeler, Mekkî-Medenî konusunu temellendirmekte ve bu anlamıyla konunun önceki alimlerin de dikkatini çekmiş olduğunu göstermektedir.

Üstelik Mekkî-Medenî konusu Kur'an'a parçacı olarak yaklaşan, onu sadece metninden anlamaya yönelen kimselerin -özellikle de müsteşriklerin- Kur'an'ın son derece güçlü bir iç yapıya sahip olduğunu, onda çelişki ve tutarsızlıkların bulunmadığını görmeleri açısından da önem arz etmektedir. Nitekim, Kur'an'ın indiği doğal ortam ve arka planından habersiz olan ve onun ayetlerini siyak bütünlüklerinden kopartarak parça parça anlamaya çalışan bazıları, Kur'an'ın kendi içerisinde çeşitli systemsizliklerin, kopuklukların ve hatta çelişkilerin olduğunu ileri süren bir yaklaşımı benimsemektedirler. Dolayısıyla vahyin indiği ortam dikkate alınarak ortaya konulacak okuma, anlama ve tefsir etme çabaları bu tür iddiaların temelsiz ve sözde olmaktan öteye geçemeyeceğini de ortaya koymuş olacaktır.

Mekkî-Medenî ilminin önemini her fırsatta vurgulayan genelde müfessir alimler, özelde de usulcü müfessirler, bu bilinçlerine rağmen genelde konuyu Kur'an'ın nasih-mensuh, umum-husus, mutlak-mukayyed gibi konularla ilgili ayetlerin tespit edilerek naslardaki fikhî ve şer'î hükümlerin elde edilmesinde

kullanılacağını vurgulamaktadırlar. Bununla birlikte yine konu daha ziyade Kur'an'ın belagat, beyan ve i'cazı gibi yönlerinin ortaya konmasında söz konusu edilmektedir. Kuşkusuz Kur'an adına bu konuların değersiz ve gereksiz görülmeleri mevzu bahis olamaz. Ancak önceki alimlerimizin Mekkî-Medenî ilmini Kur'an'ın sağlıklı bir şekilde anlaşılıp yorumlanması üzerinde yoğunlukla uygulamadıkları da bir tespit olarak ortaya konulmalıdır.

Bunun gibi yine şu tespitin de altı çizilmelidir: Tefsir usulü türü eserlerinde mutlaka Mekkî-Medenî ilmine yer veren alimlerin hemen tamamı Zerkeşî'nin Burhan ile Suyuti'nin İtkan adlı eserlerindeki malumatı aynen tekrar etmekteydiler.

Mekkî-Medenî terimlerinin tanımında ise alimler arasında ittifak bulunmamakla birlikte tercihe en çok şayan görüşe göre hicret öncesinde nazil olan ayetler ve sureler Mekkî; hicret sonrasında nazil olan ayet ve sureler de Medenîdir. Ancak yirmiüç yıl gibi oldukça uzun sayılabilecek iki dönemi hicret öncesi ve sonrası diye bir genellemeye tabi tutarak iki genel ayıraçla bölmek ayet ve sureleri çok net ve belirgin sınıflamalara tabi tutmak olmayacaktır. Çünkü, örneğin Mekke döneminin ilk yıllarında nazil olmuş bir ayet ile dönemin sözgelimi onikinci yılında nazil olmuş bir ayetin aynı kategoriye ait olduğunun söylenmesi çok fazla net ve isabetli olamayabilecektir. Bu biçimdeki Mekkî-Medenî tanımlamasında hicret, yine köşe taşı bir vakıa olarak yerini korumakla birlikte, hem Mekke ve hem de Medine daha belirgin tarihi olaylara bölünmüştür. Buna göre Mekke dönemi üç, Medine dönemi ise dört tarihi bölümlenmeye tabi tutularak aralarında nazil olmuş muhtemel sureler belirtilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız boyunca da görüleceği üzere sure ve ayetlerin Mekki-Medeni olmaları noktasında çok çeşitli ve farklı rivayetler bulunmaktadır. Hatta bir tek sahabeye ait bile pek çok farklı rivayet gelebilmektedir. Bu konuda en tipik örneğin Abdullah b. Abbas'a ait olduğu da rahatlıkla ileri sürülebilir. Kuşkusuz bu rivayetlerin deyiş yerindeyse dallanıp budaklanmasında hiçbirisinin doğrudan Hz. Peygamber (s) den gelmemesinin büyük etkisi bulunmaktadır.

Hiç kuşku yok ki bu rivayetler bizimle vahyin iniş dönemi arasında köprü vazifesi görmektedir. Bu köprüyü tamamen kaldırıp atmmanın hiçbir faydası olmayacağı gibi bizim ciddi manada sarsılmamıza neden olacağı da açıktır. Öyleyse takınılması gereken tavır söz konusu rivayetlerle sure ve ayetlerin birer birer anlamları üzerinde yoğunlaşarak, hicret öncesi ve sonrası koşulları, toplumsal realiteyi özümseyerek karşılaştırmak suretiyle ortaya çıkan neticelere göre değerlendirmeye gitmek olmalıdır. Kuşkusuz yapılması gereken bu çalışmada akademik manadaki çalışmaların sınırlarını çok büyük oranda aşmakta belki bir komisyon çalışmasını ve harcanması gereken uzun yılları gerektirmektedir. Bu yüzden çalışmamızda bu rivayetler hakkında herhangi bir değerlendirmeye gitmeksizin sadece zikredilerek kaynakları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Böyle bir çalışmanın yapılabilmesine imkan sağlayacak olan İslam öncesi dönemin çeşitli açılardan sahip olduğu özelliklerine ayrılmış bir bölümde de bu özellikler tespit edilmeye Kur'an'la ilişkilendirilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca araştırmanın son bölümünde de Mekki ve Medeni ayetlerin gerek şekilsel/fiziki ve gerekse muhteva özellikleri ortaya konmaya gayret edilmiş ve bu

karakteristik özellikler, daimi olup olmamaları açısından da ayrıca bir sınıflamaya tabi tutulmuşlardır.

BİBLİYOGRAFYA

ABDUH, Muhammed, *Tefsîru'l-Menâr*, Kalem: Muhammed Reşid Rıdâ, Kahire 1972, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb.

-----*Tefsîru'l-Fâtîha (ve Mukaddimetü't-Tefsîr)*, Kalem: Muhammed Reşid Rıdâ, 3. Bsk., Mısır 1330.

ABDÜ'L-FETTÂH, el-Kâdî, *Esbâbu'n-Nüzûl anî's-Sahâbeti ve'l-Müfessirîn*, Birinci Bsk., Kahire, trz., Dâru'l-Mushaf.

AHMED EMÎN, *Fecru'l-İslâm*, 15. Bsk., Kahire 1994, Mektebetü'l-Nahdati'l-Misriyye.

AHMED İBRÂHÎM HASEN, *Târîhu'n-Nuzumi'l-Kânûniyye ve'l-İctimâiyye*, Beyrut 1996, ed-Dâru'l-Câmiyye.

AHMED b. HANBEL, *el-Müsned*, 5. Bsk., Beyrut 1985, (Hamışinde Muntahabu Kenzi'l-I-Ummâl ile birlikte)

el-AK, eş-Şeyh Hâlid Abdü'r-er-Rahmân, *Usûlü't-Tefsîr ve Kavâidühü*, 2. Bsk., Beyrut 1406/1986, Dâru'n-Nefâis.

AKİLETÜ'L-MEKKÎ, Muhammed b. Ahmed, *ez-Ziyâdetü ve'l-İnsân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Abdülhamit Birişik, İst. 1411/1990, M.Ü.S.B.E. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

ALBAYRAK, Halis, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, İst. 1992, Şule Yay.

ALBAYRAK, Halis, *"Kur'an'ı Anlamak, Kur'an'ın Ne Olduğunu Anlamak"*, Fecr I. Kur'an Sempozyumu, (Ank., 3-5 Şubat) 1995, s. 165-176.

ALİ es-SAĞÎR, Muhammed Huseyn, *el-Mebâdiu'l-Amme li-Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, 1. Bsk., Beyrut, 1983.

el-ÂLUSÎ, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Mahmûd, *Rûhu'l-Meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'ül-Mesânî*, Beyrut, trz., Dâru lhyâit-Türâs.

ANAY, Harun, *"İran'da Kur'an-ı Kerim'e Yaklaşım Tarzları"*, I Kur'an Haftası Sempozyumu, Birinci bsk., Ankara 1995, Fecr Yayınevi, (s. 14-19.)

APAYDIN, Mehmet, *Rasûlullah'ın Günlüğü Medine Dönemi Yeni Kronolojisi*, İstanbul 1995, İnsan yay.

ARBERRY, A.J., *Poems of al-Mutanabbi*, Cambridge 1967.

ARKOUN, Muhammed, *Kur'an Okumaları*, çev. A. Zeki Ünal, İstanbul 1995, İnsan yay.

----- *"Kur'an'ı Nasıl Okumalı?"*, çev. A. Zeki Ünal, İslami Araştırmalar, c. 7, S. 3-4, Yaz-Güz dönemi, 1994.

----- *"İslam ve Siyaset"*, Tezkire, Bahar-Yaz 7/8, 1994.

ASKERÎ, es-Seyyid Murteâdâ, *el-Kur'ânü'l-Kerîm ve Rivâiyâtü'l-Medreseteyn*, Birinci Bsk., yy., 1995/1415, Şirketü't-Tevhîd İc-Neşr.

ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İst. 1988, Yeni Ufuklar Neşr.

----- *İslam'a İtirazlar ve Kur'an-ı Kerim'den Cevaplar*, İst. trz., Yeni Ufuklar Neşr.

el-BÂKILLÂNÎ, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, edited by: Fuat Sezgin, Frankfurt 1986, Institute for the History of Arabic-Islamic Science.

el-BÂKÛRÎ, Ahmed Hasen, *el-Kur'ânü Me'debetüllâhi li'l-Âlemîn*, 1. bsk., Kahire 1986, Merkezül-Ehrâm.

BALJON, J.M.S., *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, çev. Şaban Ali Düzgün, Ankara 1994, Fecr Yay.

BALTAŞI, M. Ali, *İlk Mesajlar -Fâtîha, Alak, Kalem, Müzzemmil*, Ankara, trz., Peyam Yay.

el-BECELÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Eyyûb b. ed-Dureys, *Fedâilü'l-Kur'ân ve mâ Ūnzile mine'l-Kur'ân bi Mekke ve mâ Ūnzile bi'l-Medîne*, thk. Gazve Büdeyr, 1. Bsk., Dimeşk 1408/1988, Dâru'l-Fikr.

BELL, Richard, *"Mohammed's Call"*, The Moslem World, vol. XXIV, 1934, p. 13-19.

----- *"Muhammad's Visions"*, The Moslem World, vol. XXIV, 1934, p. 145-154.

----- *"Muhammed and Previous Messengers"*, The Moslem World, vol. XXIV, 1934, p. 330-340.

el-BEYDÂVÎ, Nâsiruddîn Abdullâh b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, 1. bsk., Beyrut 1988/1408, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

el-BEYHAKÎ, Ebû Bekr b. Ahmed b. el-Huseyn, *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifetü Ahvâli Sâhibi's-Serâa*, thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân, Birinci Bsk., Kahire 1969/1389, Dâru'n-Nasr.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirin*, İst., 1973, Bilmen yay.

BİNTÜ'Ş-ŞÂTİ, Âişe Abdurrahmân, *Maa'l-Mustafâ*, Beyrut 1972/1392, 1. Bsk., Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.

BROCKELMAN, C., *İslam Milletleri ve Medeniyetleri Tarihi*, çev. Neş'et Çağatay, Ank. 1954, Örnek Matbaası.

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâîl b. el-Muğîra, *Sahîhu'l-Buhârî*, İst., trz., el-Mektebetü'l-İslâmî.

BUHL, Fr., *İslam Ansiklopedisi*, "Medine" mad., İst. 1977, M.E.B.Y.

el-BÛTÎ, Muhammed Saîd Ramadân, *min Ravâii'l-Kur'ân -Teemmülât İlmiyye ve Edebiyye fî Kitâbillâhi Azze ve Celle-*, Dimeşk 1390/1970, 2. Bsk., Mektebetü'l-Fârâbî.

CEBECİ, Lütfullah, *Kur'an-Kerim'e Göre Melekler*, Kayseri 1989, İstişare yay.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara, 1983, T.D.V. yay.

CEVÂD ALÎ, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*, Bağdat 1980.

el-CEZÂİRÎ, Tâhir b. Muhammed, *et-Tibyân li-Ba'dı'l-Mebûhisi'l-Müteallikati bi'l-Kur'ân alâ Tarîkı'l-İtkân*, Üçüncü Bsk., Beyrut 1412, Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye.

CORCİ ZEYDAN, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, İst. 1976, Üçdal Neşriyat.

CÜNDİOĞLU, Dücane, *"Kur'an'ı Anlamanın Anlamı Üzerine - Hermenötik Bir Deneyim-*", Bilgi ve Hikmet, Yaz, 1994/7, s.70-89.

ÇELEBÎ, Ahmed, *Mevsûâtü't-Târîhi'l-İslâmî*, Kahire 1974, Mektebetü'n-Nahdati'l-İslâmiyye.

ÇETİN, Abdurrahman, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, İst. 1982, Dergah yay.

DERVEZE, Muhammed İzzet, *el-Kur'ânü'l-Mecîd*, Sayda-Beyrut, trz., el-Mektebetü'l-Asriyye.

————— *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu, İst. 1989, Yöneliş yay.

ed-DİHLEVÎ, Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdurrahîm, *Huccetullâhi'l-Bâliğa*, thk. Seyyid Sâbık, Kahire-Bağdad, trz., Dâru'l-Kütübî'l-Hadîsî.

————— *el-Fevzü'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr*, Farsçadan Arapçaya çev. Selmân el-Huseyn en-Nedvî, 2. Bsk., Beyrut 1987, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.

ed-DÎRÎNÎ, Abdü'l-Azîz b. Ahmed ed-Demîrî, *et-Tefsîr fî Ulûmi't-Tefsîr*, Mısır, trz.

DRAZ, Muhammed Abdullâh, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, çev. Salih Akdemir, Ank. 1983, Mîm Yay.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, İst., trz., el-Mektebetü'l-İslâmiyye.

EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahru'l-Muhît*, Riyad, trz., Mektenetü'n-Nasri'l-Hadîse.

EBÛ NUAYM, Ahmed b. Abdillâh el-İsbahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabâkâtü'l-Esfiyâ*, Mısır, trz., Mektebetü'l-Hancî.

EBUSSUÛD, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İkinci Bsk., Beyrut 1411/1990, Dâru İhyâi't-Türâs.

EBÛ SÜLEYMAN, A. Ahmed, *İslam'ın Uluslararası İlişkiler Kuramı*, çev. Fehmi Kuru, İst. 1985, İnsan yay.

EBÛ ŞEHBE, Muhammed b. Muhammed, *el-Medhal li-Dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire 1992/1412, Mektebetü's-Sünne.

- EBÛ ZEYD, Nasr Hâmid, *Mefhûmu'n-Nass -Dirâsetün fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire, 1993, el-Hey'etü'l-Mısreyyetü'l-Ammetü li'l-Kitâb.
- EMÎN el-HÛLÎ, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, çev. Mevlüt Güngör, İst. 1995, Kur'an Kitaplığı.
- ERSİN, Mehmet A., *"Tartışma"*, Fecr I. Kur'an Sempozyumu, (Ankara 3-5 Şubat), 1995, Fecr yay.
- FADLULLAH, Muhammed Hüseyin, *Tefsir Dersleri*, çev. Mehmet Yolcu, 2. Bsk., Akademi yay., İst. 1990.
- FAZLUR RAHMAN, *İslam*, First Edition, New York, Chicago, San Francisco. (Printed in Great Britain.)
- *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alpaslan Açıkgenç, Ank. 1987, Fecr Yay.
- *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, çev. Salih Akdemir, Ankara 1995, Ankara Okulu Yay.
- FERİD VECDÎ, Muhammed, *el-Mushafu'l-Müfesser*, thk. İbrahim Ali Salim, Kahire, trz.
- GÄTJE, Helmut, *The Qur'ân and its Exegesis*, translated and edited by: Alfred T. Welch, Berkeley, Los Angeles, 1976, University of California Press.
- GÖKA, Erol-Topçuoğlu, Abdullah - Aktay, Yasin, *Önce Söz Vardı (Yorumsamacılık üzerine bir deneme)*, Ankara 1996, Vadi yay.
- GÜNGÖR, Mevlüt, *Kur'an Araştırmaları 1*, İst., 1995, Kur'an Kitaplığı.
- *Kur'an Araştırmaları 2*, İst., 1996, Kur'an Kitaplığı.
- el-HAFNÂVÎ, Muhammed İbrâhîm, *Dirâsât fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire, trz., Dâru'l-Hadîs.

el-HÂKİM, el-Hâfız Ebû Abdillâh en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, nşr. Muhammed Emîn, Haleb, Beyrut, trz., Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye.

HAMİDULLAH, MUHAMMED, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İst. 1980, İrfan yay.

-----"el-İlaf veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisadî Diplomatik Münasebetleri", çev. İsmail Cerrahoğlu, A.Ü.İ.F.D., c. 9, 1962.

-----"Hz. Muhammed'in İslam Öncesi Seyahatleri", çev. Abdullah Aydın, At.Ü.İ.İ.F.D., Sayı:4, Ank. 1980.

HASAN İBRAHİM HASAN, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. Heyet, Kayıhan yay., İst. 1985.

el-HASENÜ'L-BASRÎ, *Tefsîru'l-Haseni'l-Basrî*, nşr. Muhammed Abdürrahîm, Kahire 1992, Dâru'l-Hadîs.

el-HASRÎ, Ahmed Muhammed, *Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1991.

HİBETULLÂH, İbn-i Sellâme b. Nasr el-Mukrî, *en-Nâsih ve'l-Mensûh min Kitâbillâhi Azze ve Celle*, thk. Züheyr eş-Şâvîş, Muhammed Ken'ân, 2. Bsk., Beyrut-Dımeşk 1986/1406, el-Mektebetü'l-İslâmî.

HİCÂZÎ, Muhammed Mahmud, *el-Vahdetü'l-Mevdûiyye fi'l-Kur'ân*, Kahire 1390/1970.

HİTTİ, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İst. 1995, M.Ü.İ.F.Y.

HOLT, P.M., K.S. Lampton, B. Lewis, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. Heyet, İst. 1988, Hikmet yay.

JANSEN, J.J.G., *Kur'an'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, çev. Halilrahman Açar, Ankara 1993, Fecr yay.

JEFFERY, Arthur, (tarafından neşredilen), *Mukaddemetân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire 1972, Mektebetü'l-Hancî.

İBN-İ ABDİ'L-BERR, Yûsuf b. Abdî'l-Berri en-Nemriyyi, *ed-Dürer fî İhtisâri'l-Megâzî ve's-Siyer*, thk. Şevkî Dayf, 2. Bsk., Kahire 1983, Dâru'l-Meârif.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdürrahmân b. el-Cevzî el-Kureşî, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, Birinci Bsk., Dimeşk, Beyrut 1964/1384, el-Mektebü'l-İslâmî.

İBN-İ HALDÛN, Abdurrahmân, *Mukaddime*, yy., trz., Dâru'l-Fikr.

İBN-İ HALLİKÂN, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut 1977/1397, Dâru Sâdır.

İBN-İ HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *Cevâmiu's-Sîre*, thk. İhsân Abbâs, Nâsirüddîn el-Esed, Mısır, trz., Dâru'l-Meârif.

İBNÜ'L-HEMMÂM, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Abdulmu'tî Emin Kal'acî, Birinci Bsk., Beyrut 1991/1411, Dâru'l-Ma'rife.

İBN-İ HİBBÂN, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Beyrut 1987.

İBN-İ HİBBÂN, Ali b. Balabân el-Fârisî, *el-İhsân bi Tertîbi Sahîhi İbn-i Hibbân*, nşr. Kemâ Yûsuf el-Cût, Birinci Bsk., Beyrut 1987/1407, Dâru'l-Fikr.

İBN-İ HİŞÂM, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1975.

İBN-İ İSHÂK, *Sîretü İbn-i İshâk*, thk. Muhammed Hamidullah, Konya 1981.

İBNÜ'L-KELBÎ, *Kitâbu'l-Esnâm*, thk. Ahmed Zeki Paşâ, Ank. 1969, A.Ü.İ.F.Y.

İBN-İ KEMAL PAŞA, *Risâletün fî Esmâi's-Süver ve mâ Tasîfü bihâ min Kevnihâ Mekkiyyeten ev Medeniyyeten ve Adedü Âyâtihâ fî'l-Mekkî ve'l-Medenî*, (Yazma) Süleymaniye Kütüphanesi, H. Ali Paşa, 937, vrk. 31-36.

İBN-İ KESÎR, İsmâîl b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut 1405/1984, Dâru'l-Ma'rife.

----- *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1977.

İBN-İ MANZÛR, *Lisânu'l-Arab*, Kahire, trz., Dâru'l-Meârif.

İBNÜ'N-NEDÎM, Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Beyrut 1398/1978, Dâru'l-Ma'rife.

İBRÂHÎM ALİ UMER, *el-Kur'ânü'l-Kerîm Târîhuhû ve Âdâbuhû*, Birinci Bask., Kuveyt 1404/1984, Mektebetü'l-Felâh.

İZUTSU, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar neşriyat,

İZZETBEGOVİÇ, Ali, *Doğu ve Batı Arasındaki İslam*, çev. Salih Şaban, İst. 1987, Nehir Yay.

KAPAR, M. Ali, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, İlim yay., İst. 1987.

el-KAR'ÂVÎ, Süleymân b. Sâlih - Muhammed Ali el-Hasen, *el-Beyân fî Ulûmi'l-Kur'ân maa Medhali fî Usûli't-Tefsîri ve Mesâdirih*, yy., trz., Mektebetü'z-Zılâl.

el-KARDÂVÎ, Yusuf, *el-Halâlû ve'l-Harâmu fî'l-İslâm*, Kahire, trz., Mektebetü'l-Hadîs.

KOÇAK, Muhsin, *Hz. Ömer ve Fıkhi*, Samsun 1982, Basılmamış Öğretim Üyeliği Tezi.

KÖKSAL, Asım, *İslam Tarihi*, İkinci Bsk., İst., 1975, İrfan yay.

el-KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1405/1985, Dâru İhyâi't-Türâs

el-MAĞRİBÎ, Abdu'l-Kâdir, *Tefsîru Cüz'i Tebârake*, Kahire 1968, Dâru's-Şa'b.

MAHMUD ES'AD, *İslam Tarihi*, sad. A.L. Kazancı, O. Kazancı, İst., 1983, Marifet Yay.

MANSÛR MUHAMMED MANSÛR, *Kutûfun min Riyâdi'l-Kur'ân*, Kahire 1984, 1. bsk., Matbaatü'l-Emâne.

MENNÂU'L-KATTÂN, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 17. Bsk., Beyrut 1990, Müessesetü'r-Risâle.

el-MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Huseyn b. Ali, *Mürûcû'z-Zeheb ve Medâinü'l-Cevher*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, 4. Bsk., Mısır 1384/1964, Matbaatü's-Seâde.

M. ŞEMSEDDİN, *"Kable'l-İslam Araplarda İctimai Aile"*, Dâru'l-Funûn İlâhiyât Fakültesi Mecmuası, Yıl: 1, Sayı: 4, İst. 1926.

MEVDUDÎ, Ebu'l-Al'â, *Tefhîmu'l-Kur'ân (Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri)*, çev. Muhammed Han Kayâni ve diğerleri, 2. Bsk., İst., 1991, İnsan yay.

----- *Kur'an'ı Nasıl Anlayalım*, çev. Bekir Karlığa, 6. Bsk., İst. 1991, İşaret Yay.

MUHAMMED KUTUB, *Dirâsetü'n-Kur'âniyye*, Kahire 1991, 6. Bsk., Dâru's-Şurûk.

MUHAMMED SÂLİM MUHAYSİN, *fî Rihâbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire 1980, Mektebetü'l-Küliyyâti'l-Ezheriyye.

el-MUHÂSİBÎ, el-Hâris b. Esed, *el-Aklü ve Fehmü'l-Kur'ân*, thk. Huseyn el-Kuvveytlî, 3. Bsk., 1402/1982, Dâru'l-Kindî-Dâru'l-Fıkr.

MÜRSÎ, Seyyid Ahmed Mahseb, *Felsefetü'l-Kur'ân*, Basılmamış Kitap, Kahire Dâru'l-Kütüb kütüphanesinde Ba: 55848 numarada kayıtlı.

MÜSLİM, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *es-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, İstanbul, el-Mektebetü'l-İslâmiyye

NAGEL, Tilman, *"Tarihi Araştırma Konusu Olarak Kur'an"*, çev. Ali Dere, İslami Araştırmalar, c. IX, S:1, 1996, s. 54-61.

an-NA'İM, Abdullahi Ahmed, *Toward an Islamic Reformation -Civil Liberties, Human Rights and International Law*, First Edition, Syracuse, New York, 1990, Syracuse University Press.

en-NEDVÎ, Ebu'l-Hasen Ali, *es-Siyretü'n- Nebeviyye*, çev. Osman Keskiöğlu, İst. 1981, Otağ Yay.

en-NEHHÂS, Ebû Ca'fer, *en-Nâsih ve'l-Mensûh fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire 1987, Matbaatü'l-Envâri'l-Muhammediyye.

- en-NESÂÎ, Ahmed b. Şuayb b. Ali, *es-Sünen*, Suyuti şerhi ve Sindi haşiyesiyle birlikte, Beyrut, trz., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- en-NESEFÎ, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Tefsîru'n-Neseft*, İst. 1984, Kahraman Yay.
- PARET, Rudi, *Kur'ân Üzerine Makaleler*, çev. Ömer Özsoy, Ankara 1995, Bilgi Vakfı Yay.
- PEDERSEN, Johs, *İslam Ansiklopedisi*, "Kasem" Mad., İst. 1977, M.E.B.Y.
- POLAT, Salahattin, *"Esbâb-ı Nüzul Üzerine"*, Fecr I. Kur'an Sempozyumu, (Ank. 3-5 Şubat), 1995, s. 110-117.
- er-RÂFİÎ, Mustafa Sâdık, *İ'câzu'l-Kur'ân*, yy., trz., Dâru'l-Fikri'l-Arabî.
- REŞÎD CEMÎLÎ, *Târîhu'l-Arab*, Beyrut 1972.
- er-RÛMÎ, Fehd b. Abdurrahmân b. Süleymân, *Dirâsât fî Ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1.Bsk., Riyad 1413, Mektebetü't- Tevbe.
- SAİD HAVVA, *Allah Rasülü Hz. Muhammed (S.A.V)*, çev. Halil Günenç, Ank. 1979, Hilal Yay.
- es-SAİDÎ, Abdu'l-Müteâl, *en-Nazmu'l-Fenniyyü fî'l-Kur'ân*, Kahire, 1992, Mektebetü'l-Adâb.
- *"Teşâbuhu Makâsidi'l-Kur'ân"*, Mecelletü'l-Ezher, c. XX, cüz: 1, 1368/1948, s. 66-69.
- es-SEHÂVÎ, Alemüddîn Ali b. Muhammed, *Cemâlü'l-Kurrâ ve Cemâlü'l-İkrâ*, thk.Ali Huseyn el-Bevvâb, 1. Bsk., Kahire 1987/1408, Mektebetü't-Türâs.
- es-SEMERKANDÎ, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed, *Tefsîru Ebi'l-Leys*, (Yazma), I-II, Süleymaniye Ktp. (Fatih 224-225).

es-SERAHSÎ, Şemsüddîn, *el-Mebsût*, 2. Bsk., Beyrut, trz., Dâru'l-Ma'rife.

SERİNSU, Ahmet Nedim, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzulün Rolü*, İst., 1994, Şule Yay.

SEYYİD AHMED HALİL, *Dirâsât fi'l-Kur'an*, Beyrut, 1969, Daru'n-Nahdati'l-Arabî.

SEYYİD KUTUB, *et-Tasvîru'l-Fennî fi'l-Kur'an*, 2. Bsk., Mısır, trz., Dâru'l-Meârif.

SOFUOĞLU, Mehmed, *Tefsire Giriş*, İst., 1981, Çağrı yay.

SÖĞÜT, Nazmi, *Cihad Ayetlerinin Nüzul Sebepleri ve Muhtemel Kronolojik Sıralanışı*, Erzurum Yüksek İslam Enstitüsü, Erzurum 1979, (Basılmamış Mezuniyet Tezi)

SUBHÎ es-SÂLİH, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, İst., trz., Dersaadet.

es-SUBKÎ, Tâcüddîn Ebu'n-Nasr Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn, *Tabâkâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, İkinci Bsk., Beyrut, trz., Dâru'l-Ma'rife,

es-SUYÛTÎ, Celâlüddîn Abdurrahmân, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Tahran 1377, el-Matbaatü'l-İslâmiyye.

----- *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, İst. 1398/1978, Kahraman Yay.

----- *Esbâbu'n-Nüzûl*, Kahire, trz., Dâru'l-Menâr.

----- *Lübâbu'n-Nükûl fi Esbâbi'n-Nüzûl*, nşr. eş-Şeyh Hasen Temîm, 7. Bsk., Beyrut 1990/1410, Dâru İhyâi'l-Ulûm.

----- *et-Tahbîr fi İlmi't-Tefsîr*, thk. ve nşr. Fethi Abdülkâdir Ferîd, 1. Bsk., Riyad 1982/1402, Dâru'l-Meârif.

eþ-ÐÂTİBÎ, Ebû Ýshâk, *el-Muvâfakât fî Usûli'l-Þerîa*, Beyrut, trz., Dâru'l-Ma'rife, (Abdullah Draz'ýn notlarıyla birlikte)

ŞEHÂT, Abdü'l-Fettâh Ali, *Dirâsât fî Târîhi'l-Arab ve Sadri'l-İslâm, (el-Kısmu'l-evvel)*, Matbaatü Zehrân, Kahire 1972

eş-ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdi'l-Kerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut, trz., Dâru'l-Ma'rife.

eş-ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr -el-Câmiu beyne Fenni'r-Rivâye ve'd-Dirâye min Ilmi't-Tefsîr*, yy., trz., Âlemü'l-Kütüb.

ŞEVKİ DAYF, *el-Asru'l-Câhiliyye*, Mısır 1976, Dâru'l-Meârif.

eş-ŞİRBÂSÎ, Ahmed, *"Min Esrâri'l-Kur'ânî'l-Kerîm"*, Mecelletü'l-Ezher, c. XX, cüz: 2, 1368/1948, s. 163-166.

TABATABAÎ, Allâme Muhammed Hüseyin, *İslam'da Kur'an*, çev. Ahmed Erdinç, İst., 1988, Bir yay.

et-TABERÎ, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Beyrut 1408/1988, Dâru'l-Fikr.

et-TABRESÎ, Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasen, *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Tahran, trz., Mektebetü'l-İlmiyyeti'l-İslâmiyye.

TÂHÂ, Mahmoud Mohamed, *The Second Message of Islam*, translation and introduction: Abdullahi Ahmed an-Na'im, First Edition, 1987 Syracuse, New York, Syracuse University Press.

TÂHÂ HUSEYN, *Fi'l-Edebi'l-Câhilî*, Mısır, trz., Dâru'l-Meârif.

TAHİRÜ'L-MEVLEVÎ, *Müslümanların Medeniyetlere Hizmetleri*, sadeleştiren: Abdullah Sert, İst. 1974, Bahar yay.

TAŞKÖPRİZÂDE, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-Seâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevdûâtî'l-Ulûm*, nşr. ve thk. Kâmil Kâmil Bekrî - Abdülvehhâb Ebu'n- Nûr, Kahire, trz., Dâru'l-Kütübî'l-Hadîse.

et-TİRMİZÎ, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire 1356/1937, Matbaatü Mustafa el-Halebî.

TORREY, C.C., *The Commercial-Theological Terms in the Koran*, Leiden 1892.

TUĞ, Salih, *İslam Vergi Hukukun Ortaya Çıkışı*, Ank., 1963, A.Ü.İ.F.Y.

ÜNVER, Mustafa, *Kur'an'ý Anlamada Siyâkyn Rolü*, Ankara 1996, Sidre Yay.

----- "*Kur'anî Siyâkyn Metinsel Boyutlarý Üzerine Yeni Bir Öneri*", O.M.Ü.Ý.F.D., S. 8, 1996, s. 239-270.

el-VÂHIDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed en-Neysâbûrî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, Beyrut 1411/1991, 2. Bsk., Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

el-VÂKIDÎ, Muhammed b. Ömer, *Kitâbu'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones, Üçüncü Bsk., Beyrut 1984/1404, Âlemü'l-Kitâb.

WATT, W. Montgomery, *Bell's Introduction to the Qur'an*, Edinburg 1970, University Press.

----- *Hz. Muhammed Mekke'de*, çev. Rami Ayas-Azmi Yüksel, Ank. Üniv. İl. Fak. Yay., Ankara 1980.

----- *Muhammad at Medina*, Karachi, Oxford, New York, Delhi 1981, Oxford University Press.

----- *Muhammad's Mecca -History in the Qur'an*, Edinburg 1988, Edinburg University Press.

----- *İslam Nedir*, çev. Elif Rıza, 2. Bsk., İst. 1993, Birleşik Yayıncılık.

WENSINCK, A.J., *İslam Ansiklopedisi*, "Mekke" Mad., İst. 1977, M.E.B.Y.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebû Ya'kûb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut 1960, Dâru's-Sadr.

YAZICI, İshak, *"Nüzûl Sebeplerini Bilmenin Kur'an Tefsirindeki Önemi"*, O.M.Ü.İ.F.D., S:2, 1987, s. 117-128.

ez-ZEHEBÎ, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm (es-Sîretü'n-Nebeviyye)*, Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1989.

ez-ZEHEBÎ, Muhammed Huseyn, *el-Vahyu ve'l-Kur'ânü'l-Kerîm*, Kahire 1986, Birinci bsk., Mektebetü Vehbe.

ez-ZENCÂNÎ, Ebû Abdillâh, *Târîhu'l-Kur'an*, 3. Bsk., Beyrut 1388/1969, Müessesetü'l-A'lemî.

ez-ZERKÂNÎ, Muhammed Abdulazîm, *Menâhilü'l-Irfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mısır, trz., Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye.

ez-ZERKEŞÎ, Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut, trz., Dâru'l-Ma'rife.

ZEYVELÎ, Hikmet, *"Türkiye'de Kur'an'a Yaklaşımlar"*, Fecr I. Kur'an Sempozyumu, (Ank. 3-5 Şubat), 1995, s.73-76.

ez-ZİRİKLÎ, Hayrüddîn, *el-A'lâm Kâmûsü Terâcim li-Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-Arab ve'l-Müste'rabîn*, 8. Bsk., Beyrut 1989, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn.